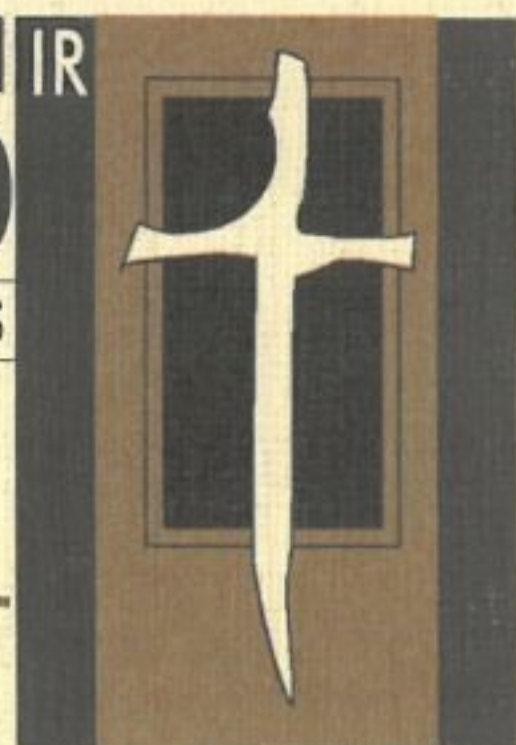

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

1999 2(6)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

GENOCIDAS REZISTENCIJA

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 1999

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

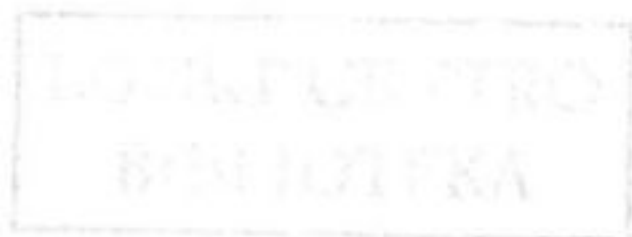
ANTANAS KULAKAUSKAS (Vilniaus universitetas)

VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

ANTANAS TYLA (Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

11051

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Laurynas Jonušauskas.

Lietuvos diplomatinė tarnyba 1940–1941 m.	7
The Activities of Diplomatic Corps of Lithuania between 1940–1941	19

Nijolė Maslauskienė.

Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.	20
The Composition of the Communist Party of Lithuania between October 1940 and June 1941	46

Arūnas Bubnys.

NKGB–NKVD prieš lenkų pogrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje – 1945 m. pirmoje pusėje	47
The NKGB–NKVD Actions against Polish Underground in Lithuania in 1944–1945	65

Arūnas Streikus.

SSRS–Vatikano santykiai ir sovietų valdžios politika Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje 1945–1978 m.	66
The Relations between the USSR and Vatican and the Soviet Policy towards the Church in Lithuania between 1945–1978	80

Jurgita Kuprytė.

Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą	81
Investigation Prospects of Social Mobility of Deportees and Political Prisoners	90

Živilė Račkauskaitė.

Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje	91
Resistance against the Soviet Regime in the Seventies and Eighties in Lithuania	105

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Tarptautinė konferencija „Nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimo problemos“	107
---	-----

Helmut Müller-Enbergs.

Valstybės saugumo ministerijos slaptojo darbo teorija ir praktika	108
---	-----

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Alisa Rupšienė.

Išeivijos organizacijų vaduojamoji veikla. Šaltinių publikacijos	120
--	-----

RECENZIJOS, ANOTACIJOS – REVIEWS, SUMMARYS

<i>Juozapas Romualdas Bagušauskas</i> , Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas, Vilnius, 1999, 447 p. <i>J. Banionis</i>	134
---	-----

Rimantas Pleikys.

Radijo cenzūra Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje 1948–1988 m.	136
---	-----

KRONIKA – CRONICALS	140
---------------------------	-----

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ BIBLIOGRAFIJA.

1997–1999, NR. 1–6

BIBLIOGRAPHY OF THE JOURNAL *GENOCIDE AND RESISTANCE*.

1997–1999, No. 1–6	145
--------------------------	-----

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	149
-----------------------------------	-----

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinė tarnyba 1940–1941 m.

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungos okupuotos Lietuvos vienintelė likusi oficiali institucija buvo Lietuvos diplomatinė tarnyba užsienyje. Straipsnyje apžvelgiama jos veikla siekiant atkurti nepriklausomą valstybę.

Lietuvos diplomatinė tarnyba (LDT) – vienintelė oficiali nepriklausomos Lietuvos institucija, nė karto nebuvo pavaldi sovietinei sistemai ir nepertraukiamai veikianti nuo 1918 m. iki šių dienų. Oficialia LDT įkūrimo data galima laikyti 1918 m. lapkričio 3 d., kai Lietuvos Valstybės Taryba XI sesijoje priėmė nutarimą įsteigti devynias ministerijas (tarp jų ir Užsienio reikalų ministeriją), arba tų pačių metų lapkričio 7 d., kai prof. Aleksandras Voldemaras pradėjo eiti užsienio reikalų ministro pareigas. Lietuvos diplomatinės tarnybos egzistavimą lėmė įvairios to meto aplinkybės, ypač Lietuvai netekus nepriklausomybės 1940 m. birželio 15 d., kai visa LDT buvo priversta vykdyti diplomatiją egzodo sąlygomis. Egzodinės diplomatijos laikotarpis tęsėsi iki 1991 m. rugšėjo 6 d.; tą dieną Lietuvos diplomatijos šefas dr. Stasys Antanas Bačkis atsistatydino iš pareigų.

Šios temos aktualumą rodo tai, kad egzodinė LDT istorija iki šiol nebuvo nuodugniai tyrinėta dėl pakankamai svarių priežasčių – dauguma dokumentų, susijusių su LDT (pasitarimų protokolai, atmintinės, tarnybinių bei asmeninių raštai ir t. t.), kol kas sun-

kiai prieinami tyrinėtojų, nes dauguma jų yra užsienyje asmeniniuose archyvuose. Rašant šį darbą daugiausia remtasi Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomais dokumentais¹ (Lietuvos diplomatų ir Užsienio reikalų ministerijos susirašinėjimas 1940 m. vasarą) ir dr. S. A. Bačchio asmeniniu archyvu² (Lietuvos pasiuntinių protesto notos, telegramos bei jų pasitarimo Romoje visas protokolas³). Taip pat remtasi atsiminimais ir straipsniais, kurių autoriai aktyviai dalyvavo to meto įvykiuose arba buvo arti jų⁴.

Darbo tikslas – remiantis turimais istoriniais šaltiniais ir literatūra atskleisti, kaip ikiokupacinė Lietuvos valdžia vengė sustiprinti LDT užsienyje esant ekstremaliai politinei situacijai krašte, parodyti egzodinės LDT veiklą ir kaip buvo uždarytos Lietuvos pasiuntinybės, pamėginti įvertinti tuo metu susiklosčiusią sudėtingą LDT padėtį.

Užsienyje likusios nepriklausomos Lietuvos diplomatinės atstovybės buvo vieninteliai oficialiai veikiantys buvusios Lietuvos nepriklausomos valstybės organai. Diplomatinės veiklos prioritetu tapo Lietuvos valstybės atkūrimas, ir tai aiškiai deklaruota pirmuosiuose pasiuntinių pasitarimuose Romoje ir Berne.

1939 m. sausio 1 d. Lietuva turėjo 15 pasiuntinybių (Vokietijai 1939 m. kovo mėn. okupavus Čekoslovakiją, nebeliko Lietuvos pasiuntinybės Prahoje, vėliau – Varšuvoje), 8 generalinius konsulatus, 7 garbės genera-

linius konsulatus, 6 konsulatus, 33 garbės konsulatus ir 6 garbės vicekonsulus Europoje, Amerikoje, Azijoje ir Afrikoje⁵.

1939 m. rudenį Sovietų Sąjungai įsteigus Lietuvoje karines bazes, komplikavosi Lietuvos, kaip nepriklausomos valstybės, padėtis. Tuometinis užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys spalio 24 d. nusiuntė Lietuvos pasiuntiniams Stasiui Lozoraičiui, Broniui Kaziui Balučiui, Petruui Klimui ir dr. Jurgiui Šauliui raštą, kuriame prašė juos susirinkti Paryžiuje ir aptarus padėtį pasiūlyti vyriausybei, kokių reikėtų imtis veiksmų, „...jei Lietuvą ištiktų katastrofa“⁶. Minėti pasiuntiniai (išskyrus dr. J. Šaulį) 1939 m. lapkričio 2 d. susirinko Paryžiuje ir parengė memorandumą; jame, be tam tikrų rekomendacinio pobūdžio siūlymų, kaip sustiprinti valstybės saugumą (sureguliuoti santykius su kaimyninėmis ir kitomis šalimis, modernizuoti kariuomenę ir t. t.), pasiūlė padaryti pataisas 1938 m. Konstitucijoje ir įsteigti tam tikrą valstybės instituciją, kuri, jei būtų okupuota valstybė, turėtų tęsti vyriausybės funkcijas ir darbą užsienyje⁷. S. Lozoraičiui susidarė įspūdis, kad ministras pirmininkas Antanas Merkys pritarė pasiuntinių memorandumui, tačiau jis nebuvo įgyvendintas, nes atidėliota jį vykdyti⁸. Vis dėlto galima daryti prielaidą, kad jei pasiuntinių memorandumas būtų buvęs priimtas ir įgyvendintas, išeivijos politinis mechanizmas būtų buvęs tvarkomas pagal oficialią Lietuvos Respublikos nustatytą struktūrą, nebūtų kilę įvairių nesutarimų ir nesusipratimų dėl vadovavimo lietuvių išeivijos politiniam centrui Europoje (tai ypač aktualu buvo penktajame–šeštajame dešimtmetyje susiklosčius sudėtingiems santykiams tarp Lietuvos pasiuntinių ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto). Tačiau istorija rodo ką kita.

Neįgyvendinus pasiuntinių siūlomo projekto, padėtį mėgino gerinti užsienio reikalų ministras J. Urbšys: 1940 m. birželio 1 d. (tikėtina, kad buvo rašyta ir gegužės 31 d.)

jis visiems pasiuntiniams nusiuntė šifruotą telegramą: „Jeigu čia mus ištiktų katastrofa, tai užsieniuose likusios mūsų diplomatijos šefu laikykite Lozoraitį, pirmuoju pavaduotoju Klimą, antruoju Šaulį“⁹. 1938 m. Konstitucijoje nebuvo nurodyta, kad užsienio reikalų ministras turi teisę skirti diplomatijos šefą. Taigi J. Urbšys, tuo metu būdamas užsienio reikalų ministru, t. y. faktiškai diplomatijos šefu, neturėjo jokio juridinio pagrindo skirti į tokias pačias pareigas kito asmens. Tačiau jis nepaskyrė S. Lozoraičio diplomatijos šefu, tik telegramoje įtaigiai pažymėjo „laikykite“, ir tai tik tuomet, jei ištiks valstybės katastrofa. Po minėtos telegramos pasiuntiniai daugiau negavo jokių paaiškinimų dėl diplomatijos šefo teisių¹⁰, tačiau nė vienam jų nekilo jokių abejonių dėl šio įtaigaus paskyrimo tikslingumo ir šiuo klausimu nebuvo tarpusavio nesutarimo¹¹. Viename Kazio Škirpos laiške JAV lietuvių laikraščiui „Draugas“ teigiama, kad Antano Smetonos ir Ministrų Kabineto pasitarime J. Urbšys buvo „autorizuotas vyriausybės vardu“ parengti tokio turinio telegramą¹². J. Audėnas savo atsiminimuose rašė, kad vyriausybės nariai nebuvo apie tai informuoti ir kad jis apie J. Urbšio telegramą sužinojo tik po karo¹³. A. Smetonos ir J. Urbšio pasikalbėjimą dėl diplomatijos šefo skyrimo mini ir paskutinis nepriklausomos Lietuvos krašto apsaugos ministras gen. Kazys Musteikis, buvęs to pokalbio liudininku. Anot gen. K. Musteikio, buvo svarstomos P. Klimo, J. Šaulio ir S. Lozoraičio kandidatūros, tačiau galiausiai nutarta pasirinkti pastarąjį, nes, A. Smetonos manymu, P. Klimas buvo nutolęs nuo Lietuvos reikalų, kadangi apie 20 metų negyvenęs joje. Dr. J. Šaulio žmona buvo nelietuvė, o jo posūnis ar posūniai tarnavo vokiečių kariuomenėje. A. Smetona pats paminėjo S. Lozoraičio kandidatūrą, sakydamas, kad „nors dar jaunas, bet turi galvą“, daug praktikos ir „visus Lietuvos reikalus gerai žino“¹⁴.

Įvykusį tokio turinio pokalbį patvirtino ir A. Merkelis monografijoje apie A. Smetoną¹⁵. Taigi tikėtina, kad J. Urbšys, prieš siųsdamas telegramą pasiuntiniams dėl diplomatijos šefo skyrimo, šį klausimą jau buvo aptaręs su prezidentu.

1940 m. birželio 17 d. Lietuvoje buvo sudaryta nauja vyriausybė, kurioje svarbius postus gavo šalyje gerai žinomi asmenys: Vincas Krėvė-Mickevičius, Ernestas Galvanauskas, Vincas Vitkauskas. Tai susilpnino LDT budrumą. Tuometinio Lietuvos užsienio reikalų ministro V. Krėvės-Mickevičiaus birželio 22 d. telegramoje visoms pasiuntinybėms, išskyrus Maskvą ir Paryžių, rašoma, kad „sovietai įgulos atėjo ne krašto santvarkos keisti, o prisidėti prie apsaugojimo nuo eventualių karo pavojų“¹⁶, o birželio 26 d. telegramoje Lietuvos pasiuntinybei Berne rašė, jog naujoji vyriausybė „bus lojali tarptautiniams pažadams ir kartu saugos Lietuvos nepriklausomybę“¹⁷. Tai irgi klaidino užsienyje likusią LDT. Remiantis kai kuriais to meto Lietuvos pasiuntinių laiškais, galima daryti prielaidą, kad pirmomis okupacijos savaitėmis pasiuntiniai nebuvo gerai informuoti apie krašto padėtį. Iš Lietuvos gautama informacija dažnai būdavo neišsami ir gana prieštaringa. Lietuvos pasiuntinys Vašingtone Povilas Žadeikis birželio 26 d. telegramoje rašė, kad „Lietuvos naujoji vyriausybė nuoširdžiai eina lietuvišku ir nepriklausomu keliu, kaip radikalus jis nebūtų“¹⁸. Panašias mintis birželio 28 d. telegramoje dėstė ir pasiuntinys Stokholme Vytautas Jonas Gylys: „...pilnai sutikdami su manimi, kad Lietuvoje viešpatauja tvarka ir ramybė, švedai vis tiek stato klausimą, ar mes galime išsilaikyti savarankiškai ir ateityje...“¹⁹ Vėliau P. Žadeikis į Kauną išsiųsčioje telegramoje klausė, „ar visoms partijoms leista laisvai veikti ir kada numatomi seimo rinkimai“²⁰. Buvusio diplomato Edvardo Turausko monografijoje minima, kad pasiuntinys Berne dr. J. Šaulys iš pradžių taip pat turėjo iliuzi-

jų bendradarbiauti su naująja vyriausybe²¹. Lietuvos pasiuntinys Pietų Amerikoje Kazimieras Graužinis, rezidavęs Argentinoje, rašė, kad Brazilijoje manoma, jog naujoji Lietuvos vyriausybė yra „sovietai primesta ir esanti jų įrankis“²²; Urugvajaus spauda nuogąstauja, kad Lietuvoje „įsigalės sovietų režimas“²³.

1940 m. birželio pabaigoje Lietuvos pasiuntinys Berlyne K. Škirpa, norėdamas daugiau sužinoti apie krašto padėtį, pats apsilankė Lietuvoje. Grįžęs į Berlyną, liepos 1 d. laiške kitiems Lietuvos pasiuntiniams jis rašė, kad „į naują Vyriausybę tenka žiūrėti kaip į sovietų politikos Lietuvoje įrankį“²⁴, kad naujasis Seimas gali priimti nutarimą prijungti Lietuvą prie Sovietų Sąjungos²⁵. Tikėtina, jog šis K. Škirpos kreipimasis paskatino Lietuvos diplomatijos šefą „Liaudies seimo“ susirinkimo išvakarėse pasiuntiniams telefonu pranešti, kad, jei Seimas balsuotų už Lietuvos prijungimą prie SSRS, reiktų pareikšti protestą ir, jei tektų perleisti Lietuvos atstovybių pastatus, vengti juos atiduoti sovietams²⁶.

Kyla klausimas, kodėl Lietuvos pasiuntiniai tik 1940 m. liepos mėn. sukruto dėl galimo protesto prieš Lietuvos valstybės okupaciją? K. Škirpa į šį klausimą atsakė taip: „1) Maskvos ultimatus nebuvo atmestas ir sovietų agresijai ginklu nesipriešinta; 2) Prezidentas A. Smetona, pasitraukdamas į užsienį, paliko A. Merkio Vyriausybę krašte dar derėtis su sovietais ir net pavedė A. Merkiui pavaduoti jį Respublikos Prezidento pareigose; 3) A. Merkys irgi ne tik neprotavo, bet nė nebandė pasitraukti į užsienį, kada jam paaiškėjo, jog bet koks kompromisinis susitarimas su V. Dekanozovu yra neįmanomas“²⁷. Šis K. Škirpos paminėtas teisinis aspektas, informacijos apie krašto padėtį trūkumas ir ta aplinkybė, kad vyriausybės nariais tapo kai kurie nepriklausomoje Lietuvoje gerai žinomi asmenys, sulaukė Lietuvos pasiuntinių reakciją į politinius poky-

čius Lietuvoje. Viena priežasčių galėjo būti ir tai, kad nei Lietuvos Ministrų Kabinetas, nei Užsienio reikalų ministerija iki 1940 m. birželio 15 d. Lietuvos diplomatinėms atstovybėms nebuvo parengusi jokių instrukcijų (išskyrus minėtą užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramą dėl diplomatijos šefo), kuriomis jos turėjo vadovautis, jei valstybė ištiktų katastrofa.

Diplomatinių atstovybių „gniaužimo“ taktika pradėjo ryškėti nuo 1940 m. liepos 6 d., kai užsienio reikalų ministras V. Krėvė-Mickevičius išsiuntinėjo telegramas atstovybėms Romoje, Vatikane ir Berne, kviesdamas visus dėl tarnybinių reikalų („pranešimo padaryti“²⁸) greitai atvykti į Kauną. Liepos 17 d. tokią telegramą gavo ir Lietuvos pasiuntinys Prancūzijoje P. Klimas²⁹ (Lietuvos pasiuntinybėje Paryžiuje P. Klimas savo įgaliojimus buvo palikęs patarėjui S. A. Bačkiui ir su Prancūzijos vyriausybe pasitraukęs į šalies pietus), liepos 18 d. – Lietuvos pasiuntinys Švedijoje V. Gylys³⁰. Tuo buvo siekiama pašalinti Lietuvos diplomatinis atstovus iš tarnybos ir sunaikinti paskutinę nepriklausomos Lietuvos citadelę – LDT. Šis sovietų taktinis planas su V. Krėvės-Mickevičiaus pagalba įgyvendinti savo tikslus nepavyko (K. Škirpa pažymėjo, kad užsienio reikalų ministrą V. Krėvę-Mickevičių kontroliavo neseniai paskirtas ministerijos generalinis sekretorius Pijus Glovacakis³¹). Kviečiami atvykti, Lietuvos pasiuntiniai vienas po kito į Užsienio reikalų ministeriją išsiuntė telegramas, kad atvykti negali. Dauguma jų kaip neatvykimo priežastį nurodė „sunkią“ sveikatos būklę ir kad keliauti jiems nepatarė gydytojai. Dr. J. Šaulio liepos 9 d. telegramoje į Kauną (kartu ir pirmojo sekretoriaus dr. Alberto Geručio vardu) minima, kad „Gerutis išvykęs atostogų, serga kalnuose. Pats negaluodamas šiuo tarpu negalėčiau taip pat pakelti ilgesnės kelionės. Telegrafuokite, rūpimus klausimus galėsiu tuoj atsakyti raštu kurjeriu“³².

Pasiuntinys prie Šventojo Sosto Stasys Girdvainis telegramoje rašė: „...Vakar turėjau pasimatyti su savo gydytoju pasiteirauti, ar mano sveikatos stovis leis pakelti ilgesnę kelionę. Deja, mano daktaras, kuris yra rimtas specialistas, tarp kitų gydęs ir Amerikos Ambasadorių Philips, man tai uždraudė. Be to, aš ir pats jaučiu, kad su savo kepenų priepuoliais neištversiu kelionės karo meto aplinkybėmis“³³. Liepos 10 d. pasiuntinys Italijoje S. Lozoraitis taip pat buvo „ligotas“: „...Turiu pranešti, kad susirgęs 06 13, lig šiol nesu pasitaisęs, nes dėl įvykių Lietuvoje negalėjau pradėti nustatyto rimto gydymo. Visas dalykas komplikuojasi dar todėl, kad inkstų akmenų priepuoliai, kurių buvau turėjęs Kaune ir kurie yra dažni ir skausmingi, padaro kiekvieną didesnę judėjimą, ypač automobilį ar traukinį, negalimą“³⁴. Lietuvos pasiuntinys V. Gylys liepos 19 d. telegrafavo, kad „gydytojui uždraudus man skraidyti lėktuvu dėl širdies ligos, nuo skridimo Kaunan turiu susilaikyti. Tačiau šiandien esu pranešęs Vokietijos Pasiuntinybei Stokholme parūpinti man tranzito vizą kelionėn Kaunan geležinkeliu ar laivu“³⁵. K. Škirpa taip pat atsakė, kad „atostogas ruošiuosi pradėti pirmadienį gydymusi, nes paskutinis trijų metų intensyvus darbas atsakinguose poste ir sunkiausiomis aplinkybėmis pakirto mano sveikatą, ką galėčiau patvirtinti gydytojų liudijimu... prašau atvykimą Kaunan atidėti po atostogų“³⁶. Kiek žinoma, Lietuvos pasiuntinys Prancūzijoje P. Klimas iš pradžių planavo vykti į Kauną, tačiau telegramoje teisinosi neturįs automobiliui benzino³⁷. P. Klimui ši kelionė daugiau buvo susijusi su asmeniniais reikalais – ieškoti Kaune likusių vaikų. Vaikams atsiradus Vokietijoje, jis į Kauną jau nevyko³⁸. Kitų pasiuntinių atsakymų neteko aptikti, tačiau šie „ligotų“ diplomatų atsakymai rodo, kad Lietuvos pasiuntiniai jautė Lietuvos atmosferą ir puikiai suprato, kas jų laukia, jeigu jie būtų nusprendę atvykti į Kauną. Tikėdamiesi laimėti

laiko ir toliau sekti Lietuvoje vykstančius procesus, Lietuvos pasiuntiniai nutarė laukti laikinai „susirgdami“. Pasiuntinių atsisakymas atvykti į Kauną rodo, kad ir neramioje Europoje jie palaikė ryšius ir koordinavo savo veiksmus. Tai patvirtina ir tas faktas, kad Lietuvą oficialiai inkorporavus į Sovietų Sąjungos sudėtį, beveik tuo pačiu metu Lietuvos pasiuntiniai pareiškė protestus akredituotose valstybėse.

1940 m. liepos 21 d. „Liaudies seimui“ nubalsavus už Lietuvos prijungimą prie Sovietų Sąjungos, Lietuvos pasiuntiniai įteikė protesto notas daugumai vyriausybių, prie kurių jie buvo akredituoti. Pirmasis tokį protestą liepos 21 d. pareiškė K. Škirpa Reicho užsienio reikalų ministrui Joachimui von Ribbentropui³⁹. Šiek tiek vėliau, liepos 22 d. – rugpjūčio 4 d., protestą pareiškė ir kiti pasiuntiniai: S. Girdvainis – Vatikane, S. Lozoraitis – Italijoje, K. Graužinis – Argentinoje (jis taip pat pareiškė protestą Urugvajaus, Brazilijos užsienio reikalų ministrams ir kitų Lotynų Amerikos šalių akredituotiems diplomatiniams atstovams), B. K. Balutis – Didžiojoje Britanijoje, dr. J. Šaulys – Šveicarijoje, E. Turauskas – Rumunijos ir Jugoslavijos, V. Gylys – Švedijos ir Danijos vyriausybėms, P. Žadeikis – JAV, P. Klimas – Prancūzijos (Vichy) ir Portugalijos vyriausybėms⁴⁰. P. Klimas nepareiškė protesto Belgijos ir Liuksemburgo vyriausybėms, nes, šias šalis okupavus Vokietijai, jos pasitraukė į užsienį. Nėra žinių apie P. Klimo pareikštą protestą Ispanijoje. Protesto notose pasiuntiniai išdėstė sovietų vykdomą politiką Lietuvos atžvilgiu, taip pat paminėjo Sovietų Sąjungos pažeistas su Lietuva pasirašytas dvišales sutartis (1920 m. liepos 12 d. taikos sutartį, kuria Sovietų Rusija pripažino Lietuvos nepriklausomybę; 1926 m. rugsėjo 28 d. nepuolimo sutartį; 1933 m. liepos 5 d. konvenciją dėl agresijos definicijos; 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartį, kurioje akcentuota nepažeisti Lietuvos

valstybės suverenumo ir jos vidaus santvarkos) ir prašė valstybių, kuriose jie buvo akredituoti, nepripažinti Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį. Pareikštais protestais pasauliui buvo pranešta (nors ir praėjus daugiau nei mėnesiui nuo faktinės okupacijos), kad Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą. XX a. pradžioje, kai Lietuva, Latvija ir Estija pasiskelbė nepriklausomomis valstybėmis, JAV manė, kad anksčiau ar vėliau jos vėl bus integruotos į Rusijos sudėtį⁴¹, tačiau „Liaudies seimui“ paskelbus, kad Lietuva įstoja į Sovietų Sąjungą, liepos 23 d. JAV valstybės sekretoriaus pareigas einantis S. Welles pareiškė savo šalies poziciją, kad JAV nepripažįsta Sovietų Sąjungos okupacijos trijose Baltijos valstybėse, ir pažymėjo, kad Lietuvos, Latvijos ir Estijos diplomatinės ir konsulinės įstaigos galės tęsti savo veiklą⁴². Didžiosios Britanijos vyriausybė susilaikė nuo oficialaus pasmerkimo, tačiau Baltijos valstybių diplomatinės atstovybės ir toliau veikė. Šiek tiek vėliau Didžioji Britanija, sudariusi sutartį su Sovietų Sąjunga, pripažino Baltijos valstybių inkorporavimą į Sovietų Sąjungą *de facto* ir nuo 1942 m. gegužės 26 d. diplomatinis atstovas iš *Diplomat's Annual* sąrašo perkėlė į jo priedą bei pažymėjo, kad jie tebesinaudoja kai kuriais diplomatinėmis privilegijomis, tačiau nenurodė, kokiam kraštui jie atstovauja⁴³. Lotynų Amerikos ir Europos valstybės (Ispanija ir Portugalija), priklausiusios Saavedra–Lamas paktui, nepripažino Baltijos valstybių inkorporacijos.

Liepos 21 d.–rugspjūčio 1 d. Lietuvos pasiuntiniai (išskyrus P. Klimą) protesto telegramas pasiuntė ir į Lietuvą. B. K. Balutis liepos 25 d. telegramoje rašė: „Kadangi Sovietų Sąjunga, priešingai eilei nepuolimo sutarčių, imant ir agresoriaus definicijos sutartį, pažeidė Lietuvos Nepriklausomybę, faktinai ją okupuodama savo karinėmis jėgomis, ir kadangi taip vadinami rinkimai seiman padaryti tos okupacinės jėgos spau-

dimu ir svetimos valstybės dirigavimu, ne-duodant jokios galimybės pasireikšti gyventojų laisvai valiai, ir kadangi taip išrinktas seimas, negalėdamas reikšti lietuvių tikrosios valios, galėjo tik smurtu svetimos valstybės primestą pareikšti valią, kas pasireiškė ir jo nutarime pražudyti Lietuvos Nepriklausomybę, perduodant Lietuvą svetimos valstybės jungan, iš kurio po ilgų kovų buvo išsilaisvinusi dėka savo sūnų pralieto kraujo, todėl tose aplinkybėse aš negaliu skaityti nei tokių rinkimų teisėtais, nei tokio seimo kompetentingu spręsti Lietuvos likimą. Kai po nepriklausomos ir teisėtos Lietuvos atstovas, paskirtas ginti jos reikalus ir Nepriklausomybę užsienyje, aš neatlikčiau savo švenčiausios pareigos, jei neprotestuočiau prieš svetimos valstybės tuo būdu padarytą smurtą ir prieš seimo nutarimą, kuriuo žudoma sunkiai iškovota Lietuvos laisvė ir Nepriklausomybė“⁴⁴. Panašaus turinio protestus pareiškė ir kiti pasiuntiniai⁴⁵.

Netrukus prasidėjo sovietinės Lietuvos atsakomieji veiksmai prieš LDT. Liepos 24 d. Maskvos statytinis Užsienio reikalų ministerijos generalinis sekretorius P. Glovackis dar kartą kvietė pasiuntinius (S. Lozoraitį, S. Girdvainį, J. Šaulį, P. Klimą ir V. Gylį) atvykti į Lietuvą instrukcijų. Kiek žinoma, nė vienas pasiuntinys į šią telegramą neatsakė. Dieną anksčiau, liepos 23-iają, buvo imtasi sankcijų prieš tuo metu aktyviausiai iš pasiuntinių veikusį K. Škirpą, kuris energingai protestavo prieš Lietuvos inkorporavimą į Sovietų Sąjungą. Lietuvos Ministrų Taryba „nutarė atimti K. Škirpai pilietybę ir uždrausti jam įvažiuoti į LTSR“⁴⁶, tačiau užmiršo atleisti jį iš pasiuntinio pareigų (tai padarė tik liepos 25 d. nutarimu⁴⁷). Užsienio reikalų ministerijos generalinis sekretorius, einantis užsienio reikalų ministro pareigas P. Glovackis tą pačią dieną telegramoje pasiuntinybės laikinajam reikalų patikėtiniui (chargé d'affaires ad interim) Juozui Kajeckui (pavadavusiam nuo liepos 8 d. atosto-

gų išėjusį pasiuntinį K. Škirpą⁴⁸) prašė pranešti Vokietijos vyriausybei, kad K. Škirpa atšaukiamas iš pasiuntinio pareigų, ir eiti laikinojo reikalų patikėtinio pareigas pasiuntinybėje⁴⁹. J. Kajeckui neįvykdžius šio prašymo⁵⁰, P. Glovackis tą patį siūlė pasiuntinybės prekybos patarėjui Stasiui Kuzminskui. Šis iš pradžių sutiko ir net informavo Lietuvos užsienio reikalų ministeriją, kad P. Glovackio pavedimą priima ir nuo liepos 30 d. pradeda eiti pareigas⁵¹, tačiau jau liepos 30 d. šių pareigų atsisakė⁵². Galiausiai buvo prašoma pačių pasiuntinybės darbuotojų pašalinti K. Škirpą iš pasiuntinybės, nes „jūsų buvęs viršininkas K. Škirpa pasidarė savo tėvynės išdaviku. Neklausykite jo ir varykite iš savo tarpo. Netikėkite melams, skleidžiamais apie mūsų vyriausybę ir Seimą: jie vykdo Tautos valią ir elgiasi taip, kaip krašto gyvybiniai interesai reikalauja. Visiems lojaliems tarnautojams užtikrinamas Lietuvoje tinkamas darbas ir pragyvenimas“⁵³. Tačiau ir tai nepavyko. K. Škirpa dar liepos 26 d. atsakomojoje telegramoje Lietuvos užsienio reikalų ministerijai pareiškė, kad Ministrų Tarybos „nutarimą atleisti mane iš Nepriklausomos Lietuvos pareigų kaip atstovo ir akiplėšiską atėmimą iš manęs Lietuvos pilietybės skaitau neteisėtais aktais ir todėl neturinčiais jokios juridinės galios“⁵⁴.

Toks pat likimas ištiko ir kitus Lietuvos pasiuntinius. Einantis užsienio reikalų ministro pareigas P. Glovackis liepos 26 d. kreipėsi į Ministrų Tarybą, kad Lietuvos pasiuntinius B. K. Balutį (Londone) ir P. Žadeikį (Vašingtone) atleistų iš pareigų ir atimtų Lietuvos pilietybę, uždraustų grįžti į tėvynę ir konfiskuotų jų turtą⁵⁵. P. Žadeikis laiške Užsienio reikalų ministerijai rašė: „...Jei būtumėt laisvi, protestuočiau, dabar gi tiktai galima pasigailėti pavergtos Lietuvos ir Jūsų likimo“⁵⁶. Nuo rugpjūčio 2 d. tas pats ištiko ir kitus pasiuntinius (išskyrus P. Klimą). Visa tai oficialiai buvo paskelbta „Vyriausybės žiniuose“ 1940 m. rugpjūčio 15 d.⁵⁷ P. Kli-

mas šios „bausmės“ išvengė, nes Lietuvoje buvo tikimasi, kad jis gali dar sugrįžti. Ir pats P. Klimas liepos 21 d. telegramoje prašė Užsienio reikalų ministerijos leidimo grįžti į Kauną⁵⁸, tačiau jo kelionė, kaip minėta, buvo asmeninio pobūdžio (dėl vaikų), o ne klusnus promaskvietiškų reikalavimų vykdymas. Kai kurių pasiuntinybių atžvilgiu Lietuvos užsienio reikalų ministerijos veikimo taktika buvo labai panaši kaip ir Vokietijoje. Pavyzdžiui, tiek Lietuvos konsulas Čikaгоje Petras Povilas Daužvardis, tiek Lietuvos pasiuntinybės Didžiojoje Britanijoje patarėjas H. Rabinovičius buvo prašomi iš atleistųjų Lietuvos pasiuntinių perimti pasiuntinybių reikalus Vašingtone ir Londone, tačiau nė vienas jų nesutiko⁵⁹.

Tiesioginiu spaudimu Lietuvos diplomatinei tarnybai buvo siekiama paprasto tikslo – sunaikinti jau neegzistuojančios valstybės teisinius likučius užsienyje. Tuometinis Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktorius Juozas Jurginis užsienio reikalų ministro liepos 26 d. raštu buvo įgaliotas panaikinti Lietuvos atstovybes Šveicarijoje – uždaryti pasiuntinybę Berne ir atšaukti nuolatinę Lietuvos delegaciją prie Tautų Sąjungos⁶⁰. Perimant pasiuntinybes, dažniausiai aktyviai dalyvavo sovietų pareigūnai, tačiau Šveicarija, kaip ataskaitoje rašė J. Jurginis, „nėra pripažinusi Sovietų Sąjungos ir todėl tuo atveju, kai Lietuva prisijungs prie SSRS, ten nebus kam Lietuvos pasiuntinybės likviduoti ir jos turto perimti“⁶¹. Šią užduotį mėgino atlikti pareigūnas iš Lietuvos. J. Jurginiui nepavyko perimti Lietuvos atstovybių Šveicarijoje. Lietuvos pasiuntinybė Berne egzistavo iki 1946 m. lapkričio mėn., nors Šveicarijos Federalinė Taryba jau nuo 1941 m. sausio 1 d. nepripažino Baltijos šalių atstovybių⁶², o nuolatinė Lietuvos delegacija prie Tautų Sąjungos veikė iki pat šios organizacijos panaikinimo 1946 m. balandžio 19 d. K. Škirpa savo atsiminimuose rašė, kad nepasisėkus Berne tuo-

metinis URM Politikos departamento direktorius J. Jurginis atsisakė anksčiau numatytos kelionės į Romą, kur turėjo perimti Lietuvos pasiuntinybes prie Italijos vyriausybės ir Šventojo Sosto⁶³.

1940 m. rugpjūčio 6 d. Lietuvos pasiuntinybės gavo Užsienio reikalų ministerijos generalinio sekretoriaus P. Glovackio telegramą, kurioje pranešama, kad, remiantis Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos rugpjūčio 3 d. nutarimu priimti Lietuvos Socialistinę Tarybų Respubliką į Sovietų Sąjungą, visų Lietuvos pasiuntinybių ir konsulatų veikla nutraukiama nuo rugpjūčio 8 d. Telegramoje taip pat reikalaujama visą atstovybės turtą ir archyvus perduoti toje šalyje esančiai sovietų pasiuntinybei ar konsulatui, o visam personalui įsakoma grįžti į Lietuvą⁶⁴. Kiek žinoma, iš Lietuvos pasiuntinybių tik keli asmenys grįžo į Lietuvą; dauguma dirbusiųjų LDT užsienyje negrįžo.

Lietuvos pasiuntinybės 1940 m. rugpjūčio mėn. stengėsi nenutraukti savo veiklos užsienyje, tačiau ne visoms buvo lemta išlikti. Tai priklausė nuo valstybių, kuriose buvo akredituoti Lietuvos pasiuntiniai, santykių su Sovietų Sąjunga.

Berlyne pasiuntinybės veikla buvo sustabdyta rugpjūčio 14 d., tačiau pasiuntiniui K. Škirpai palikta vietinio diplomatinio korpuso nario asmens kortelė bei Lietuvos pasiuntinio ir įgaliotojo ministro diplomatinis pasas⁶⁵. Lietuvos pasiuntinybės Berlyne perdavimo sovietinei pasiuntinybei istoriją išsamiai aprašė K. Škirpa savo atsiminimuose „Lietuvos nepriklausomybės sutemos“. Prancūzijoje iš Vichy P. Klimas jau 1940 m. liepos 29 d. vokiečių užimtame Paryžiuje likusiam vieninteliam (be techninio personalo) diplomatui, pasiuntinybės patarėjui S. A. Bačkiui parašė laišką (S. A. Bačkis laišką gavo tik rugpjūčio 9 d.), kuriame rašė, kad nuo rugpjūčio 1 d. būtina nutraukti pasiuntinybės veiklą ir prireikus pastatą perduoti tik prancūzų vyriausybės dispozicijai⁶⁶.

S. A. Bačkis kartu su Latvijos ir Estijos kolegomis prancūzų prefektūrai raktus atidavė rugpjūčio 24 d.⁶⁷ Kaip gedulo ženklą visi trijų Baltijos šalių diplomatai buvo pasirišę juodus kaklaraiščius. Dar tebebūdami prancūzų prefektūroje diplomatai sužinojo, kad nuo tos pačios dienos pasiuntinybių pastatai atitenka Sovietų Sąjungai⁶⁸. Lietuvos diplomatai buvo išbraukti iš diplomatinio korpuso narių sąrašo, tačiau diplomato statusą tebeturėjo.

Panašus likimas ištiko Lietuvos pasiuntinybes Italijoje ir Švedijoje (čia neminimos Lietuvos pasiuntinybės Rygoje, Taline ir Maskvoje, kurių perėmimas Sovietų Sąjungos žinion buvo daugiau techninio negu politinio pobūdžio). Lietuvos pasiuntinys Vatikane aiškinosi, ar Vatikanas nesutiktų Lietuvos pasiuntinybę prie Italijos vyriausybės pripažinti pasiuntinybe prie Šventojo Sosto. Vatikanas nesutiko tai padaryti, todėl Lietuvos pasiuntinybės prie Italijos vyriausybės pastatas per italų rankas atiteko sovietų ambasadai, tačiau be baldų ir archyvų⁶⁹. Pagal Lietuvos pasiuntinio Italijoje S. Lozoraičio ir pasiuntinio S. Girdvainio sudarytą sutartį visas turtas buvo perduotas Lietuvos atstovybei prie Šventojo Sosto. Švedijai pripažinus Lietuvos inkorporavimą į Sovietų Sąjungą, Lietuvos pasiuntinys Stokholme V. Gylis pasiuntinybės veiklą turėjo sustabdyti rugpjūčio mėn.⁷⁰ Tuo metu visos kitos pasiuntinybės dar kurį laiką pasiliko *status quo*.

Tokių įvykių sukuryje Lietuvos diplomatai nutarė sušaukti tarpusavio pasitarimą. 1940 m. rugpjūčio 9–11 d. Berne įvyko diplomatų susitikimas, kuriame dalyvavo Lietuvos diplomatai dr. J. Šaulys, P. Klimas ir E. Turauskas. Paskutinę pasitarimo dieną taip pat dalyvavo Lietuvos pasiuntinybės Berlyne patarėjas J. Kajeckas ir Lietuvos delegacijos prie Tautų Sąjungos sekretorius Albertas Gerutis. Šio neformalaus susitikimo metu buvo aptarti įvairūs klausimai: įvertinta

politinė situacija, pasiuntinybių padėtis, kalbėta apie galimybę sudaryti Tautinį komitetą, kuris, pasitarime dalyvavusių diplomatų nuomone, iki „Lietuvos išvadavimo iš bolševikų jungo būtų Lietuvos suverenumo nešiotu ir visų valstybinių teisių paveldėtoju“⁷¹. Tautinio komiteto būstinę diplomatai numatė Amerikoje, Ispanijoje arba Portugalijoje; komiteto pirmininką siūlė rinkti iš trijų kandidatūrų: E. Galvanausko, S. Lozoraičio ar K. Škirpos. Pasitarime vyravo nuomonė, kad šioje situacijoje lietuvių tautai gali padėti tik Vokietija, kuri artimiausiu metu gali pradėti suvedinėti sąskaitas su Sovietų Sąjunga. A. Gerutis turėjo žinių iš Berlyno, kad vokiečiai „nesibaido nepriklausomos Lietuvos sąvokos, kad negalvoja visiškai mūsų krašto pasiglemžti, kad atstatytos Lietuvos priešakyje su pasitenkinimu matytų K. Škirpą, kad būsimoji Lietuva turėtų tvarkytis lietuviškojo nacionalsocializmo pagrindu“⁷². Dr. J. Šaulys, proamerikietiškos linijos šalininkas, nepritarė šiai nuomonei. Tai rodo ir jo vėlesnis atsisakymas dalyvauti pasiuntinių pasitarime Romoje.

Sunku pasakyti, ar šio susitikimo metu buvo aptarta pirmojo Lietuvos pasiuntinių pasitarimo vieta ir laikas, tačiau rugpjūčio 18 d. apie būsimą susitikimą Romoje žinojo Lietuvos diplomatai Šveicarijoje E. Turauskas, dr. J. Šaulys ir A. Gerutis⁷³.

1940 m. rugsėjo 19–25 d. Romoje įvyko pirmasis po Lietuvos okupacijos ir aneksijos pasiuntinių pasitarimas, kuriame dalyvavo S. Girdvainis, P. Klimas, S. Lozoraitis, K. Škirpa ir E. Turauskas, t. y. atvyko tie pasiuntiniai, kuriems buvo gana palanki geografinė padėtis ir to meto galimybės. Lietuvos pasiuntiniui Stokholme V. Gyliui, Londone – B. K. Balučiui, Buenos Airėse – K. Graužiniui ir Vašingtone – P. Žadeikiui dėl politinių ir geografinių aplinkybių buvo sunku atvykti į pasiuntinių pasitarimą Romoje (B. K. Balučio neatvykimui įtakos galėjo turėti tai, kad Italija tuo metu kariavo

su Anglija). Lietuvos pasiuntinys Berne dr. J. Šaulys nė neketino važiuoti; jis iš anksto pareiškė, kad sutinka su viskuo, kas bus nutarta Romoje. E. Turauskas atsiminimuose mini, jog J. Šaulys neatvyko todėl, kad negalėjo atsilaikyti tarp pasiuntinių išsivyravusiai provokiškai nuotaikai⁷⁴, kurią ypač propagavo K. Škirpa, nes, anot J. Šaulio, „Hitlerio programoje nėra nepriklausomos Lietuvos“⁷⁵.

Po šešių pasitarimo dienų Romoje buvo nubrėžtos politinės veiklos gairės, įkurtas Tautinis komitetas, kurio svarbiausias tikslas buvo „derinti“ siekiančių atkurti nepriklausomą valstybę lietuvių veiklą ir iki valstybės atkūrimo „rūpintis Lietuvos valstybės ir Tautos reikalais“⁷⁶. Komitetą sudarė keturi asmenys: pirmininkas E. Galvanauskas, pirmininko pavaduotojas *ipso jure* S. Lozoraitis ir du nariai – K. Škirpa ir E. Turauskas. Tautinio komiteto atstovu JAV numatytas Rapolas Skipitis⁷⁷. Tautinis komitetas siekė įtvirtinti valdžios tęstinumą: „prašyti jį [Lietuvos prezidentą A. Smetoną. – L. J.] jau dabar paskirti savo aktu būsimąjo Tautinio Komiteto pirmininką Ministru Pirminku, pavedant sykiu eiti R. P. [Respublikos prezidento. – L. J.] pareigas“⁷⁸. Daug diskusijų sukėlė vyriausybės sudarymo klausimas. Galiausiai nutarta vyriausybės nesudaryti, nes: a) neaišku, ar atsirastų valstybė, kuri priimtų egzilinę vyriausybę; b) tokios vyriausybės sudarymas galėtų neigiamai paveikti Lietuvos pasiuntinybių padėtį, nes būtų neaišku, kam jos atstovauja: emigracinei vyriausybei, kurios dar nepripažino, ar okupacijos suspenduotai nepriklausomos Lietuvos vyriausybei⁷⁹. Pasitarimo dalyviai nutarė palaikyti gerus trijų Baltijos šalių (turbūt turėta omenyje Latvijos ir Estijos šalių išeivijos atstovai) santykius nuomonių ir informacijos pasikeitimo srityje, tačiau „neatskleidžiant savo planų ir metodų“⁸⁰.

Vėliau prie Romos nutarimų prisijungė ir visi kiti į pasitarimą neatvykę pasiuntiniai,

išskyrus P. Žadeikį⁸¹, kuris pirmumo teisę turbūt skyrė JAV susikūrusiai Lietuvai gelbėti tarybai.

Romos pasitarimo metu konstatuota, kad tebeveikė Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone, prie Šventojo Sosto, Buenos Airėse, Berne ir Londone, taip pat veikė tose šalyse likę konsulatai. Remiantis Romos pasitarimo protokolu (jame užfiksuota, kuriems diplomatams reikia mokėti atlyginimą), galima teigti, kad tuo metu Lietuvos diplomatinėje tarnyboje tebedirbo 25 diplomatai (tada neturėta informacijos apie konsulo Tel Avive veiklą)⁸², tačiau laisvai galėjusiųjų naudotis savo diplomatine teise buvo mažiau, o vėliau jų dar labiau sumažėjo. Sovietams perėmus Lietuvos pasiuntinybę Paryžiuje, P. Klimui buvo pavesta sužinoti, ar pasiuntinybės nebūtų galima perkelti į Lisaboną⁸³, tačiau to nebuvo padaryta (nors Portugalija ir nepripažino okupacijos, bet „užšaldė“ visus iki tol buvusius susitarimus su Baltijos šalimis, jų atstovų kredencialus ir konsulų egzekvatūras, iki bus okupacija), ir po Antrojo pasaulinio karo Lietuvos atstovas dr. S. A. Bačkis tęsė „tyliąją“ diplomatinę veiklą Prancūzijoje.

Lietuvos prezidentas A. Smetona Lietuvos pasiuntiniams jau nebebuvo svarbiausias valdžios asmuo; tai aiškiai pabrėžta Romos pasitarimo protokole: nebelaikyti A. Smetonos pagrindiniu asmeniu egzilinėje veikloje⁸⁴. Stumiamas iš politinės veiklos A. Smetona buvo reikalingas tol, kol formaliai neperdavė valdžios įgaliojimų. Tai padaryta antrajame Lietuvos pasiuntinių pasitarime, įvykusiame 1940 m. lapkričio 17–21 d. Berne kartu su prezidentu A. Smetona. Vienas svarbiausių šio pasitarimo tikslų – Romoje plėtotą koncepciją pradėti įgyvendinti praktiškai. Remiantis Romoje įtvirtinta nuostata dėl formalaus valdžios perdavimo, Berne A. Smetonos žodis buvo lemiamas svarstant, kas bus būsimų aktų tituliaras (tais aktais turėjo būti paskirtas prezidentą pavaduojan-

tis ministras pirmininkas). A. Smetona skeptiškai vertino Tautinio komiteto juridinę galią, tačiau vis dėlto suvokė šios organizacijos svarbą. Į komiteto pirmininko postą siūlyta E. Galvanausko kandidatūra prezidentui netiko (tai esąs žmogus be politinio *credo*⁸⁵). Vis dėlto buvo surastas *modus vivendi*, ir Berno pasitarimo kulminaciniu tašku tapo lapkričio 23 d. A. Smetonos pasirašyti „Kybartų aktai“⁸⁶, kuriais S. Lozoraitis buvo paskirtas ministru pirmininku ir jam pavesta pavaduoti Lietuvos prezidentą. Iš pradžių svarstyta ir K. Škirpos kandidatūra, tačiau tam pasipriešino A. Smetona; jo sprendimui įtakos galėjo turėti ir artimo draugo dr. J. Šaulio neigiamas požiūris į K. Škirpos provokišką orientaciją. K. Škirpa jautė, kad jo kandidatūra nebus palaikoma, todėl jau rugsėjo pabaigoje grįžo į Berlyną. Į Prancūziją grįžo ir P. Klimas. Sužinojęs apie „Kybartų aktus“, K. Škirpa pareiškė, kad S. Lozoraitis sudavė durklą į nugarą Lietuvos tautiniam komitetui ir kad tai buvo žalinga Lietuvos politikos reikalui⁸⁷. Iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo Lietuvos diplomatinės šefas S. Lozoraitis nė karto nepasinaudojo įgaliojimais, kuriuos jam suteikė „Kybartų aktai“. Iki karo pradžios nieko nenuveikė ir Tautinis komitetas. E. Turauskas savo atsiminimuose mini tris priežastis: pirmoji – techniškoji, kai karo padėtis dar labiau apsunkino įvairiose geografinėse „platumose“ gyvenančių diplomatų susisiekimą; antroji – temperamentų, t. y. asmenybių, skirtumai; trečioji – politinių koncepcijų ir padėties vertinimo skirtumas, t. y. nuomonių skirtumas. Tuometinis Lietuvos atstovas prie Tautų Sąjungos E. Turauskas rašė, kad jis, S. Lozoraitis ir P. Klimas rezervuotai vertino K. Škirpos labai akcentuotą ir suaktualintą Vokietijos įtaką bei svarbą Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui⁸⁸. Tautinis komitetas 1941 m. gegužės 11 d. dar spėjo paskelbti ilgai redaguotą atsišaukimą į tautą⁸⁹, kuriame pranešė, kad „Lietuvos Respubli-

kos Pasiuntinių nutarimu sudarytas Europoje Lietuvos Tautinis Komitetas imasi vadovauti kovai už Nepriklausomos Lietuvos Valstybės išvadavimą iš bolševikų okupacijos...“⁹⁰. Atsišaukimo kopijos buvo nusiųstos visiems Lietuvos diplomatams ir JAV lietuvių išeivijos spaudai. Beje, vienintelis Tautinio komiteto pirmininko E. Galvanausko aktas buvo 1941 m. birželio 22 d. laiškas K. Škirpai, kuriame Škirpa Lietuvos tautinio komiteto vardu kviečiamas sudaryti Lietuvos vyriausybę, „jai vadovauti bei atstovauti, pasiremiant 1938 m. vasario 11 d. Lietuvos Konstitucija“⁹¹. 1941 m. birželio mėn. sudarius Laikinąją Lietuvos vyriausybę, Tautinio komiteto egzistavimas neteko prasmės ir komitetas vėliau nebebuvo atkurtas.

Po Berno pasitarimo iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo Lietuvos pasiuntiniams daugiau nebuvo lemta susitikti dėl Europoje susiklosčiusių sudėtingų aplinkybių.

Toliau iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios aktyviausiai iš pasiuntinių veikė K. Škirpa: jis Berlyne ėmėsi organizuoti Lietuvos aktyvistų frontą. Lietuvos pasiuntiniui dr. J. Šauliui buvo kilusi mintis drauge su E. Turausku ir P. Klimu vykti į JAV padėti konsoliduoti Amerikos lietuvių politines jėgas. Jis manė, kad ten galima sudaryti Lietuvos egzilinę vyriausybę, tačiau P. Klimas nesutiko, nes, jo nuomone, pasiuntiniai negali apleisti savo diplomatinio paskyrimo vietos⁹². Tokiai minčiai nepritarė ir pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis⁹³.

IŠVADOS

Vienareikšmiškai vertinti LDT veiklą pirmosios sovietinės okupacijos metu gana sudėtinga. Pirmomis okupacijos savaitėmis Lietuvos pasiuntiniai neskubėjo vertinti politinės padėties Lietuvoje. Tai lėmė įvairūs veiksniai: Lietuvoje sovietų agresijai nebu-

vo priešinamasi ginklu; LR prezidentas A. Smetona oficialiai perleido valdžią tuometiniam ministrui pirmininkui A. Merkiui, kuris, „atėjęs“ sovietams, neprotestavo; naujos prosovietinės vyriausybės nariais tapo ikiokupaciniu laikotarpiu gerai žinomi žmonės; Lietuvos vykdomoji valdžia neteikė instrukcijų pasiuntiniams, stigo informacijos apie padėtį Lietuvoje. Taigi krašte vykę procesai kėlė nemažai dviprasmybių. Tačiau po oficialaus „savanoriško“ Lietuvos prijungimo prie Sovietų Sąjungos LDT *in corpore* stojo prieš SSRS vykdomą politiką Lietuvoje ir tai paskelbė visam pasauliui. Jausdami ribotas diplomatinės veiklos galimybes, pasiuntiniai nutarė įkurti egzilyje vyriausiąją Lietuvos išlaisvinimo organą, kuris vadovautų nepriklausomos Lietuvos atkūrimo procesui. Berne Lietuvos prezidentas A. Smetona pasirašė „Kybartų aktus“ ir tuo fiktyviai įformino savo įpėdinį ir Lietuvos premjerą. Tačiau nei šių aktų tituliaras S. Lozoraitis, nei Tautinio komiteto pirmininkas E. Galvanauskas ap-

tariamuoju laikotarpiu nieko nenuveikė, išskyrus tai, kad pastarasis nusiuntė laišką K. Škirpai, kuriame pavedė sudaryti Lietuvos vyriausybę.

1940 m. vasarą buvo uždaryta du trečdaliai Lietuvos diplomatinių atstovybių, ir jos atiteko Sovietų Sąjungos dispozicijai. Didžiosiose Vakarų valstybėse likusios Lietuvos pasiuntinybės ne tik tęsė diplomatinę veiklą, bet ir ieškojo politinių būdų atkurti Lietuvos valstybę. Vis dėlto Lietuvos pasiuntinių politinė akcija nebuvo stipri, jie netapo pasipriešinimo judėjimo citadele. Pasiuntiniams aktyviai veikti trukdė įvairios priežastys: nestabili tuometinė padėtis Europoje (Sovietų Sąjungos okupacinė politika, Vokietijos slinkimas į Rytus), neaiški pačios LDT padėtis (pasiuntinybių išlikimo klausimas), sudėtingas susisiektimo bei ryšių tinklas ir skirtingas kai kurių pasiuntinių požiūris į tam tikrus reiškinius (pvz., K. Škirpos ambicijos tapti „Kybartų aktų“ tituliaru).

Nuorodos

¹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 58, 383, R-1019.

² Dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

³ 1990 m. balandžio 27 d.–gegužės 3 d. „Gimtajame krašte“ buvo išspausdintas ne visas pasiuntinių pasitarimo, įvykusio 1940 m. rugsėjo 19–25 d. Romoje, tekstas.

⁴ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, Kaunas, 1990; K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, Vilnius, 1966; K. Škirpa, *Sukilimas*, Vašingtonas, 1973; J. Audėnas, P. Klimas, *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*, Vilnius, 1991; A. Gerutis, „Kybartų aktai“, *Aidai*, 1976; A. Gerutis, *Petras Klimas*, Klivlend, 1978.

⁵ A. Gaigalaitė, „Lietuvos diplomatinė tarnyba sovietinės okupacijos išvakarėse“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, Vilnius, 1997, t. 36, p. 178.

⁶ E. Turauskas, op. cit., p. 11.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., p. 12.

⁹ Ibid.; J. Urbšio 1940 m. birželio 1 d. telegrama, *Lietuvos pavergimo dokumentai*, Kaunas, 1994, p. 77; plačiau apie tai žr.: L. Jonušauskas, „Stasio Lozoraičio ir VLIK'o santykiai 1947–1948 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 70–80.

¹⁰ S. A. Bačkis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 36, p. 3.

¹¹ K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, Vilnius, 1996, p. 403.

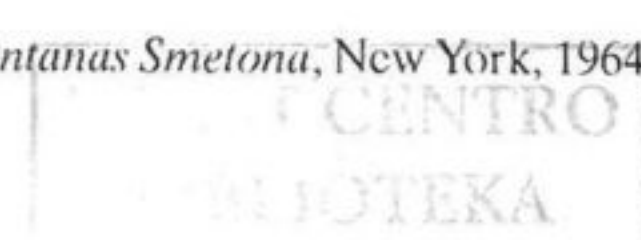
¹² K. Škirpos laiškas, *Dirva*, 1952, spalio 9.

¹³ J. Audėnas, *Paskutinis posėdis*, Vilnius, 1990, p. 205.

¹⁴ K. Musteikis, „Lietuvos diplomatijos šefo reikalai“, *Laisvoji Lietuva*, 1955, vasario 16; K. Musteikis, „Kaip buvo paskirtas Lietuvos diplom. šefas“, *Dirva*, 1955, vasario 17; K. Musteikis, „Ką aš atsimenu apie Lietuvos diplomatijos šefo paskyrimą“, *Vienybė*, 1955, vasario 18.

¹⁵ A. Merkelis, *Antanas Smetona*, New York, 1964, p. 629.

15051

¹⁶ Lietuvos užsienio reikalų ministro V. Krėvės-Mickevičiaus 1940 m. birželio 22 d. telegrama Lietuvos pasiuntinybėms, LCVA, f. R-1019, ap. 7, b. 2254, l. 78.

¹⁷ Ministro pirmininko pavaduotojo ir užsienio reikalų ministro V. Krėvės-Mickevičiaus 1940 m. birželio 26 d. telegrama Lietuvos pasiuntinybei Berne, *Lietuvos okupacija ir aneksija 1939–1940 m.*, Vilnius, 1993, p. 304–305.

¹⁸ Lietuvos pasiuntinio Vašingtone P. Žadeikio 1940 m. birželio 26 d. telegrama, LCVA, f. R-1019, ap. 7, b. 2254, l. 59.

¹⁹ Lietuvos pasiuntinio Stokholme V. Gyljo 1940 m. birželio 28 d. telegrama, *ibid.*, l. 52.

²⁰ Žr.: *Lietuvos okupacija ir aneksija*, p. 330.

²¹ E. Turauskas, *op. cit.*, p. 201.

²² Lietuvos pasiuntinio Buenos Airėse K. Graužinio telegrama, LCVA, f. R-1019, ap. 1, b. 7, l. 42.

²³ *Ibid.*

²⁴ K. Škirpos 1940 m. liepos 1 d. laiško nuorašas, dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas; K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, p. 384.

²⁵ *Ibid.*, p. 385.

²⁶ E. Turauskas, *op. cit.*, p. 203.

²⁷ K. Škirpa, *op. cit.*, p. 404.

²⁸ Lietuvos užsienio reikalų ministro V. Krėvės-Mickevičiaus 1940 m. liepos 6 d. telegrama Lietuvos pasiuntiniams, LCVA, f. 58, ap. 7, b. 2254, l. 42.

²⁹ *Ibid.*, l. 20.

³⁰ *Ibid.*, l. 24.

³¹ K. Škirpa, *op. cit.*, p. 385.

³² Lietuvos pasiuntinio Berne dr. J. Šaulio 1940 m. liepos 9 d. telegrama, LCVA, f. 58, ap. 7, b. 2254, l. 41.

³³ Lietuvos pasiuntinio prie Šventojo Sosto S. Girdvainio telegrama, *ibid.*, l. 33.

³⁴ Lietuvos pasiuntinio Romoje S. Lozoraičio 1940 m. liepos 10 d. telegrama, *ibid.*, l. 38.

³⁵ Lietuvos pasiuntinio Stokholme V. Gyljo 1940 m. liepos 19 d. telegrama, *ibid.*, l. 23.

³⁶ Lietuvos pasiuntinio Berlyne K. Škirpos 1940 m. liepos mėn. telegrama, *ibid.*, l. 12.

³⁷ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo 1940 m. liepos mėn. telegrama, *ibid.*, l. 19.

³⁸ P. Klimas, *op. cit.*, p. 162.

³⁹ Lietuvos pasiuntinio Berlyne K. Škirpos 1940 m. liepos 21 d. protesto nota, dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas.

⁴⁰ Lietuvos pasiuntinių protesto notos, *ibid.*

⁴¹ D. Mayers, *The Ambassadors and America's Soviet Policy*, New York, London, 1999, p. 252.

⁴² W. J. Hough, „The annexation of the Baltic States and its effect on the development of the prohibiting forcible seizure of territory“, *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 1985, No. 2, p. 391–392.

⁴³ D. Krivickas, „Lietuvos tarptautinis statusas“, *Varpas*, 1958, Nr. 3–4, p. 75–76.

⁴⁴ Lietuvos pasiuntinio Londone B. K. Balučio

1940 m. liepos 25 d. telegrama, dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas.

⁴⁵ Lietuvos pasiuntinių telegramos į Kauną, *ibid.*

⁴⁶ Užsienio reikalų ministerijos generalinio sekretoriaus telegrama, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2254, l. 9.

⁴⁷ Dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas.

⁴⁸ Lietuvos pasiuntinio K. Škirpos telegrama, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2254, l. 11.

⁴⁹ Laikinai cinančio Lietuvos užsienio reikalų ministro pareigas P. Glovackio 1940 m. liepos 23 d. telegrama, *ibid.*, l. 10.

⁵⁰ K. Škirpa, *op. cit.*, p. 437.

⁵¹ Lietuvos pasiuntinybės Berlyne patarėjo S. Kuzminsko 1940 m. liepos 23 d. telegrama, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2254, l. 15.

⁵² Lietuvos pasiuntinybės Berlyne patarėjo S. Kuzminsko 1940 m. liepos 30 d. telegrama, *ibid.*, l. 8; K. Škirpa, *op. cit.*, p. 439.

⁵³ Laikinai cinančio Lietuvos užsienio reikalų ministro pareigas P. Glovackio telegrama, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2254, l. 7.

⁵⁴ Lietuvos pasiuntinio Berlyne K. Škirpos 1940 m. liepos 26 d. telegrama (nuorašas), dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas.

⁵⁵ Laikinai cinančio Lietuvos užsienio reikalų ministro pareigas P. Glovackio 1940 m. liepos 26 d. raštas, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2254, l. 40.

⁵⁶ Lietuvos pasiuntinio Vašingtone P. Žadeikio laiškas, *ibid.*, l. 66.

⁵⁷ *Vyriausybės žinios*, 1940, rugpjūčio 15, Nr. 725, p. 629.

⁵⁸ Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo 1940 m. liepos 21 d. telegrama, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2254, l. 18.

⁵⁹ Laikinai cinančio Lietuvos užsienio reikalų ministro pareigas P. Glovackio telegramos, *ibid.*, l. 39.

⁶⁰ Dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas; „Lietuvos atstovybės užsienyje“, *Statyba ir urbanistika*, Vilnius, 1991, Nr. 9, p. 11.

⁶¹ J. Jurginio pro memoria, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2254, l. 14.

⁶² D. Krivickas, *op. cit.*, p. 80.

⁶³ K. Škirpa, *op. cit.*, p. 439.

⁶⁴ Lietuvos užsienio reikalų generalinio sekretoriaus P. Glovackio 1940 m. rugpjūčio 6 d. telegrama, dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas.

⁶⁵ K. Škirpa, *Sukilimas*, Vašingtonas, 1973, p. 57–58.

⁶⁶ P. Klimo 1940 m. liepos 29 d. laiškas S. A. Bačkui, dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas.

⁶⁷ Dr. S. A. Bačbio atsiminimų rankraštis, dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ S. A. Bačkis, *op. cit.*, p. 9.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Pro memoria apie paruošiamuosius pasikalbėjimus Berne 1940 m. rugpjūčio 9–11 d., dr. S. A. Bačbio asmeninis archyvas.

⁷² Ibid.

⁷³ E. Turauskas, op. cit., p. 246.

⁷⁴ Ibid., p. 217.

⁷⁵ A. Gerutis, „Kybartų aktai“, *Aidai*, 1976, Nr. 4, p. 166.

⁷⁶ Lietuvos pasiuntinių pasitarimo, įvykusio Romoje 1940 m. rugsėjo 19–25 d., protokolai, *Gimtas kraštas*, 1990, balandžio 27–gegužės 3.

⁷⁷ E. Turauskas, op. cit., p. 246.

⁷⁸ Lietuvos pasiuntinių pasitarimo, įvykusio Romoje 1940 m. rugsėjo 19–25 d., protokolai, *Gimtas kraštas*, 1990, balandžio 27–gegužės 3.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 36.

⁸² Lietuvos pasiuntinių pasitarimo, įvykusio Ro-

moje 1940 m. rugsėjo 19–25 d., protokolai (visas tekstas), dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Lietuvos pasiuntinių pasitarimo, įvykusio Romoje 1940 m. rugsėjo 19–25 d., protokolai, *Gimtas kraštas*, 1990, balandžio 27–gegužės 3.

⁸⁵ A. Gerutis, op. cit., p. 166.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ K. Škirpa, *Sukilimas*, p. 54–55.

⁸⁸ E. Turauskas, op. cit., p. 279–280.

⁸⁹ Ibid., p. 271.

⁹⁰ Lietuvos tautinio komiteto atsišaukimo tekstas (nuorašas), dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas; E. Turauskas, op. cit., p. 271.

⁹¹ E. Turauskas, op. cit., p. 275.

⁹² A. Gerutis, *Petras Klimas*, p. 213–214.

⁹³ Ibid., p. 219.

Gauta 1999 03 30

Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija,
e-mail: Laurynas.Jonusauskas@lt-mission-eu.be

Laurynas Jonušauskas

ACTIVITIES OF DIPLOMATIC CORPS OF LITHUANIA BETWEEN 1940–1941

Summary

After the Soviet occupation of Lithuania on June 15, 1940, the diplomatic corps of Lithuania became the only institution which *de jure* represented Lithuania abroad and made all possible efforts to re-establish its independence. During July–August of 1940, Lithuania's diplomats abroad lodged protests against the occupation of Lithuania to the states they were accredited at and to the Ministry of Foreign Affairs of Lithuania. In the autumn of 1940, Lithuanian diplomats held two meetings: one in Rome and another in Bern. Antanas Smetona, the President of Lithuania, participated in one of them. After the meeting in Rome the corps established the *National Committee*. The Committee was

to co-ordinate political actions of liberation abroad. At the meeting in Bern President Smetona signed the *Kybartai Act*. Unfortunately, neither the *National Committee* nor the *Kybartai Act*, had any significant impact on the fight for freedom of Lithuania. The activities of the diplomatic corps had been hampered by a number of factors: first of all, it greatly depended on the situation in Europe at that time (the aggressive policy of the Soviet Union and Germany), the uncertain status of the corps itself, the difficulties in maintaining communication and, finally, the differences of views among the diplomats towards the problems of the day.

Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.

Šiame darbe nesiekiama nuodugniai nagrinėti, kaip kito komunistų sudėtis pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu, – tai didelės apimties ir specialaus mokslinio darbo objektas. Apsiribojama klausimais, kurie iki šiol istoriografijoje buvo nutylėti ar prieštaringai vertinti. Šio tiriamojo darbo objektas yra Lietuvos komunistų organizacijos kiekybinės ir kokybinės sudėties pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu (nuo jos formalaus įtraukimo į Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) sudėtį 1940 m. spalio mėn. iki SSRS–Vokietijos karo pradžios 1941 m. birželio mėn.) pokyčiai, susiję su jos pavertimu stalininio tipo organizacija. Straipsnyje siekiama išnagrinėti tokias problemas: 1) komunistų partijos valymą kaip specialią priemonę suformuoti stalininio tipo marionetinę organizaciją, kuri savo sudėtimi pritaptų prie VKP(b) ir atitiktų okupacinio ir totalitarinio režimo poreikius; 2) Lietuvos komunistų sudėties kaitos procesus 1941 m. pirmoje pusėje, padariusius įtakos įvairių tautybių komunistų statusui, ir 3) tautinių komunistų grupių padėtį, jų tarpusavio santykius ir jų įtaką komunistų, sovietinių valdininkų bei Lietuvos visuomenės nuomonei. Šiame straipsnyje skelbiami apibendrinti duomenys apie LKP(b) valymo metu iš partijos pašalintus asmenis bei iš SSRS į Lietuvą atvykusius komunistus, parodoma, jog Lietuvos komunistai buvo susiskaidę regioniniu ir tautiniu pagrindu, apibūdinamas tokių grupių statusas ir jų tarpusavio santykiai, išryškintas tautinis komunistų nepakantumas.

1940 m. birželio mėn. SSRS okupavus Lietuvą, marionetinė Lietuvos komunistų organizacija tapo okupacinio režimo administracijos centru, vadovaujančia Lietuvos sovietizavimo ir totalitarinio režimo įdiegimo jėga ir uoliai vykdė SSRS ir VKP(b) politiką. Į Lietuvos komunistų partiją susibūrė neišsilavinę, politiškai neišprusę, okupantams idėjiškai ištikimi žmonės, kurie besąlygiškai vykdė jų valią. Tačiau dėl socialinės ir tautinės sudėties, politinio veikimo Lietuvos Respublikoje patirties, santykinai savarankiškos veiklos, centralizmo ir paklusnumo stokos Lietuvos komunistų organizacija skyrėsi nuo VKP(b) ir negalėjo mechaniškai prie jos pritapti. Lietuvos komunistų partijoje buvo vadinamųjų buržuazinių ir smulkiaburžuazinių elementų bei įvairių pakraipų nacionalų („lietuvių nacionalistų“ ir „žydų sionistų“), ir tai kėlė potencialią grėsmę politiniams okupantų planams. Okupacinis režimas negalėjo pasikliauti tokiu, jo požiūriu, sovietams priešiškais elementais „masiškai užteršta“ organizacija. Kadangi nuo komunistų sudėties socialinio grynumo, idėjinio politinio ir organizacinio monolitiškumo, besąlygiško paklusnumo VKP(b) priklausė okupantų politikos įgyvendinimas Lietuvoje, jie kryptingai formavo okupacinio ir totalitarinio režimo poreikius atitinkančią komunistų organizaciją. Pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu VKP(b) siekė sparčiai paversti Lietuvos komunistų organizaciją į stalininio ti-

po partiją, suformuoti tokios sudėties marionetę, kuri įsilietų į SSRS politinę sistemą ir vadovautų socializmo sukūrimui Lietuvoje.

Moksliškai tirti Lietuvos komunistų sudėtį pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu būtina siekiant nustatyti, kas sudarė okupacinio režimo bazę, kokie Lietuvos gyventojų sluoksniai jam talkino, atskleisti įvairių socialinių sluoksnių ir tautybių atstovavimą vadovaujančiose SSRS politinės sistemos ir okupacinio režimo administracijos struktūrose Lietuvoje, jų vaidmenį sovietizuojant Lietuvą, demaskuoti Lietuvai nusikalstamos veiklos organizatorius ir vykdytojus. Kadangi istorinėje literatūroje ir publicistikoje prieštaringai vertinamas tautinių mažumų komunistų atstovavimas partijoje ir jų vaidmuo okupuojant bei sovietizuojant Lietuvą, moksliniu, ideologiniu ir Lietuvos tautų tarpusavio santykių perspektyvų požiūriu svarbu apibūdinti įvairių tautybių komunistų statusą komunistų partijoje.

Lietuvos istoriografijoje nėra pakankamai ištirti Lietuvos komunistų sudėties pokyčiai pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu. Palyginti plačiai šia tema rašyta sovietinėje LKP istorijos literatūroje¹. Natūralu, kad šie procesai buvo nagrinėjami apologetiškai, nutylint į oficialios sovietinės istoriografijos rėmus netelpančius ar ją griaujančius faktus ir reiškinius. Pavyzdžiui, stengiantis nesuteikti dingsties LKP vertinti kaip nelietuvišką organizaciją, sąmoningai nutylėtas neproporcingai didelis žydų atstovavimas partijoje 1940 m. Dėl ideologinių priežasčių nebuvo paskelbtas tikslus skaičius, kiek komunistų iš SSRS atsiųsta į Lietuvą 1940 m. pabaigoje–1941 m. pirmoje pusėje. Siekiant nuslėpti komunistų tautinį antagonizmą, sovietinėje istoriografijoje sąmoningai nenagrinėtas įvairių tautinių grupių komunistų statusas ir jų tarpusavio santykiai, nutylėta principinė VKP(b) trečiajame dešimtmetyje įsigalėjusių komunis-

tų didžiariusių pozicija nacionaliniu klausimu, jų antisemitizmas ir šovinizmas.

„Lietuvių enciklopedijoje“, Mykolo Biržiškos, Zenono Ivinskio darbuose, kitoje užsienio lietuvių istoriografijoje, publicistikoje ir atsiminimuose apie Lietuvos komunistų sudėtį sprendžiama dažniausiai remiantis asmeniniais ir amžininkų atsiminimais bei sostinės komunistų pavyzdžiu². Padėtį Kaune prilyginus visai Lietuvai, teigiama, kad pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu daugumą komunistų sudarė žydai, kad jie turėjo didelę įtaką partijoje ir administracijoje, represinėse struktūrose. Vadovaujantis tokiomis nuostatomis publicistikoje formuluojami teiginiai, jog žydai masiškai kolaboravo su okupantais. Šiems samprotavimams atsirasti padėjo kai kurių Lietuvos politinių jėgų, pirmiausia LAF'o, ideologija, pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu Lietuvos visuomenėje paplitusi nuostata ieškoti kaltininko dėl Lietuvos ištikusios tragedijos. Publicistiniai samprotavimai nėra mokslinių svarstymų objektas, tačiau juos tikslinga pakomentuoti, nes jie paplitę masių sąmonėje. Užsienio lietuvių literatūroje teisingai tvirtinta, jog žydai dominavo komunistų partijos Kauno organizacijoje. Negalima atmesti kaip visiškai nepamatuotą teiginį, kad jie turėjo didelę įtaką partijoje ir administracijoje, kadangi beveik 80 proc. žydų komunistų dirbo partijos ir administracijos įstaigose, ir komunistų partijos ir sovietinės administracijos viršūnėse žydų buvo du kartus daugiau, palyginus su jų skaičiumi tarp Lietuvos gyventojų. Natūralu, kad tuometinė Lietuvos visuomenės psichologinė būseną ir jos vertybinė orientacija bei kitos priežastys brandino nepasitenkinimą okupantais ir kolaborantais. Tačiau neabejotina, jog žydų komunistų pozicijos partijoje ir administracijoje, jų dalyvavimas sovietizuojant kraštą negali suteikti pagrindo kaltinti Lietuvos žydų etninę grupę masiniu kolaboravimu ir suversti jai atsakomybę už Lietuvos okupaciją ir sovietizavimą.

Kai kuriuos Lietuvos komunistų tautinės sudėties pokyčius pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu nagrinėjo istorikai Liudas Truska ir Solomonas Atamukas. 1996 m. paskelbtame straipsnyje „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“ L. Truska nustatė, kad nuo 1940 m. birželio iki 1941 m. birželio į Lietuvą buvo atsiųsta beveik 2000 komunistų, kurie sudarė maždaug 40 proc. LKP narių³. Šiek tiek kitus duomenis pateikė S. Atamukas. Knygoje „Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos“ jis nurodė, kad iš SSRS į Lietuvą 1940–1941 m. buvo atsiųsta maždaug 1400–1500 komunistų⁴. Abu autoriai padarė svarbią išvadą, kad komunistų iš SSRS antplūdis pakeitė ne tik tautinę LKP sudėtį, bet ir įvairių tautybių komunistų vaidmenį okupacinio režimo administracijoje, sumenkino lietuvių ir žydų bei padidino rusų įtaką, pradėjo rusinti partijos ir administracijos struktūras.

L. Truska, S. Atamukas, Arvydas Anušauskas aptarė istoriografijoje prieštaringai vertinamą ir daugybę ideologinių spekuliacijų sukeliančią žydų atstovavimo ir vaidmens komunistų partijoje bei okupacinio režimo struktūrose pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu problemą⁵. L. Truska nustatė, kad komunistai žydai sudarė 14,7 proc. partijos ir sovietinėse įstaigose dirbusių valdininkų. S. Atamukas išsamiai apžvelgė žydų padėties pokyčius 1940–1941 m. ir padarė išvadą, jog žydai įgijo galimybę plačiau dalyvauti administraciniame darbe, tačiau absoliučiai ir santykinai žydų komunistų sumažėjo: tarp aukštas ir atsakingas tarnybinės pareigas turinčių sovietinių tarnautojų žydų buvo 11 proc., o visoje sovietinėje administracijoje – ne daugiau kaip 1000 darbuotojų; tai sudarė mažą 240 tūkst. Lietuvos žydų dalį. L. Truskos ir S. Atamuko požiūriu, mažas žydų atstovavimas komunistų partijoje ir okupacinio režimo administracijoje rodo, kad sovietų valdžia neprotega-

vo žydų ir jų vaidmuo sovietinių institucijų veikloje bei sovietizavimo procese buvo menkas. Istorikai paneigė kaip visiškai nepagrįstus teiginius apie didelį žydų vaidmenį okupuojant bei sovietizuojant Lietuvą ir tuo remiantis iškeltus kaltinimus žydams. S. Atamukas pažymėjo, kad priešingai, negu teigia kai kurie autoriai, žydų komunistų ir nepartinių statusas bei vaidmuo pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu smarkiai sumenko dėl žydų išstūmimo tendencijų. Mūsų nuomone, ši istoriko išvada yra diskutuotina, nes vien kiekybiniais rodikliais neįmanoma išreikšti tam tikros tautybės komunistų ir sovietinių valdininkų įtakos, kuri priklausė nuo jų įgytos realios valdžios partijoje bei administracijoje ir nesutapo su jų atstovavimu šiose struktūrose. Ypač ginčytinas S. Atamuko požiūris į partijos valymo tikslus, užmojus ir padarinius žydams, VKP(b) emisarų ir LKP(b) vadovų vaidmenį jame.

S. Atamukas apibūdino kai kuriuos lietuvių ir žydų komunistų bei valdininkų tarpusavio santykių aspektus, kurie turėjo įtakos lietuvių ir žydų santykiams, ypač tautinius psichologinius žydų įtraukimo į sovietinio aparato veiklą momentus, tačiau nepaminėjo pačių komunistų inspiruoto antisemitizmo.

Istorikai S. Atamukas, Valentinas Brandišauskas, L. Truska, S. Sužiedelis ir kiti autoriai įvairiais aspektais aptarė žydų komunistų veiklos pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu įtaką antisemitizmui ir tam, kad kai kurie lietuviai dalyvavo vokiečių okupantų organizuotose žydų naikinimo akcijose 1941 m⁶. Autoriai nurodė įvairias priežastis, paskatinusias kai kuriuos lietuvius dalyvauti naikinant žydus, tačiau plačiau nesvarstė, kokią įtaką Lietuvos visuomenės nuomonei padarė tarp komunistų ir sovietinių valdininkų gajūs žydų „išgalėjimo“ valdžioje teiginiai, komunistų didžiarusių ir aplink juos susitelkusių sovietinio režimo

funkcionierių antisemitizmas, komplikuoti lietuvių ir žydų komunistų santykiai.

Iš istoriografijos apžvalgos matyti, kad iki šiol beveik netirtas Lietuvos komunistų sudėties pakeitimas paverčiant LKP(b) į stalininio tipo organizaciją, nenagrinėti LKP(b) tautinės sudėties pokyčiai pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu, neatskleista partijos valymo įtaka jiems, neparodytas tautinis komunistų susiskaidymas ir tautinių grupių statusas partijoje, beveik neaptartas tarp komunistų buvęs antisemitizmas ir jo įtaka Lietuvos visuomenės nuomonei.

Pirminiai šaltiniai komunistų sudėčiai ir įvairių tautinių grupių statusui nagrinėti yra sutelkti Lietuvos visuomenės organizacijų archyve (LVOA). Informatyvios ir patikimos LKP(b) centro, miestų ir apskričių komitetų statistinės ataskaitos, LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus dokumentacija, LKP(b) Centro komiteto biuro, svarsčiusio partinių bilietų išdavimo bylas, protokolai, komunistų laišakai LKP(b) vadovybei įvairiais, taip pat tarpusavio santykių klausimais. Tačiau šiuos dokumentus būtina kritiškai analizuoti, kadangi juose partijos vidaus gyvenimo įvykiai ir reiškiniai bei komunistų santykiai nušviesti laikantis bolševikų ideologijos ir stalininės apologetikos pozicijų. Pažymėtina, kad beveik nėra pirminių šaltinių, apibendrinančių įvairių tautybių komunistų tarpusavio santykius, tiesiogiai liudijančių antisemitinę komunistų poziciją. Tačiau netiesioginių žinių apie tai yra LKP(b) V suvažiavimo, taip pat CK plenumų dokumentuose, komunistų tarpusavio ginčus atspindinčiame susirašinėjime.

1. SOCIALINIS IR POLITINIS KOMUNISTŲ VALYMAS

Inkorporavus Lietuvą į Sovietų Sąjungą ir paskelbus sovietine respublika, jos administravimo sistema buvo suvienodinta su

SSRS. Sovietų Sąjungos politinės sistemos pagrindas buvo bolševikų partija, sutelkusi visus valstybės valdymo ir visuomenės kontrolės svertus. Lietuvos komunistų organizacija nuo 1940 m. vasaros faktiškai veikė kaip VKP(b) sudedamoji dalis, tačiau formaliai nebuvo įtraukta į ją. Neįtraukus Lietuvos komunistų partijos į SSRS totalitarinio režimo struktūrą, bolševikai negalėjo sparčiai sovietizuoti Lietuvą. Panaši padėtis buvo ir kitose Baltijos sovietinėse respublikose. 1940 m. spalio 8 d. VKP(b) CK politinis biuras įtraukė Latvijos, Lietuvos ir Estijos komunistų partijas į savo sudėtį „respublikų organizacijų teisėmis“⁷. Formaliai įtraukus LKP(b) į SSRS politinę sistemą bei totalitarinio režimo struktūrą, ji buvo galutinai palenkta įgyvendinti VKP(b) politiką Lietuvoje. Vadovauti Lietuvos komunistų organizacijos pertvarkymui pagal VKP(b) pavyzdį ir prižiūrėti jos veiklą buvo paskirtas VKP(b) CK ir SSRS LKT įgaliotinis Nikolajus Pozdniakovas. 1940 m. lapkričio 15 d. prasidėjo VKP(b) bilietų išdavimo Lietuvos komunistams akcija, savo tikslais ir mastais prilygusi masiniam socialiniam, politiniam ir ideologiniam komunistų valymui, siekiant iš esmės pakeisti Lietuvos komunistų partijos sudėtį ir priartinti ją prie VKP(b), paversti ją SSRS okupacinio ir totalitarinio režimo Lietuvoje poreikius atitinkančia vietine organizacija, kuriai okupantai galėtų patikėti Lietuvos sovietizavimą ir viską apimančią visuomenės kontrolę. Nors VKP(b) XVIII suvažiavimas 1939 m. panaikino masinius periodinius partijos valymus kaip jos sudėties reguliavimo priemonę, tačiau ji buvo panaudota 1940 m. rudenį visose trijose Baltijos sovietinių respublikų komunistų partijose ir vyko planingai, organizuotai, prižiūrint VKP(b) vadovybei.

Lietuvos komunistų valymo priežastys, tikslai ir ypatumai. Lietuvos komunistų valymą nulėmė tokios priežastys:

1. Dėl socialinės ir tautinės sudėties, politinio veikimo Lietuvos Respublikoje patyrimo, santykinai savarankiškos veiklos įpročių, centralizmo ir aklo paklusnumo Josifo Stalino autoritetui stokos Lietuvos komunistai skyrėsi nuo VKP(b) narių ir negalėjo mechanškai prie jų pritapti. VKP(b) vadovybė suvokė, kad politiškai rizikuoja įsileisti į VKP(b) naują komunistų organizaciją, kuri nepaėjęs bolševikams įprasto stalininio patikrinimo ir išvalymo proceso.

2. Antrojo pasaulinio karo aplinkybėmis okupantui buvo svarbu užsitikrinti, kad „pafrontės“ komunistų organizacija būtų patikima SSRS šalininkė jai kariaujant su kitomis valstybėmis ir prioritetiniais laikytų Sovietų Sąjungos karinės ekspansijos interesus. Lietuvos komunistų valymu buvo siekiama patikrinti jų politinę ir idėjinę ištikimybę stalinizmo principams ir SSRS politiniams bei kariniams strateginiams tikslams.

3. Remdamasi savo patirtimi, VKP(b) laikėsi principinės nuostatos, kad socialinis ir politinis-ideologinis partijos valymas yra neišvengiamas būdas reguliuoti jos sudėtį vadinamuoju pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu ir optimali priemonė suformuoti norimos sudėties organizaciją⁸. Bolševikų ideologų požiūriu, pereinamojo laikotarpio situacija objektyviai lėmė, kad į valdančiąją partiją plūstelėjo įvairių, taip pat socialiniu ir ideologiniu atžvilgiu jiems priešingų sluoksnių žmonės. Toks, Vladimiro Lenino terminija, smulkiaburžuazinės stichijos antplūdis silpnino darbininkišką komunistų partijos bazę, socialiniu ir ideologiniu atžvilgiu destabilizavo ją ir kėlė grėsmę jos proletariniam pobūdžiui. Socialinio bolševikų partijos išsigimimo pavojus jos ideologams atrodė ypač grėsmingas vykstant vadinamajai klasių kovai, kai partija galėjo tapti, anot jų, klasinių priešų įkaitu. Kadangi okupuotoje Lietuvoje taip pat išryškėjo tendencijos, panašios į tas, kurios buvo RKP(b) 1917–1921 m. ir vėliau, Lietuvos komunistų par-

tijai buvo pritaikytas analogiškas, bolševikų požiūriu, RKP(b) ir VKP(b) pasitvirtinęs partijos sudėties reguliavimo būdas.

4. Okupavus Lietuvą, VKP(b) į jos sovietizavimą įtraukė visų tautybių komunistus, taip pat žydus, tačiau netrukus iš SSRS į Lietuvą buvo perkelta žydų vaidmens apribojimo partijoje ir administracijoje politika. Lietuvos komunistų valymas parengė prielaidas tokiai politikai įgyvendinti Lietuvoje.

5. Masinį komunistų valymo pobūdį lėmė VKP(b) emisarų įsitikinimas, kad iš pagrindžio išėjusi ir savo sudėties pagal nustatytus bolševikų principus nereguliavusi LKP yra masiškai užteršta socialiniu, politiniu ir ideologiniu atžvilgiu priešiškais elementais. VKP(b) laikėsi nuomonės, kad masinis partijos valymas yra vienintelė tinkama ir efektyvi priemonė apsivalyti nuo tokio užterštumo.

6. Komunistų valymo užmojų Kaune nulėmė kritiška, iš SSRS atvykusių komunistų požiūriu, padėtis LSSR administracijos centro organizacijoje, nes ten vyravo nedarbininkiškų sluoksnių komunistai žydai. Pagal bolševikų tradicijas sostinės organizacija buvo svarbiausia ir įtakingiausia partijoje, turėjo daugiausia teisių, lėmė bolševikų politikos įgyvendinimą visoje šalyje, formavo vadovaujančiųjų kadro rezervą. Dėl išskirtinio politinio vaidmens ir statuso iš jos buvo reikalaujama tinkamai atstovauti partijai ir būti pavyzdine visais atžvilgiais, taip pat sudėtimi. VKP(b) emisarai siekė, kad partijos valymas iš esmės pakeistų sostinės organizacijos vaizdą, padarytų ją reprezentatyvesnę ir patrauklesnę Lietuvos gyventojams. Unifikuota VKP(b) netoleravo jokių teritorinių organizacijų savitumų ar jų sudėties specifikos, todėl nesitaikstė su kaunietiškių ir juos palaikiusių LKP(b) vadovų pastangomis išlaikyti nepakeistą Kauno organizacijos sudėtį ir traktuoti ją kaip Lietuvos komunistų partijos savitumą.

7. 1940 m. liepos–rugpjūčio mėn. taip pat išryškėjo, kad Lietuvos komunistų partijoje stinga centralizmo ir paklusnumo VKP(b) vadovybei. LKP CK ir vietinės organizacijos veikė gana savarankiškai, nesilaikė direktyvų dėl partijos sudėties reguliavimo arba nepajėgė jų tinkamai įvykdyti. Griežtai centralizuota ir drausminga VKP(b) netoleravo tokios padėties savo teritorinėse organizacijose. Pogrindžio laikais susiformavęs Lietuvos komunistų įprotis veikti santykinai savarankiškai ir nesugebėjimas operatyviai savo jėgomis išspręsti VKP(b) emisarų nurodytų problemų taip pat sustiprino tradicinę, visiems okupaciniams režimams būdingą nepasitikėjimą marionetėmis. Komunistų valymas turėjo sustiprinti centralizmo pradus LKP, įdiegti jai besąlyginį paklusnumą VKP(b) vadovybei.

8. LKP(b) valymui įtakos turėjo VKP(b) valymų tradicijos, ypač 1929 m. generalinio valymo praktika ir 1937–1938 m. masinių represijų atmosfera, dėl kurių VKP(b) vadovybė nepasitikėjo visa Lietuvos komunistų organizacija, įtariai žiūrėjo į vietinius pogrindininkus, laikė juos potencialiais opozicionieriais, Lietuvos žvalgybos agentais ar užsienio valstybių šnipais. Šie įtarimai turėjo tam tikrą pagrindą, nes tarp nelegalios LKP narių buvo apie 200 slaptų Lietuvos žvalgybos agentų⁹.

Lietuvos komunistų valymas skyrėsi nuo iki tol buvusių komunistų valymų, nes buvo glaudžiai susijęs su Lietuvos geopolitinės ir vidaus politinės padėties pasikeitimu, SSRS kariniais strateginiais ir politiniais interesais. LKP(b) valymo specifiką lėmė kai kurios Antrojo pasaulinio karo aplinkybės, Lietuvos aneksijos mechanizmas, sovietų valstybėje ir partijoje vyravusios elitarizmo tendencijos, prieštaringi įvairių regioniniu ir tautiniu pagrindu susiformavusių komunistų grupių bei pogrindžio laikais susiklostę LKP(b) vadovų tarpusavio santykiai.

1. Antrasis pasaulinis karas sustiprino kai kurių Lietuvos visuomenės sluoksnių geopolitinę orientaciją į SSRS, kuri atitiko Sovietų Sąjungos strateginius ir ideologinius interesus. Todėl okupantai palaikė tas visuomenės jėgas, įtraukė jų atstovus į komunistų partiją ir neleido, kad komunistų valymas paliestų juos ir taip susilpnintų Lietuvoje SSRS šalininkų stovyklą.

2. Lietuvos aneksijos mechanizmas nulėmė, kad okupacinio režimo Lietuvoje viršūnės buvo suformuotos vadovaujantis SSRS politiniais bei propagandiniais sumetimais ir dažnai nepaisant stalininių socialinės bei politinės atrankos kriterijų. Todėl okupantai kontroliavo, kad komunistų valymas nepaliestų jų parinktų asmenų.

3. Bolševikų ideologų pažiūra į partijos lyderių išskirtinumą ir VKP(b) įsigalėjęs elitarizmas nulėmė, kad Lietuvos komunistų partijos vadovybei ir jai artimiems asmenims nebuvo taikyti griežti socialinės bei politinės atrankos kriterijai ir komunistų valymas beveik nepalietė partijos viršūnių.

4. Lietuvos komunistų valymą koregavo įvairių tautybių komunistų varžymasis dėl įtakos partijoje, prieštaringi santykiai tarp vietinių ir iš SSRS atvykusių komunistų, tarpusavio nepasitikėjimas. Nors šios grupės buvo nevienalytės ir susiskaidžiusios, jas siejo bendras interesas sustiprinti savo ir susilpninti kitų tautybių komunistų padėtį, pasiekti, kad valymas padarytų jiems kuo mažiau nuostolių.

Iš SSRS atvykusiems komunistams valymas tapo patogia priemone sumenkinti vietinių komunistų pozicijas ir patiems įsitvirtinti partijoje. Tarp jų daugumą sudarę rusai siekė įtvirtinti partijoje savo diktatą, sumenkinti lietuvių ir apriboti žydų komunistų vaidmenį. LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjas Daniilas Šupikovas, LKP(b) Kauno miesto komiteto antrasis sekretorius Nikolajus Paraščenka ir jų aplinkos komunistai buvo fanatiški

J. Stalino doktrinų šalininkai, laikėsi didžiariųjų nacionalinių pažiūrų, nepasitikėjo vietiniais komunistais „nacionalais“, todėl inspiravo masinį ir radikalų lietuvių ir žydų komunistų valymą. Kita N. Pozdniakovo vadovaujama rusakalbių grupė norėjo, kad valymas atitiktų esminius SSRS geopolitinius ir ideologinius interesus. Jie reikalavo išsaugoti partijoje SSRS politikos šalininkus, aktyvius okupantų rėmėjus, jiems ištikimas partijos ir administracijos viršūnes. Geopolitinė žydų orientacija į SSRS prasidėjus Antrajam pasauliniam karui nulėmė žydų komunistams iš esmės palankią N. Pozdniakovo aplinkos žmonių poziciją. Vietiniai komunistai pasinaudojo nuomonių skirtumais iš SSRS atvykusių komunistų stovykloje, jų nesutarimais dėl Lietuvos komunistų valymo mastų bei išimčių taikymo ir ieškojo užtarimo. Antanas Sniečkus nuosekliai nerėmė nė vienos komunistų grupės. Norėdamas suformuoti nuomonę, kad LKP(b) yra gausi ir politiškai patikima organizacija, A. Sniečkus pasisakė už radikalų komunistų išvalymą ir kartu reikalavo išsaugoti joje kuo daugiau narių. Siekdamas paneigti VKP(b) vadovybės kaltinimus dėl masinio partijos užterštumo, jis rėmė pastangas nuslėpti nedarbininkiškos kilmės žydų vyravimą Kaune. Žydai komunistai stengėsi išsaugoti pagrindžio laikais įgytas pozicijas partijoje ir sustiprinti jas, todėl rėmė įvairių socialinių sluoksnių savo tautiečius komunistus, atkakliai priešinosi jų pašalinimui, slėpė juos nuo VKP(b) emisarų.

5. LKP(b) valymo procesą kartais koregavo ir asmeniniai, dar pagrindžio laikais susiklostę įtakingų LKP(b) vadovų tarpusavio santykiai, pažintys, partijos ir sovietinės administracijos vadovybėje pradėjęs plisti protekcionizmas.

6. Kauno miesto partinės organizacijos statusas ir jos sudėties ypatumai nulėmė santykinai mažesnę negu kitose organizacijose komunistų valymo mastą ir platesnę išim-

čių praktiką ten sutelktoms LKP(b) ir okupacinio režimo viršūnėms, sovietinių įstaiigų tarnautojams komunistams. Be to, kauniečiai atkakliai priešinosi valymui, pasinaudodami nesutarimais iš SSRS atvykusiųjų stovykloje; dėl įvairių priežasčių juos palaikė LKP(b) vadovybė.

Komunistų valymo organizavimas. LKP(b) valymas prasidėjo 1940 m. spalio mėn. ir vyko iki 1941 m. gegužės 15 d., bet faktiškai baigėsi 1940 m. gruodžio mėn.¹⁰ 1941 m. balandžio 7, 29 d. ir birželio 2 d. LKP(b) CK svarstė 105 komunistų apeliacijas dėl jiems neišduotų bilietų.

Valymas vyko pagal VKP(b) direktyvas ir jomis remiantis parengtas LKP(b) CK instrukcijas. Jose buvo apibrėžti šios akcijos uždaviniai, nustatyta, kaip turi būti tikrinami anketiniai komunistų duomenys, svarstomos jų bylos. Valymui vadovavo LKP(b) Centro komitetas, o tiesiogiai jį organizavo ir vykdė LKP(b) CK organizacinis instruktorių skyrius (vedėjas – D. Šupikovas). Miestų ir apskričių komitetų organizaciniai skyriai vykdė valymą vietos organizacijose. Konkretaus komunisto likimas dažnai priklausė nuo organizacinių skyrių vedėjų ir instruktorių pozicijos. 1940 m. spalio 17 d. LKP(b) CK biuras nustatė, kokia tvarka turi būti išduodami bilietai, sudarė partijos vadovų grupę valymui miestų ir apskričių komitetuose kontroliuoti¹¹. A. Sniečkui buvo pavesta prižiūrėti Kauno, Icikiui Meskupui – Panevėžio, Kaziui Preikšui – Vilniaus ir Šiaulių miestų bei apskričių, Karoliui Didžiuliui – Alytaus, Juozui Grigalavičiui – Rokiškio, Domui Pundziui – Mažeikių ir Telšių apskričių komitetus ir t. t. Kaip ir VKP(b), Lietuvos komunistų partijos valymo laikotarpiu buvo sustabdytas naujų narių priėmimas. 1940 m. spalio–lapkričio mėn. buvo tikrinamos žinios apie komunistus, spalio mėn. pradėta svarstyti bylas dėl bilietų išdavimo. Pagal nustatytą tvarką priėmimą į VKP(b) ir bilietų išdavimą tvirtino komu-

nistų partijos miestų ir apskričių komitetai, o galutinį sprendimą priimdavo LKP(b) CK biuras, kurio posėdžiuose dalyvavo N. Pozdniakovas, D. Šupikovas, A. Sniečkus, I. Meskupas, K. Preikšas ir Aleksandras Guzevičius. Lemiamą balsą visada turėjo N. Pozdniakovas, D. Šupikovas, A. Sniečkus ir I. Meskupas.

Jau tikrinant komunistų anketas ir autobiografijas paaiškėjo daug duomenų klostojimo atvejų. Siekdami lengviau patekti į LKP(b) ar apsisaugoti nuo pašalinimo, komunistai kaip ir anksčiau, tik dabar jau masiškai slėpė savo neproletarinę kilmę ir užsiėmimą. Tokių atvejų, kai verslininkai,

prekybininkai ir amatininkai pasivadindavo darbininkais, ypač daug pasitaikė Kaune.

Iki 1941 m. gegužės 15 d. LKP(b) CK peržiūrėjo 4372 miestų ir apskričių komitetų išnagrinėtas ir jam tvirtinti pateiktas komunistų bylas (žr. lentelę Nr. 1). 2793 asmenys buvo pripažinti komunistais, 1129 pašalinti iš LKP(b), 450 žmonių bylos atidėtos. 1407 asmenys patys pasitraukė iš partijos, supratę, kad jiems užkirstas kelias į ją dėl socialinių, politinių ir kitų priežasčių. Neabejotina, kad tarp jų buvo ir okupaciniu režimu bei marionetinės partijos veikla pasipiktinusių piliečių.

Lentelė Nr. 1

VKP(b) dokumentų išdavimas Lietuvos komunistams 1940 m. spalio–1941 m. gegužės mėn.

Miesto, apskrities partinė organizacija	LKP(b) CK peržiūrėtos bylos	Komunistų skaičius pagal sąrašus	Iš jų pogrindinės LKP narių ir jais pasivadinusių	Nesikreipė dėl bilietų išdavimo	Papildomai kreipėsi į sąrašus neįrašytų	Išduota bilietų ar kandidato kortelių	Iš jų pogrindinės LKP nariams	Atidėta sprendimų	Nėišduota bilietų ar kandidato kortelių	Iš jų pogrindinės LKP nariams ir jais pasivadinusiams
Vilniaus miesto	95	47	44	–	48	74	35	13	8	5
Kauno „–“	580	911	437	331	–	431	342	52	97	54
Alytaus apskrities	314	229	253	–	85	210	170	34	70	64
Biržų „–“	232	424	62	192	–	175	45	8	49	16
Kauno „–“	265	294	130	29	–	187	78	18	60	20
Kėdainių „–“	120	144	88	24	–	90	72	11	19	11
Kretingos „–“	119	131	65	12	–	75	46	13	31	12
Marijampolės „–“	81	191	53	110	–	56	38	6	19	11
Mažekių „–“	227	215	87	–	12	167	66	8	52	18
Panevėžio „–“	266	429	90	163	–	144	47	44	78	32
Rascinių „–“	149	218	39	69	–	90	32	10	49	5
Rokiškio „–“	388	355	120	–	33	175	69	68	145	37
Scinų „–“	66	61	2	–	5	23	2	6	37	–
Šakių „–“	222	200	77	–	22	122	42	35	65	22
Šiaulių „–“	415	680	51	265	–	290	41	45	80	8
Švenčionių „–“	3	4	1	1	–	3	1	–	–	–
Tauragės „–“	99	200	5	101	–	61	5	7	31	–
Telšių „–“	184	101	55	–	83	99	43	8	77	9
Trakų „–“	61	20	50	–	41	49	43	2	10	6
Ukmergės „–“	69	177	22	108	–	50	18	6	13	3
Utenos „–“	115	72	61	–	43	77	42	9	29	13
Vilkaviškio „–“	174	176	75	2	–	86	49	21	67	18
Vilniaus „–“	10	6	7	–	4	8	6	1	1	1
Zarasų „–“	118	80	100	–	38	51	46	25	42	29
Iš viso	4372	5365	1974	1407	414	2793	1378	450	1129	394

Lentelė sudaryta pagal LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. gegužės 14 d. protokolus, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 48, 50, 53, 55, 57, 60, 62, 64, 67, 70, 73, 77, 80, 83, 86, 89, 92, 95, 98; ap. 2, b. 32, 37, 40, 42, 45, 51, 56, 59, 62, 69, 72, 78, 81, 84, 87, 90, 106, 108, 114.

Atsižvelgus į komunistų apeliacijų dėl partiškumo svarstymo LKP(b) CK biure rezultatus, iki 1941 m. birželio 2 d. komunistais buvo pripažinta 2813 asmenų (52,43 proc. visų komunistų, buvusių partijoje 1940 m. spalio mėn.), tarp jų 1390 nelegalios LKP narių, o iš partijos pašalinti 1109 žmonės (20,67 proc.), tarp jų 300 komunistų pagrindininkų ir 82 jais pasivaadinę asmenys¹². Pagal kiekybinius rodiklius komunistų valymo procesas Lietuvoje buvo radikalesnis negu Estijoje ir Latvijoje; ten VKP(b) dokumentus gavo 85,5–86,8 proc., o iš partijos pašalinta 11–12 proc. komunistų¹³.

Socialinis komunistų valymas. Vadinosios klasių kovos pereinamuoju laikotarpiu Lietuvoje bolševikai, siekdami užtikrinti socialinį komunistų partijos stabilumą, stengėsi pašalinti iš Lietuvos komunistų organizacijos „klasinius priešus“ – buržuazinių ir smulkiaburžuazinių sluoksnių atstovus (verslininkus, prekybininkus, amatininkus, Lietuvos Respublikos tarnautojus). Socialinis valymas taip pat buvo priemonė patikrinti, ar LKP(b) vadovai ištikimi bolševikų partijos socialinio grynumo principui ir ar jie nesitaiksto su priešiškais elementais. Lietuvos komunistų organizacija laikėsi bolševikinės pozicijos dėl socialinės atrankos. Vadinamoji buržuazinė ir smulkiaburžuazinė (pastarajai buvo priskirti ir amatininkai bei namudininkai) kilmė ir padėtis buvo neginčijama eilinių komunistų pašalinimo priežastis. Ypač radikalių nuostatų laikėsi Alytaus, Kauno, Tauragės ir Telšių apskričių komitetai. Pagal komunistų partijos socialinio išvalymo tempus pirmavo Alytaus ir Telšių apskritys; ten jau spalio pabaigoje–lapkričio pradžioje buvo pašalinti visi, anot bolševikų, klasiniai priešai. 1940 m. pabaigoje Alytaus, Kėdainių, Kretingos, Marijampolės, Seinų, Telšių ir Ukmergės apskrityse neliko nė vieno verslininko, prekybininko ar amatininko¹⁴.

Iš LKP(b) buvo pašalinti 95 ūkininkai (4 dvarų savininkai ir 91 buože pavadintas stambus ūkininkas), 97 prekybininkai, 40 verslininkų, 80 amatininkų bei 6 spekuliantais pavadinti smulkūs prekeiviai, iš viso 318 žmonių (28,16 proc. visų 1129 iš partijos pašalintų asmenų)¹⁵. Tarp pašalintų ūkininkų 84 buvo lietuviai, 9 rusai, 1 žydas ir 1 baltarusis; tarp prekybininkų – 10 lietuvių, 2 rusai, 85 žydai; tarp verslininkų – 7 lietuviai ir 33 žydai. Visi pašalinti amatininkai buvo žydai. Vis dėlto šie duomenys neatspindi viso partijos socialinio valymo masto, nes, pradėjus socialinį valymą, nedarbininkai patys ėmė bėgti iš komunistų organizacijos, nenorėdami rizikuoti ar supratę, kad dėl socialinių priežasčių jie negali priklausyti partijai.

Kauno komunistų organizacija beveik neišsiskyrė iš kitų pagal socialinio valymo rezultatus: 1940 m. pabaigoje miesto organizacijoje nebebuvo nė vieno verslininko ir prekybininko ir liko tik 6 komunistai amatininkai¹⁶. Iš jos buvo pašalintas buože pavadintas Alfonsas Žukauskas, dėl „nenuoširdumo ir priklausymo stambiajai buržuazijai“ – Chaimas Alperavičius ir kt.¹⁷ Tačiau dėl socialinių priežasčių iš Kauno komunistų organizacijos buvo pašalinta santykinai mažiau komunistų negu kitose organizacijose – tik 11 žmonių, arba 1,2 proc. visų Kauno komunistų. Palyginti nedidelį socialinio valymo mastą Kaune lėmė tai, kad šiame LSSR administraciniame bei pramonės centre partijos socialinę bazę sudarė nedarbininkų sluoksniai ir tradiciškai vyravo neproletarinės kilmės komunistai. Kadangi VKP(b) vadovybė nedarbininkų sluoksnių vyravimą visada traktavo kaip „smulkiaburžuazinės stichijos antplūdį“ ir kaltino dešiniu nukrypimu tokią padėtį toleravusią partijos vadovybę, LKP(b) CK ir Kauno miesto komiteto vadovai stengėsi nuslėpti tai ir apsisaugoti nuo kritikos. Dėl to dar spalio pradžioje Kauno miesto komiteto organiza-

cinio skyriaus vedėja Sara Šapiraitė-Meskupienė nusiėmė nuo D. Šupikovo visus 170 Kauno verslininkų, prekybininkų, amatininkų, netgi pramonės įmonių savininkų, pavadinusi juos darbininkais¹⁸.

Kadangi okupacinio režimo administracija buvo formuojama iš įvairių socialinių sluoksnių SSRS šalininkų ir komunistų (daugiausia Kauno nedarbininkų žydų bei iš provincijos atvykusių lietuvių ūkininkų), tai tarp Kaune susitelkusių sovietinių tarnautojų taip pat vyravo nedarbininkų kilmės žmonės. Sovietinei valdininkijai nebuvo taikoma griežta socialinė atranka, todėl valymas aplenkė daugelį sovietiniais tarnautojais tapusių komunistų. Bolševikų ideologų požiūris į partijos lyderių išskirtinumą ir plati jiems taikomų išimčių praktika nulėmė, kad komunistų valymo išvengė toli gražu ne darbininkiškos kilmės LKP(b) vadovybė ir jai artimi, nuo pagrindžio laikų pažįstami žmonės: iš „buožių“ kilęs K. Didžiulis, iš „buržuazijos“ – Aleksandras Jacovskis, iš prekybininkų – Genrikas Zimanas, Aleksandras Slavinas ir kt.¹⁹ Tačiau LKP(b) CK nepasiklioė bolševikų elitizmu ir nutarė papildomai apsidrausti bei apsaugoti aukščiausio rango vadovus, aktyvius okupacinio režimo talkininkus, nusiėpdamas jų socialinę kilmę ir padėtį. Šitaip LKP(b) CK biuro posėdyje buvo nutylėta „bajoriška“ Justo Paleckio ir Mečislovo Gedvilo, iš namų savininkų kilusios Miros Bordonaitės, iš ūkininkų – A. Sniečkaus kilmė²⁰.

Politiškai ir ideologiškai bolševikams nepatikimų komunistų pašalinimas. SSRS politinės sistemos ir bolševikų ideologijos įdiegimo Lietuvoje uždaviniai nulėmė tai, kad LKP(b) nariai turėjo būti tik marksistinės pasaulėžiūros, bolševikų orientacijos ir sovietinio režimo šalininkai. Dėl to komunistų pasaulėžiūra, politinė orientacija ir veikla, idėjinis-politinis patikimumas buvo svarbūs jų atrankos kriterijai.

Dėl pasaulėžiūros iš komunistų partijos buvo pašalinta 18 tikinčiųjų, o politiniais motyvais – 501 komunistas²¹. Tarp pastarųjų buvo 129 Lietuvos šaulių sąjungos nariai, 66 Lietuvių tautininkų sąjungos, 21 „Jaunosios Lietuvos“, 41 Lietuvos socialdemokratų partijos, 29 Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos nariai, 2 Rusijos socialistai revoliucionieriai (eserai) ir 1 eseru pavadinamas aušrininkas, 50 žydų politinių organizacijų narių (tarp jų 6 Bundo ir 21 bendrųjų sionistų partijos narys), 40 Lietuvos savanorių ir Kerenskio bei Kolčako armijų kareivių, 11 iš Rusijos raudonosios armijos dezertyravusių karių, 58 antisovietine agitacija apkaltinti bei kiti bolševikams politiškai nepatikimi asmenys ir 53 „politiškai pasyvūs“ žmonės.

Juos šalinant, plačiai naudotasi VKP(b) vidaus kovose ir valymo kampanijose paplitusiu komunistų diskreditavimo metodu. Tokie asmenys būdavo sukompromituojami, apšaukiami fašistais ar kitais bolševikų polemikoje įprastais neigiamais vardais. Nerečiau jie būdavo visiškai nepagrįstai priskiriami kuriai nors bolševikams priešiška, netgi Lietuvoje neegzistavusiai politinei organizacijai. Pavyzdžiui, Seinų apskrities komitetas pašalino aušrininką Jurgį Baltrūną už veiklą „fašistų eserų“ organizacijoje 1918 m.²², nors aušrininkai nepriklausė Rusijos eserams, o 1918 m. Lietuvoje nebuvo jokių, bolševikų terminija, fašistinių organizacijų. Tokių beatodairiško šalinimo atvejų buvo daugelyje LKP(b) organizacijų.

Bekompromisiškai buvo šalinami ir sionistinės orientacijos asmenys. Ypač priešiška į juos žiūrėjo iš SSRS atvykę komunistai. Jų nuostatą lėmė to meto VKP(b) požiūris į žydų partijas: dėl organizacinės struktūros, tautinio išskirtinumo ir uždaru, narių socialinės padėties jos buvo laikomos nacionalistinėmis ir „fašistinėmis“ žydų buržuazijos organizacijomis. Iš esmės tokios pat pažiūros laikėsi ir LKP(b), kurios

komisija darbui tarp žydų (I. Meskupas, G. Zimanas, Leiba Šausas) dar ketvirtajame dešimtmetyje suformavo nepakantų Lietuvos komunistų požiūrį į sionistus ir bundininkus. Prasidėjus LKP(b) valymui priešiškus ir ideologinę konfrontaciją dar labiau sustiprėjo; tai atitiko VKP(b) poziciją ir tam pritarė D. Šupikovas bei N. Paraščenka. Įvairių pakraipų žydų komunistų ir sionistų tarpusavio kova labiausiai išryškėjo Kauno organizacijoje, kurioje vyravo žydai. Pavyzdžiui, ten vietinių komunistų žydų iniciatyva buvo pašalintas Bundo ir LKP narys Šmuelis Bersonas, nors LKP(b) vadovai ir stengėsi išsaugoti jį partijoje²³. Antisizionizmas išryškėjo kai kuriose Alytaus ir Vilkaviškio apskričių organizacijose. Antai Alytaus apskrities komitetas pašalino Bundo ir LKP narį Chonę Bojarską už priklausymą „fašistinei žydų organizacijai“²⁴, nors LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus darbuotojai J. Grigalavičius ir Mykolas Kučinskas mėgino jį apginti²⁵. Kitaip negu sostinėje, provincijoje sionistai daugiausia buvo šalinami dėl atvykusių iš SSRS komunistų ideologinio priešiško jėms.

Kaip ir socialinio valymo procesas, politinis komunistų valymas Kaune nebuvo didelis. Miesto komitetas pašalino tik 2 tautininkus, 2 socialdemokratus, 1 eserą, 8 šaulius ir 7 sionistus²⁶. Komunistų valymas pagal jų politinę veiklą Lietuvos Respublikoje ir ankstesnę partinę priklausomybę aplenkė partijos ir sovietų valdžios viršūnes bei joms artimus asmenis. Valymo išvengė 6 valstiečiai liaudininkai, 2 socialdemokratai, 11 sionistų, 1 socialistas revoliucionierius (eseras), tarp jų – buvę liaudininkai J. Paleckis ir M. Gedvilas, eserė Michalina Meškauskienė, sionistai Judita Komodaitė, L. Šausas ir kiti²⁷. Pats N. Pozdniakovas rūpinosi išlaikyti partijoje tokius žmones. VKP(b) emisarai netgi demonstravo pasitikėjimą aktyviais okupantų talkininkais ir į vadovaujančius postus iškeltais asmenimis.

Kai Kauno miesto komitetas suabejojo ankstesne M. Meškauskienės politine veikla ir nutarė ją nuodugniai patikrinti, LKP(b) CK biuras kategoriškai uždraudė tai daryti ir liepė pripažinti jos partiškumą. Kad apsidraustų nuo Lietuvos aneksijos mechanizmo ypatumų nesuvokiančių bolševikų kritikos ir apsaugotų aktyvų okupantų rėmėją, LKP(b) CK biuras apskritai nutylėjo J. Paleckio politinę praeitį. Buvo pašalintas tik vienas sovietų vadovybei priklausęs asmuo – A. Žukauskas (jis 1918–1921 m. veikė RKP(b), pasitraukė iš jos, kadangi nesutiko su bolševikų ekonomine politika, sugrįžęs į Lietuvą, aktyviai veikė Lietuvos socialdemokratų partijoje, o 1940 m. liepos mėn. LKP CK iniciatyva buvo vėl įtrauktas į komunistų partiją ir paskirtas valstybinės žemės komisijos pirmininku²⁸). Tai padaryta siekiant apsisaugoti nuo VKP(b) emisarų priekaištų dėl politinio budrumo stokos ir nusileidus N. Paraščenkai bei D. Šupikovo spaudimui. Nesusiorientavęs N. Paraščenka pavadino A. Žukauską trockininku²⁹, tačiau D. Šupikovas tvirtai laikėsi savo versijos, kad jis buvo „dešinysis“ atskalūnas. Kadangi LSSR LKT pirmininkas M. Gedvilas vis vien palaikė A. Žukauską, D. Šupikovas pranešė Maskvai, kad LKP(b) yra „katastrofiškai“ užteršta, ir apkaltino jos vadovybę vadinamųjų dešiniųjų elementų dangstymu³⁰. Po tokios pamokos LKP(b) vadovai nesiryžo daugiau afišuoti paramos okupantų nemalonę užsitraukusiems sovietinio režimo veikėjams.

Kadangi Kaune tradiciškai vyravo žydai komunistai, kurie norėjo išsaugoti turimą padėtį, ten politinio valymo išvengė kai kurie sionistai. Iš pradžių dėl skirtingų politinių pakraipų Lietuvos žydų grupuočių tarpusavio kovos žydai komunistai inspiravo sionistų pašalinimą, tačiau netrukus jie susiorientavo, kad tai gali susilpninti visos žydų etninės grupės padėtį partijoje. Siekdami išsaugoti savo įtaką, jie iš esmės pakeitė

požiūrį ir ėmė laikytis priešingos pozicijos – globoti ir dangstyti sionistus. Žydų komunistų lyderio I. Meskupo įtaka partijoje, geri asmeniniai santykiai su N. Pozdniakovu ir A. Sniečkumi, buvusios nelegalios LKP CK komisijos darbui tarp žydų užtarimas padėjo išlikti partijoje kai kuriems sionistams.

Partijos valymo metu buvo šalinami ne tik Lietuvos Respublikos politinėse organizacijose veikę ir politiškai aktyvūs asmenys, bet ir kiti okupantams politiškai nepatikimi žmonės. Antai Kauno apskrities komitetas pašalino Jakovą Epšteiną už „kontrrevoliucines kalbas“: grįžęs iš Maskvos, jis papasakojo apie prekių trūkumą, kortelių sistemą ir pan.³¹ LKP(b) CK biuras, pasirėmęs J. Komodaitės išvada apie J. Epšteino politinį priešišumą, patvirtino jo pašalinimą. Tokių atvejų pasitaikė ir kitose LKP(b) organizacijose. Šis išskirtinis tuo, kad antisovietine agitacija apkaltintą žydą komunistą stojo ginti beveik visi pirminės partinės organizacijos nariai lietuviai ir žydai, išskyrus rusus. Tačiau jų pastangos buvo bergždžios, susidūrus su kategoriška kai kurių LKP(b) CK darbuotojų, nenorėjusių rizikuoti savo padėtimi, nuostata.

Iš komunistų partijos kaip politiškai „pasivylęs“ buvo pašalinti asmenys, nesilaikę aiškių bolševikinių pozicijų, nerodę sovietinio entuziazmo, vengę partinio darbo ar visai nusišalinę nuo jo. Tarp tokių žmonių buvo nemažai moterų, daugiausia lietuvių ūkininkių bei namų šeimininkių, kurios 1940 m. rudenį ėmė masiškai trauktis iš partijos, nusivylusios ar pasipiktinusios jos veikla. Kai kurios iš jų, pavyzdžiui, ūkininkė Ona Jodinskytė iš Biržų apskrities, net nenorėjo imti jai išduoto VKP(b) bilieta³².

Nelegalios LKP narių atranka. Komunistų valymu buvo siekiama pakirsti prielaidas vidaus opozicijai, pašalinti savarankiško mąstymo dvasią bei veikimo įpročius ir paversti Lietuvos komunistų partiją monolitine, griežtai centralizuota ir drausminga,

VKP(b) vadovybei besąlygiškai paklusnia organizacija. Todėl buvo „filtruojami“ nelegalios LKP nariai: kruopščiai tikrinama, ką jie veikė pagrindžio veiklos laikotarpiu ir ar laikėsi oficialios partinės linijos. Dėl tokių priežasčių iš partijos buvo pašalinti 103 asmenys, tarp kurių 10 dalyvavo frakcinėje LKP veikloje, 79 patys pasitraukė, o 4 dėl įvairių priežasčių buvo pašalinti iš jos ketvirtajame dešimtmetyje. Tarp pastarųjų buvo 4 komunistai, pasisavinę LKP ir Tarptautinės organizacijos revoliucionieriams remti (MOPR'o) lėšas, pavyzdžiui, Vincas Alseika, sugebėjęs išieškoti net 3000 litų, skirtų nelegaliai Mažeikių organizacijai³³.

Ypač bekompromisės pozicijos laikytasi frakcine ar antipartine veikla apkaltintų asmenų atžvilgiu. Antai Mejeris Magidas iš Kauno apskrities Jonavos valsčiaus buvo pašalintas iš LKP(b) dėl to, kad nesutiko su partijos taktika 1931 m., nors jis teigė buvęs priverstas pasitraukti iš partijos dėl komunistų rusų antisemitizmo³⁴. Šiuo atveju net nemėginta patikrinti informacijos apie antisemitines tendencijas, išsiaiškinti, ar komunisto abejonės dėl LKP taktikos (su kuria, beje, nesutiko dauguma Kauno miesto ir apskrities komunistų, be jokių kliūčių gavusių VKP(b) bilietus) nebuvo pretekstas išstumti jį iš organizacijos. Apie antisemitizmą prabilusio komunisto nebandė užtartį netgi jo brolis Jonavos valsčiaus sekretorius Jankeľis Magidas. Į panašią padėtį pateko ir kiti su LKP taktika nesutikę, trockizmu, dešinioju nukrypimu ar kita antipartine veikla apkaltinti komunistai. Pavyzdžiui, trockininkais buvo apšaukti ir iš LKP(b) pašalinti 3 kauniečiai, antipartine veikla įtarta visa Alytaus apskrities Merkinės valsčiaus organizacija³⁵.

Iš partijos buvo pašalinta dauguma dėl stalininio teroro 1937–1939 m. iš LKP pasitraukusių, o 1940 m. į ją vėl grįžusių asmenų. Jų pasitraukimas buvo interpretuotas kaip nesutikimas su Komunistinio Interna-

cionalo ir VKP(b) linija, politinis blaškymasis ir dezertyravimas iš partijos.

Kadangi tarp komunistų buvo nemažai Lietuvos žvalgybos agentų, VKP(b) emisarai reikalavo pašalinti ir juos. Norėdami išlikti LKP(b) ir nenukentėti nuo represijų, su Lietuvos Respublikos policija ar žvalgyba bendradarbiavę žmonės stengėsi tai nuslėpti. Nė vienas komunistas neprisipažino dirbęs žvalgybai, o demaskuotas įnirtingai gynėsi. Vis dėlto pagal saugumo archyvus buvo atskleisti ir iš partijos pašalinti 67 policijos bendradarbiai bei 80 slaptųjų agentų³⁶. Visi jie buvo nelegalios LKP nariai, kai kurie netgi vadovai. Saugumo policijos agentais dirbo Mažeikių apskrities komiteto sekretorius Mečislovas Vičiulis ir Šakių apskrities komiteto sekretorius Juozas Juška³⁷. Valymo metu buvo griežtai žiūrima ir į tuos komunistus, kurie prisidėjo prie saugumo policijos operacijų. LKP(b) Kauno miesto komitetas pašalino Iciką Gurvičių už tai, kad jis patvirtino agento informaciją ir taip padėjo saugumui atskleisti komjaunuolių ir komunistų grupę³⁸. Šiuo atveju jam nepadėjo netgi G. Zimano užtarimas, nes LKP(b) CK nenorėjo rizikuoti dangstydamas į saugumo policijos veiksmus įsipainiojusį komunistą.

Komunistų įvaizdžiui kenkusių asmenų pašalinimas. Kadangi komunistų partija suteikė komunistams plačias įsidarbinimo galimybes, nemažai žmonių norėjo prisiliesti prie jos dėl karjeros ir siekdami pasipelnyti. Tokius asmenis bolševikai traktavo kaip politiškai nepatikimus karjeristus, kenkiančius partijos įvaizdžiui ir kompromituojančius ją, ir neįsileido į savo tarpą. Prasidėjus komunistų valymui, dauguma jų pasitraukė, bet atkakliausieji liko ir mėgino įrodyti, kad į LKP(b) stojo ne vien dėl karjeros. Tačiau tai ne visiems pavyko – maždaug 10 žmonių buvo pašalinti „už karjerizmą“ ir „savanaudiškumą“.

Nemaža dalis siekusiųjų patekti į partiją apsiskelbė nelegalios LKP nariais ir rėmė-

jais, MOPR'o aktyvistais. Kadangi nelegali LKP neįformindavo naujų narių priėmimo ir neišduodavo bilietai, žmonės, norėję patekti į partiją, galėjo teigti, kad buvo pagrindininkai. Prasidėjus valymui paaiškėjo, kad jie net nesugeba „prisiminti“, kada, kas ir kur juos priėmė į komunistų partiją, ką jie nuveikė nelegalioje LKP. Tokius asmenis komunistai traktavo kaip fiktyvius ir atsiribojo nuo jų. Iš partijos buvo pašalinti 82 pagrindininkais apsiskelbę žmonės. Antra vertus, LKP(b) vadovai, norėdami sureikšminti nelegalios LKP veiklą, stengėsi išlaikyti joje kuo daugiau žmonių, todėl orientavo vietas organizacijas bandyti „įrodyti“ tokių žmonių partiškumą. Tai sudarė galimybę nelegaliai LKP priskirti joje neveikusius, tačiau turėjusius ryšį su komunistais žmones, ir įforminti fiktyvią narystę. Taip nelegalios LKP gretas „papildė“ net 50 asmenų, faktiškai įstojusių į partiją 1940 m. vasarą³⁹.

Siekiant pagerinti LKP(b) įvaizdį, į ją taip pat buvo užkirstas kelias baudžiamojon atsakomybėn patrauktiems ir amoraliesiems komunistams. Iš partijos buvo pašalinti 23 įvairiomis bausmėmis Lietuvos Respublikoje nuteisti žmonės, 6 kontrabanda Lietuvos–Latvijos ir Lietuvos–Lenkijos pasienyje vertęsi asmenys, o už nuolatinį girtuokliavimą, chuliganišką ir amoralų elgesį – 48 komunistai⁴⁰.

Komunistų valymo tautiniai aspektai. LKP(b) valymas neturėjo tautinio pobūdžio ir nebuvo specialiai nukreiptas prieš kurios nors tautybės Lietuvos komunistus. Tačiau iš SSRS į Lietuvą atsiųsti komunistai, ypač VKP(b) įsigalėję rusai, siekė sumenkinti visų tautybių vietinių komunistų (anot bolševikų, „nacionalų“) statusą partijoje ir patys įsitvirtinti joje. Komunistų valymas pagal socialinius, politinius ir ideologinius požymius parengė prielaidas surusinti komunistų organizaciją, sumažinti lietuvių ir apriboti žydų vaidmenį joje.

Dėl įvairių priežasčių iš LKP(b) buvo pašalinti 772 lietuviai (68,37 proc. visų paša-

lintųjų), 125 rusai (11,07 proc.), 222 žydai (19,66 proc.) ir 10 kitų tautybių (0,88 proc.) komunistų⁴¹. Iš viso pašalinta arba patys partiją paliko maždaug 55 proc. į komunistų sąrašus įrašytų lietuvių, 49 proc. žydų, 18 proc. rusų. Lietuviai ir rusai daugiausia pašalinti dėl politinių priežasčių, žydai – socialiniu ir ideologiniu pagrindu dėl jų kilmės, padėties ir veikimo sionistinėse partijose. Kita vertus, nors nebuvo jokių oficialių VKP(b) pareiškimų dėl žydų išstūmimo, tačiau valymo procesas rodė, kad kai kur to siekta. Iš SSRS atvykusių komunistų rusų spaudimu žydams buvo keliami griežtesni reikalavimai negu kitų tautybių komunistams. Kauno apskrities Jonavos valsčiaus organizacijoje, kur ketvirtajame dešimtmetyje buvo antisemitinių apraiškų, žydus mėginta pašalinti rafinuotesne negu kitur forma: apkaltinus frakcine veikla ir antisovietine propaganda. Žydų šalinimui turėjo įtakos SSRS vykdyta žydų išstūmimo iš partijos ir valdžios institucijų politika ir VKP(b) įsigalėjusių rusų šovininės pažiūros, ideologiškai dangstomos J. Stalino teiginiais apie reakcines tautas. Iš SSRS į Lietuvą atvykę komunistai rusai norėjo pakirsti nedarbininkų kilmės žydų pozicijas partijoje, pirmiausia Kauno organizacijoje. D. Šupikovas ir N. Paraščenka inspiravo platų žydų pašalinimą iš partijos socialiniu, politiniu ir ideologiniu pagrindu⁴². Tačiau dėl objektyvių aplinkybių ir kauniečių žydų pasipriešinimo jiems nepavyko pakirsti žydų pozicijų tiek, kiek to norėjo. Žydai komunistai išsaugojo savo pozicijas Kaune, kadangi žydai vyravo tarp smulkių įmonių darbininkų, prekybininkų ir amatininkų, be to, jie tradiciškai sudarė daugumą miesto komunistų, daugiau nei 80 proc. jų įsidarbino partijos ir sovietinėse įstaigose ir taip išvengė griežtos atrankos. Miesto komiteto nariai žydai, užsitikrinę I. Meskupo, Chaimo Aizenio ir kitų LKP(b) CK vadovų paramą, balsų dauguma nusverdavo jiems priešiško N. Paraščenkos nuomonę ir atlaikydavo

jo spaudimą. Jie pasinaudodavo nesutarimais iš SSRS atvykusių komunistų stovykloje bei lyderio I. Meskupo įtaka partijos vadovybėje.

Komunistų partijos valymas nebuvo speciali rusinimo priemonė, tačiau objektyviai kartu su VKP(b) kadrų politikos bei nomenklatūros sistemos diegimu tapo rusinimo politikos dalimi. Plati rusų tautybės komunistams taikomų išimčių praktika LKP(b) valymo metu ir komunistų migracija iš SSRS į Lietuvą didino rusų komunistų skaičių ir jų vaidmenį partijoje.

Komunistų valymo rezultatai. Po Lietuvos komunistų valymo VKP(b) nario bilietus ar kandidato korteles gavo daugiau negu pusė komunistų, buvusių partijoje 1940 m. spalio mėn., o penktadalis jų buvo pašalinti kaip okupantams nepatikimi asmenys. Daugiausia pašalinta dėl socialinės kilmės, padėties bei užsiėmimo (25,16 proc. visų pašalintųjų) ir dėl politinių motyvų (44,37 proc.).

LKP(b) valymo rezultatai rodė, kad bolševikams iš esmės pavyko pasiekti užsibrėžtus tikslus: buvo suformuota socialiniu ir idėjiniu atžvilgiu vienalytė komunistų organizacija. Atrinkus į partiją paklusnius žmones, buvo pakirstos vidaus opozicijos galimybės. Į monolitinę, griežtai centralizuotą ir drausmingą organizaciją buvo suburta neišsilavinusi, neturėjusi civilizuotos politinės veiklos patirties, paklusni ir lengvai valdoma partinė masė, kurią buvo nesunku nukreipti VKP(b) ir okupacinio režimo politikai įgyvendinti. LKP(b) buvo galutinai paversta stalininio tipo partija.

2. LIETUVOS KOMUNISTŲ SUDĖTIS 1941 M. PRADŽIOJE

Lietuvos komunistų valymo rezultatus ir apibendrintą Lietuvos komunistų organizacijos vaizdą 1941 m. pradžioje rodo oficiali partijos statistika. Norėdami apsidrausti nuo

VKP(b) vadovybės kritikos, kad partija nepakankamai išvalyta socialiniu ir politiniu atžvilgiu, LKP(b) vadovai slėpė valymo išvengusius amatininkus ir namudininkus, Lietuvos Respublikos politinėse partijose veikusių asmenis. Nepaisant to, LKP(b) statistinės ataskaitos pateikia gana išsamų komunistų vaizdą.

Pagal oficialias statistines ataskaitas, kurias LKP(b) Centro komitetas pateikė Maskvai, 1941 m. sausio 1 d. Lietuvoje buvo 2486 (be 1940 m. rudenį sudarytų LKP(b) Švenčionių ir Švenčionėlių apskričių organizacijų), o įskaitant jas – 2653 komunistai⁴³.

LKP(b) dominavo vyrai. Moterys sudarė tik 14,84 proc. komunistų ir beveik trečdalis jų buvo kaunietės. Bolševikai siekė sparčiai įtraukti moteris į sovietinės visuomenės gyvenimą ir nuo 1940 m. vasaros agitavo jas stoti į partiją. Tačiau moterys vangiai stojo į LKP(b) ir laikėsi atokiau nuo jos, išskyrus kaunietes, kurios aktyviai šliejosi prie partijos ir sovietų valdžios.

Socialinę LKP(b) bazę miestuose sudarė smulkių pramonės įmonių darbininkai, amatininkai ir sovietinių įstaigų tarnautojai, o kaimuose – smulkūs valstiečiai. Partijoje vyravo darbininkų ir valstiečių kilmės komunistai: beveik pusė (48,1 proc.) jų kilę iš darbininkų, 28,9 proc. – iš valstiečių ir 22,9 proc. – iš tarnautojų. Tačiau pagal užsiėmimą daugiau nei pusė (56,8 proc.) komunistų buvo įdarbinti partijos ir sovietinėse įstaigose tarnautojais, o darbininkais dirbo tik 17,1 proc., valstiečiais – 18,2 proc., amatininkais – 3,1 proc. komunistų. Iš 1412 tarnautojų komunistų 184 dirbo respublikinėse, 264 – miestų, 762 – apskričių, 202 – valsčių sovietinėse įstaigose ir beveik trečdalis (589 žmonės) buvo įstaigų vadovai. Tokia padėtis susiklostė 1940 m. vasarą ir išliko iki 1941 m. birželio mėn. Ją nulėmė okupacinio režimo politika sutelkti komunistų rankose visus Lietuvos valdymo svertus, paversti partiją vadovaujančia SSRS politinės sistemos jėga. Ka-

dangi komunistų valymas beveik nepalietė sovietinių valdininkų, jų skaičius partijoje išaugo ir pozicijos dar labiau sustiprėjo. Kaip ir VKP(b), Lietuvos komunistų organizacija pamažu virto sovietinės valdininkijos partija. Ši tendencija labiausiai išryškėjo LSSR administracijos centre Kaune, kur daugiau nei du trečdaliai (76,59 proc.) komunistų tapo sovietiniais tarnautojais, tarp jų 156 (41,5 proc. kauniečių komunistų) – įstaigų vadovais.

Okupantų vykdyta slopinimo ir genocido politika Lietuvoje lėmė, kad komunistų jėgos buvo sutelktos represinėse struktūrose: LSSR vidaus reikalų komisariato sistemoje dirbo net 485 partijos nariai (19,5 proc. visų komunistų), iš jų Kaune – 82. Tačiau tai buvo tik dalis šioje sistemoje įdarbintų komunistų; be jų, Lietuvoje buvo ne mažiau kaip 270 iš SSRS atsiųstų, tačiau į LKP(b) įskaitą neįrašytų ir jos statistikoje nefiksuotų komunistų⁴⁴. Įskaitant pastaruosius, LSSR vidaus reikalų komisariato sistemoje dirbo ne mažiau kaip 755 komunistai.

LKP(b) statistinėse ataskaitose nėra žinių apie atvykusius iš SSRS ir iki 1941 m. pavasario į LKP(b) įskaitą neįrašytus komunistus, taip pat apie Lietuvoje dislokuotos SSRS kariuomenės komunistus, todėl jos neatskleidžia išsamaus vaizdo, kaip partijos nariai buvo pasiskirstę okupacinio režimo įstaigose.

LKP(b) buvo palyginti jaunų ir vidutinio amžiaus žmonių organizacija: 46,2 proc. komunistų – iki 30 metų, 40,2 proc. – nuo 31 iki 40, 11,4 proc. – nuo 41 iki 50, 1,8 proc. – nuo 51 metų. Matyt, natūralu, kad bolševikų doktrinai buvo ypač imlūs menko išsilavinimo žmonės. Tai akivaizdžiai rodo ir komunistų partijos sudėtis pagal jos narių išsilavinimą. Tarp 2627 komunistų (be Švenčionėlių apskrities) tik 42 asmenys (1,6 proc. visų komunistų) turėjo aukštąjį, 28 (1,06 proc.) – nebaigtą aukštąjį, 119 (4,5 proc.) – vidurinį, 160 (6,1 proc.) – nebaigtą vidurinį, 1352 –

pradinį išsilavinimą (51,46 proc.); 909 buvo šiek tiek raštingi, bet neturėjo jokio išsilavinimo (34,6 proc.) ir 17 komunistų (0,64 proc.) buvo beraščiai. Akivaizdu, kad Lietuvos komunistų organizacijoje vyravo pradinio ir jokio išsilavinimo neturintys žmonės, kurie sudarė 86,7 proc. visų komunistų⁴⁵. Dėl masinio antplūdžio į LKP 1940 m. vasarą ir komunistų valymo partijoje sumažėjo komunistų pagrindininkų ir padaugėjo po Lietu-

iformindavo fiktyvią narystę joje, todėl buvę pagrindininkai sudarė daugumą. 1309 vietiniai ir iš SSRS atvykę komunistai turėjo partinį stažą iki 1940 m. birželio mėn., tarp jų 1245 buvo nelegalios LKP nariai⁴⁶.

Po komunistų valymo ypač pasikeitė jų tautinė sudėtis (žr. lentelę Nr. 2).

Pašalinus pusę lietuvių komunistų, jų sumažėjo iki 63,45 proc. Dėl socialinio komunistų valymo beveik perpus sumažėjo žydų

LKP(b) tautinė sudėtis 1941 m. sausio 1 d.

Lentelė Nr. 2

Miesto, apskrities partinė organizacija	Ko-mu-nistų skai-čius	Lic-tu-vių	Ru-sų	Uk-rai-nie-čių	Bal-taru-sių	Ar-mė-nų	Žy-dų	Lat-vių	Vo-kie-čių	Len-kų	Toto-rių	Mor-dvių	Ki-tų
Vilniaus miesto	51	10	23	1	3		13	–	–	–	–	1	–
Kauno –,,–	376	158	28	1	6	1	180	2	–	–	–	–	–
Šiaulių –,,–	101	68	3	–	–	–	29	1	–	–	–	–	–
Alytaus apskrities	190	170	6	–	3	–	10	–	–	–	1	–	–
Biržų –,,–	149	132	2	–	–	–	13	2	–	–	–	–	–
Kauno –,,–	159	65	67	–	–	–	22	–	–	4	1	–	–
Kėdainių –,,–	84	65	17	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
Kretingos –,,–	70	62	–	–	–	–	8	–	–	–	–	–	–
Marijampolės –,,–	46	34	–	1	–	–	11	–	–	–	–	–	–
Mažeikių –,,–	161	143	14	–	–	–	3	1	–	–	–	–	–
Panevėžio –,,–	152	93	36	1	–	–	22	–	–	–	–	–	–
Raseinių –,,–	83	59	9	–	–	–	15	–	–	–	–	–	–
Rokiškio –,,–	159	102	48	–	–	–	9	–	–	–	–	–	–
Scinų –,,–	18	13	1	–	–	–	3	–	–	–	1	–	–
Šakių –,,–	113	110	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–
Šiaulių –,,–	120	87	21	–	1	–	11	–	–	–	–	–	–
Švenčionių –,,–	141	1	53	10	55	–	15	–	–	2	1	1	3
Tauragės –,,–	62	27	29	–	1	–	4	–	1	–	–	–	–
Telšių –,,–	97	85	2	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–
Trakų –,,–	45	22	15	–	1	–	6	–	–	1	–	–	–
Ukmergės –,,–	40	22	4	–	–	–	13	–	–	1	–	–	–
Utenos –,,–	76	44	17	–	–	–	15	–	–	–	–	–	–
Vilkaviškio –,,–	77	70	–	–	–	–	7	–	–	–	–	–	–
Vilniaus –,,–	18	4	10	1	–	–	2	–	–	1	–	–	–
Zarasų –,,–	39	21	17	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
Iš viso	2627	1667	422	15	70	1	427	6	1	9	4	2	3

Lentelė sudaryta remiantis LKP(b) CK, miestų ir apskričių komitetų metinėmis statistinėmis ataskaitomis apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal komunistų partinį stažą, išsilavinimą, tautybę ir buvimą kitose partijose 1941 m. sausio 1 d., LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 165, l. 1–28; ap. 2, b. 250, l. 21.

vos okupacijos į ją įstojusių žmonių. Tačiau LKP(b) vadovybė stengėsi išsaugoti partijoje kuo daugiau nelegalios LKP narių, netgi

ir 1941 m. sausio mėn. jie sudarė 16,25 proc. komunistų. Tačiau jų atstovavimas partijoje liko neproporcingai didelis, palyginus su jų

skaičiumi tarp visų Lietuvos gyventojų. Komunistų valymo ypatumai Kaune ir kitos aplinkybės nulėmė, kad ten žydai išsaugojo vyraujančias pozicijas ir sudarė 47,87 proc. miesto komunistų. Dėl plataus išimčių taikymo rusams komunistams valymo metu, komunistų iš SSRS antplūdžio ir dėl to, kad į LKP(b) įsijungė Švenčionių bei Švenčionėlių apskričių komunistai, 6 proc. padidėjo rusų komunistų skaičius (iki 16,06 proc.) ir beveik tris kartus – baltarusių (iki 2,66 proc.).

Nuo 1940 m. rudens iš SSRS į Lietuvą administraciniam darbui atsiųsti ir iš okupacinės sovietų kariuomenės demobilizuoti komunistai ne tik sudarė sovietinio režimo įstaigų kontingentą, bet ir buvo svarbus LKP(b) augimo šaltinis. LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus duomenimis, iki 1941 m. sausio 3 d. į Lietuvą iš SSRS atvyko ne mažiau kaip 497 komunistai, neįskaitant Lietuvoje dislokuotos SSRS kariuomenės komunistų, apie kuriuos nėra apibendrintų žinių⁴⁷. Iš jų net 54,3 proc. dirbo LSSR NKVD sistemoje.

Lietuvos komunistų organizacijoje buvo 249 asmenys (daugiau negu 5 proc. visų komunistų), anksčiau veikę Lietuvos Respublikos partijose ir politinėse organizacijose⁴⁸. Įvairioms partijoms priklausė 58 komunistai: valstiečių liaudininkų – 17, socialdemokratų – 11, socialistų revoliucionierių – 8, Lenkų socialistų partijai (PPS) – 1 ir JAV socialistų partijos „Lietuvių kuopai“ – 1 narys, žydų partijoms – 20 (iš jų „Poalei cion“ – 8, bendrųjų sionistų partijai – 12). Tarp 116 politinių organizacijų narių 53 buvo Lietuvos jaunimo sąjungos, 14 – „Jaunosios Lietuvos“, 8 – „Pavasario“, 7 – „Žiežirbos“, 4 – „Varpo“, 2 – „Ateities“, 1 – „Aušros“, 3 – kitų lietuvių, 24 – sionistinių jaunimo organizacijų nariai.

Vengdami VKP(b) kaltinimų, kad partija nepakankamai išvalyta politiniu atžvilgiu, LKP(b) vadovai ir vietos organizacijos ban-

dė slėpti ar klastoti tokius duomenis, tačiau iš SSRS atvykę funkcionieriai kėlė aikštėn tokius faktus ir interpretavo juos kaip partijos užterštumo įrodymus. Pavyzdžiui, kai kurios organizacijos mėgino nuslėpti valymo išvengusius socialdemokratus, o iš SSRS atvykę komunistai tiesiai vadino juos bolševikams priešišku politinių jėgų atstovais. Dogmatiškai laikydamasis stalininės Rusijos politinės istorijos schemos, D. Šupikovas į Maskvą nusiųstoje ataskaitoje buvusius Lietuvos socialdemokratus pavadino Rusijos menševikais, valstiečius liaudininkus – narodnikais, o aušrininkus – Rusijos eserais. Ypač stipriai susikirto vietinių žydų ir iš SSRS atvykusių rusų komunistų interesai dėl valymo išvengusių sionistų. Kauno miesto komitetas ir LKP(b) CK vadovybė mėgino nuslėpti, kad po valymo partijoje liko sionistų, ir pateikti Maskvai suklastotą ataskaitą. D. Šupikovas, N. Paraščenka ir jų aplinkos žmonės buvo nepatenkinti menku žydų komunistų vaidmens apribojimu LKP(b) ir siekė išryškinti tai atspindinčius faktus. Todėl, įsikišus D. Šupikovui, LKP(b) CK teko ištaisyti oficialią ataskaitą ir įtraukti į ją visus buvusius sionistus.

Sekant VKP(b) praktika, valymo metu Lietuvos komunistų partijos vadovybei nebuvo taikomi griežti atrankos kriterijai, todėl valymo išvengė nemažai nedarbininkiškos kilmės vadovų, praeityje veikusių nekomunistinėse organizacijose. Pavyzdžiui, maždaug 40 proc. miestų ir apskričių komitetų sekretorių buvo tarnautojai, net 12 proc. pirmųjų sekretorių anksčiau veikė šaulių sąjungoje, tiek pat – sionistinėse organizacijose⁴⁹. Vykdamas VKP(b) kadrų politiką, iš SSRS atsiųsti komunistai buvo skiriami antraisiais sekretoriais. Du trečdaliai komitetų antrųjų sekretorių buvo iš SSRS atvykę komunistai ir tik trečdalis – vietiniai komunistai. Lietuviai sudarė 42,5 proc., rusai – 32 proc., o žydai – 6,38 proc. pirmųjų ir antrųjų sekretorių. Kitų miestų ir apskričių komitetų dar-

buotojų sudėtis mažai skyrėsi nuo visos Lietuvos komunistų sudėties. Pusė komitetų narių, skyrių vedėjų ir instruktorių buvo darbininkai, po ketvirtadalį – valstiečiai ir tarnautojai. 61,26 proc. komitetų narių buvo lietuviai, 27,9 proc. – rusai, 9,9 proc. – žydai, likusieji – kitų tautybių. Tačiau tarp komitetų skyrių vedėjų ir instruktorių lietuvių ir rusų buvo maždaug 6 proc. mažiau, o žydų – dvigubai daugiau ir jie sudarė net 22 proc. šių darbuotojų⁵⁰.

1941 m. pradžioje Lietuvos komunistų organizacijoje vyravo okupantams ištikimi, bolševikinių pažiūrų, neraštingi ir neišsilavinę sovietinių įstaigų lietuvių, rusų ir žydų tautybių tarnautojai, smulkių pramonės įmonių darbininkai ir valstiečiai.

3. LIETUVOS KOMUNISTŲ SUDĖTIES KAITA 1941 M. SAUSIO–BIRŽELIO MĖN.

Pasibaigus partijos valymui, Lietuvos komunistų sudėtis toliau buvo reguliuojama VKP(b) įprastais būdais ir metodais, siekiant užtikrinti pastovų kiekybinį jos augimą, išplėsti darbininkišką jos bazę ir plačiau įtraukti į ją vietinius gyventojus, ypač lietuvius. Tačiau stiprėjanti antisovietinė visuomenės orientacija, komunistų iš SSRS antplūdis į Lietuvą, LKP(b) tapimas sovietinės valdininkijos organizacija masiškai įtraukiant Lietuvos komunistus į administraciją nulėmė, kad 1941 m. pirmoje pusėje nepavyko to pasiekti ir LKP(b) buvo, bolševikų požiūriu, neigiamų sudėties kaitos tendencijų.

Remiantis VKP(b) praktika, kai periodinius masinius valymus pakeisdavo masinis telkimas į partiją, LKP(b) V suvažiavime nutarta išplėsti partiją⁵¹. Buvo atsižvelgta ir į tai, kad, plečiantis Lietuvos valdininkijos socialiniam ir politiniam valymui, reikėjo vis daugiau komunistų, kurie pakeistų buvusius Lietuvos Respublikos tarnautojus.

Nuo 1941 m. sausio mėn. iki birželio 22 d. LKP(b) padidėjo 2086 asmenimis: nuo 2653 iki 4739 komunistų⁵², tačiau toks augimas buvo nestabilus ir negalėjo patenkinti poreikio kelti naujus valdininkus iš komunistų. Sausio–vasario mėn. į partiją įstojo labai mažai komunistų. 1941 m. kovo mėn. VKP(b) CK nustačius lengvatines priėmimo į partiją sąlygas, šis procesas paspartėjo, tačiau masinio antplūdžio į LKP(b) jau nebuvo. SSRS–Vokietijos karo nuojauta, okupacinio režimo ir marionetinės Lietuvos komunistų organizacijos vidaus politika, teroras ir represijos sustiprino Lietuvos visuomenės antisovietinę orientaciją, atstūmė nuo SSRS, sovietų valdžios ir bolševikų partijos netgi potencialią socialinę komunistų bazę – darbininkus ir kitus nuskurdusius visuomenės sluoksnius, o norintys įstoti į partiją negalėjo to lengvai padaryti dėl griežtos socialinės ir politinės atrankos.

Pagrindinį LKP(b) augimo šaltinį sudarė iš SSRS atsiųsti komunistai. Balandžio pradžioje Lietuvoje buvo 1198, o birželio mėn. – 1516 iš SSRS atvykusių komunistų (be 167 iš Baltarusijos į Lietuvos komunistų partijos įskaitą pervestų Švenčionių ir Švenčionėlių apskričių ir 179 laikinoje LKP(b) įskaitoje įrašytų komunistų). Įskaitant juos, SSRS–Vokietijos karo išvakarėse Lietuvoje buvo ne mažiau kaip 1862 atvykusieji komunistai, kurie sudarė 40 proc. visų LKP(b) narių⁵³. Plečiantis tokiai tendencijai, LKP(b) pamažu virto nevietinių komunistų organizacija. Nors tai sukėlė nemažai Lietuvos komunistų partijos vidaus problemų ir kenkė jos bei sovietinio režimo įvaizdžiui, VKP(b) emisarai nestabdė šio proceso ir nekeitė padėties, nes ji iš esmės atitiko partijos rusinimo tendencijas.

Dėl griežto LKP(b) sudėties reguliavimo 1941 m. pirmoje pusėje mažai kito Lietuvos komunistų organizacijos kokybinė sudėtis pagal komunistų socialinę padėtį, tačiau pasikeitė pagal komunistų užsiėmimą, išsila-

vinimą ir tautybę. Vykdam Lietuvoje VKP(b) kadru politiką ir diegiant nomenklatūros sistemą, LKP(b) sparčiai daugėjo komunistų tarnautojų, o tarp jų – vadovaujančias ir atsakingas pareigas ėjusių asmenų, ir atitinkamai mažėjo darbininkų, valstiečių, amatininkų ir namudininkų. Per šešis 1941 m. mėnesius darbininkų skaičius LKP(b) sumažėjo beveik perpus (iki 8,65 proc.), valstiečių – 2,5 karto (iki 7,2 proc.), o tarnautojų išaugo iki 69,8 proc. LSSR administracijoje buvo įdarbinti apie 65 proc. lietuvių, beveik 67 proc. rusų ir maždaug 79 proc. žydų komunistų⁵⁴. Nepaisant LKP(b) V suvažiavime iškelto šūkio telkti „darbininkus nuo staklių“, vadovybės raginimų įtraukti į partiją daugiau darbininkų ir taip išplėsti „proletarinę jos bazę“, iki 1941 m. birželio mėn. vyravo priešinga tendencija: į partiją priimti darbininkai netrukus įsidarbindavo sovietinėse įstaigose ir papildydavo sovietinių valdininkų gretas. Dėl LKP(b) kadru politikos, masinio komunistų įtraukimo į administraciją Lietuvos komunistų organizacijoje 1941 m. sparčiai plėtėsi procesas, analogiškas VKP(b): komunistų partija iš „proletariato avangardo“ partijos virto sovietinės valdininkijos, pirmiausia totalitarinio režimo valdančiojo elito organizacija. Tai ypač išryškėjo stambiuose Lietuvos pramonės centruose Kaune ir Vilniuje, kur buvo daugiausia darbininkų. Nors bolševikai labai agitavo, o Vilniuje net verbavo į LKP(b), siūlydami aukštesnį postą ir geresnį darbą, darbininkai nestojo į partiją dėl sustiprėjusios antisovietinės orientacijos.

Lietuvos komunistų organizacijoje sparčiai mažėjo vietinių gyventojų, ypač lietuvių, ir daugėjo atvykusiųjų iš SSRS, pirmiausia rusų. Per šešis 1941 m. mėnesius lietuvių komunistų sumažėjo iki 46,4 proc., žydų – iki 12,6 proc., o rusų padaugėjo 4 kartus ir jie sudarė beveik 39 proc. komunistų⁵⁵. Pirmiausia tai pasakytina apie LSSR administracijos centrus Vilnių ir Kauną, kur įsikūrė

daugiausia iš SSRS atvykusių komunistų. 1941 m. birželio mėn. Kaune rusai sudarė net pusę miesto komunistų, lietuviai – tik 21,6 proc., žydai – beveik 26 proc. Vilniuje lietuvių ir žydų buvo dar mažiau – maždaug po 11 proc., o rusai sudarė 77 proc. komunistų. Be to, Vilniuje nebuvo nė vieno lenko komunisto. Siekiant pagerinti LKP(b) įvaizdį ir sudaryti regimybę, kad komunistų partija atstovauja vietinių gyventojų interesams, LKP(b) vadovybė primygtinai ragino priimti į partiją daugiau lietuvių Kaune ir lenkų – Vilniuje⁵⁶. Nepaisant direktyvų, Kaune nepavyko įtraukti į LKP(b) lietuvių, nes dauguma okupantams prijautusių kauniečių įstojo į ją dar 1940 m. vasarą ir 1941 m. dėl sustiprėjusio priešiško okupaciniam režimui jau beveik nebuvo norinčiųjų prisiliesti prie jos, o norinčius įstoti į LKP(b) žmones atbaidė griežta atranka ir lietuviams nepatraukli miesto organizacijos tautinė sudėtis. Vilniaus mieste lenkai nestojo į partiją todėl, kad juos nuvylė antilenkiška VKP(b) ir LKP pozicija prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, kai SSRS okupavo dalį Lenkijos, o Lietuvos komunistų partija tam pritarė. Kita vertus, iš SSRS ir įvairių Lietuvos vietovių į Vilnių atsiųsti komunistai nepasitikėjo vietiniais gyventojais, ypač lenkais ir žydais, nedavė jiems rekomendacijų ir taip neįsileido jų į savo tarpą⁵⁷. Sumažėjus Lietuvos gyventojų stojimui į LKP(b) ir išsiplėtus komunistų iš SSRS, pirmiausia rusų, antplūdžiui, rusakaliai pradėjo stelbti lietuvius ir kitų tautybių vietinius komunistus. Lietuvos komunistų partija ėmė tapti nelietuviška komunistų organizacija.

SSRS–Vokietijos karo išvakarėse Lietuvos komunistų partijoje buvo 4739, o įskaitant 179 į laikiną LKP(b) įskaitą įrašytus žmones – 4918 komunistų⁵⁸. Palyginimui pažymėtina, kad Estijos KP(b) 1941 m. birželio mėn. buvo 3732, Latvijos KP(b) – 5057 komunistai⁵⁹.

4. ĮVAIRIŲ TAUTYBIŲ KOMUNISTŲ STATUSAS IR JŲ SANTYKIAI

Nors bolševikai deklaravo internacionalinį partijos pobūdį ir proletarinio internacionalizmo principus komunistų santykiuose, Lietuvos komunistų organizacija, kaip ir visa VKP(b), buvo susiskaidžiusi regioniniu ir tautiniu pagrindu. Visų tautybių Lietuvos komunistai kolaboravo su okupantais, vadovavo Lietuvos sovietizavimui ir genocidui ir jį vykdė. Nė vienas iš jų neatstovavo Lietuvos valstybės, lietuvių ir kitų Lietuvos tautų politiniams ir nacionaliniams interesams ir jų negynė, o vykdė VKP(b) politiką. Įvairių tautybių komunistų statusas partijoje priklausė nuo jų įgytos realios valdžios ir nesutapo su jų skaičiumi partijoje bei sovietinėje administracijoje. Komunistai varžėsi tarpusavyje dėl didesnės įtakos ir okupantų pasitikėjimo.

Dėl visiems okupaciniams režimams būdingo nepasitikėjimo marionetėmis okupantai svarbiausius LKP(b) ir Lietuvos administravimo svertus sutelkė ne vietinių, bet iš SSRS atvykusių, politiškai ir idėjiškai patikimų, sovietinio darbo patirtį turinčių komunistų rankose. Jie buvo paskirti antraisiais įstaigų vadovais ir turėjo realią valdžią jose, kontroliavo vietinių komunistų veiklą, varžė jų savarankiškumą, dažnai visai nesiskaitė su jais. Vietiniai komunistai bandė įgyti daugiau galių ir išsivaduoti nuo atvykusiųjų kontrolės. LKP(b) V suvažiavime vietinių ir atvykusių komunistų nesutarimai įgijo atviro konflikto formą⁶⁰. N. Pozdniakovas mėgino sušvelninti įtampą, tačiau nesėkmingai. Paskyrus Nikolajų Gridiną LKP(b) CK sekretoriumi kadrams, iš SSRS atvykusių komunistų pozicijos sustiprėjo ir jie dar labiau nesutarė su vietiniais, ypač Kaune, kur buvo susitelkusi visa vadovybė ir sovietinė administracija.

Lietuviai sudarė didžiausią komunistų grupę, turėjo vadovaujančius postus parti-

joje ir administracijoje, beveik 65 proc. jų dirbo įvairiose sovietinėse įstaigose. Tačiau iš SSRS atsiųsti ir LKP(b) bei LSSR institucijose antraisiais vadovais įdarbinti komunistai apribojo lietuvių komunistų galias, suvaržė jų veiklą ir susilpnino jų padėtį. Apie LSSR Komisarų Tarybos pirmininką M. Gedvilą ir kitus lietuvius komunistus ir komisarų susitelkę žmonės nesitaikstė su tokia padėtimi. Jie varžėsi su atvykusiais komunistais dėl įtakos, bandė išsivaduoti iš jų kontrolės, įgyti daugiau realios valdžios ir sustiprinti lietuvių komunistų bei valdininkų padėtį partijoje ir administracijoje. Jų netenkino neproporcingai didelis žydų atstovavimas partijoje ir tai, kad žydai buvo plačiai įtraukiami į sovietines įstaigas, todėl jie nestabdė iš SSRS atvykusių komunistų pastangų apriboti žydų vaidmenį, nors ir laikėsi nuo jų atokiau ir visada smerkė tarp komunistų pasireiškiantį antisemitizmą. A. Sniečkus nuosekliai nerėmė nė vienos tautinės komunistų grupės ir stengėsi išlaikyti pusiausvyrą tarp jų⁶¹.

Rusai po lietuvių buvo antroji pagal dydį tautinė grupė LKP(b). Jie užėmė svarbius įstaigų vadovų pavaduotojų postus, turėjo kur kas daugiau realios valdžios partijoje ir administracijoje, todėl nustelbė visų tautybių vietinius komunistus. Sovietinėje administracijoje dirbo 67 proc. rusų komunistų. Tarp atvykusių iš SSRS ir vietinių slavų įtakingiausi rusai siekė įtvirtinti savo diktatą, sumenkinti lietuvių ir apriboti žydų vaidmenį partijoje bei administracijoje. Jų poziciją nulėmė asmeniniai motyvai įsigalėti Lietuvoje ir principinė VKP(b) nacionalinė doktrina bei Lietuvos rusinimo interesai, o jų priešišumą žydams – iš SSRS į Lietuvą perkelta žydų vaidmens apribojimo politika ir didžiarusių šovinistinės pažiūros. Kadangi LKP(b) valymas nepakirto žydų pozicijų partijoje tiek, kiek to siekė iš SSRS atvykę komunistai, 1941 m. jie bandė tai pasiekti N. Gridino vykdomos LKP(b) kadro politi-

kos priemonėmis. N. Pozdniakovas ir jo aplinkos žmonės vadovavosi esminiais SSRS geopolitiniais ir ideologiniais interesais, todėl stiprino Lietuvos komunistų organizacijoje SSRS šalininkų stovyklą, rėmė visų tautybių Lietuvos kolaborantus. Propagandiniais sumetimais N. Pozdniakovas stengėsi sureikšminti vietinių komunistų ir kitų okupantų talkininkų veiksmus ir priskirti jiems lemiamą vaidmenį okupuojant ir sovietizuojant Lietuvą, todėl palaikė lietuvių ir žydų komunistų pastangas išpūsti savo nuopelnus okupantams, įgyti daugiau savarankiškumo ir įtakos.

Žydų komunistų vadovai I. Meskupas ir Ch. Aizenas, nuo 1940 m. vasaros vadovavę LKP(b) kadru politikai, koordinavę visų grandžių partijos ir sovietinės administracijos aparato formavimą ir socialinį politinį valymą, plačiai įtraukė žydus į sovietinę administraciją ir stiprino jų pozicijas. Beveik 79 proc. visų žydų komunistų buvo įdarbinti administracijoje; jie sudarė apie 15 proc. sovietinių valdininkų ir jų atstovavimas sovietinėse įstaigose buvo beveik du kartus didesnis, palyginus su jų skaičiumi tarp Lietuvos gyventojų. Žydai buvo susitelkę LKP(b) organuose: jie sudarė 25,4 proc. LKP(b) centro ir 22 proc. miestų ir apskričių komitetų aparatų darbuotojų⁶². Ypač daug žydų dirbo partijos ir sovietinių įstaigų kadru, ypatinguosiuose ir finansų skyriuose. Kadangi kadru skyriai vadovavo visų grandžių valdininkijos valymui ir jį vykdė, jie įgijo didelę įtaką parenkant ir iškeliant darbuotojus ir lėmė įstaigų tarnautojų tarnybinį likimą. Šiuose skyriuose klestėjo protekcionizmas. Ch. Aizenas, kiti kadru skyrių vedėjai ir darbuotojai atvirai protegavo savo aplinkos, dažniausiai žydų tautybės, žmones: parūpino jiems darbo ir iškelė į aukštus postus, kadru valymo metu užtarė netgi bolševikams nepriimtinus buvusius įmonių savininkus ir neleido jų pašalinti iš darbo⁶³. Kadangi to nesulaukė kitų tautybių

valdininkai, tai suformavo sovietinių valdininkų nuomonę, kad žydai atlieka lemiamą vaidmenį partijoje, ir sudarė terpę antisemitinėms nuotaikoms plisti.

Pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu ypač padidėjo žydų vaidmuo ideologinėje LKP(b) veikloje. LKP(b) CK laikraščio „Tiesa“ redaktoriumi paskirtas G. Zimanas tapo partijos ideologu ir turėjo didelę įtaką partijoje. Tačiau kairuoliškos jo pažiūros, griežta kai kurių sovietinių valdininkų kritika spaudoje, platus ir atviras žydų protegavimas supriešino jį su atvykusiais ir vietiniais komunistais. Nelietuvio ir tarp komunistų nepopuliaraus žmogaus vadovavimas LKP(b) CK laikraščiui taip pat netenkino komunistų lietuvių. Norėdami susilpninti G. Zimano pozicijas, daugiau nei pusė LKP(b) V suvažiavimo delegatų pasipriešino jo išrinkimui į LKP(b) CK narius⁶⁴. Vis dėlto jis liko „Tiesos“ redaktoriumi ir išlaikė savo įtaką partijos vadovybėje. Nesutarimai tarp G. Zimano bei aplink jį susitelkusių žydų iš vienos pusės ir kitų LKP(b) narių – iš kitos stiprino priešišką komunistų nuostatą dėl žydų įsitvirtinimo partijoje. Tai, kad komunistų oficiozui vadovavo nelietuvis, griovė LKP(b) pastangas kurti visuomenei patrauklų lietuviškos partijos įvaizdį, teikė pagrindą visuomenėje paplitusiai nuomonei dėl žydų įsitvirtinimo LKP(b) ir stiprino antisemitines nuotaikas.

Vietiniai kitų tautybių komunistai ir valdininkai buvo nepatenkinti, kad žydai komunistai plačiai įtraukiami į sovietinę administraciją, o atvykusieji iš SSRS stengėsi susilpninti žydų padėtį. Tai pajutę žydai komunistai ėmė priešintis pastangoms sumenkinti jų statusą. Jiems buvo psichologiškai sunku nusileisti iš SSRS atvykusiems komunistams, susitaikyti su tuo, kad tenka užleisti 1940 m. vasarą įgytas pozicijas. Kai kurie žydai tai suvokė kaip jų nuopelnų okupantams ignoravimą⁶⁵. Vyraujančias pozicijas žydai atkakliausiai gynė LSSR administracijos centre

Kaune. Varžymasis dėl statuso Kaune iš esmės reiškė varžymąsi dėl žydų padėties partijoje ir administracijoje. Nepaisant žydų vaidmens apribojimo tendencijų, jiems pavyko išsaugoti palyginti stiprias pozicijas.

Įvairių tautybių komunistų varžymasis dėl įtakos ir dominavimo partijoje komplikavo jų santykius ir kėlė tautinį nepakantumą. Konkurencija dėl aukštų postų, komunistų protekcionizmas sudarė dirvą tarpusavio nesutarimams, kurie dažnai buvo perkeliami į tautinę ir ideologinę plotmę. Iš SSRS atvykę komunistai vietinių pasipriešinimą jų dominavimui interpretavo kaip lietuvių nacionalizmą ir žydų sionizmą. Lietuviai ir žydai komunistai tarpusavio nesutarimus vertino kaip lietuvių nacionalistų ar žydų sionistų intrigas ir jų pastangas įsigalėti partijoje. Susiformavo pažiūra, kad Lietuvoje žydai pernelyg plačiai įtraukti į administraciją ir tai socialiniu bei ideologiniu atžvilgiu nepriimtina bolševikams. Kai kurie atvykę iš SSRS komunistai manė, kad dėl „žydų buržuazijos išsiviešpatavimo“ ir „žydų įsigalėjimo“ valdžioje sovietų režimui Lietuvoje iškilo pavojus⁶⁶. Iš pradžių komunistai varžėsi korektiškai, tačiau 1941 m. nesutarimai padidėjo, įgijo priešiško ir antisemitizmo bruožų⁶⁷.

Antisemitines apraiškas tarp kai kurių komunistų nulėmė politinių, ideologinių ir psichologinių priežasčių kompleksas: įvairių tautybių komunistų konkurencija dėl aukštų postų ir varžymasis dėl įtakos partijoje, iš SSRS į Lietuvą perkelta žydų vaidmens apribojimo politika, J. Stalino ir VKP(b) įsigalėjusių didžiarusių nacionalinės pažiūros⁶⁸, lietuvių ir žydų komunistų nesutarimai tarpukario Lietuvoje dėl įtakos Kauno miesto organizacijoje ir buitinis antisemitizmas. Kadangi tarpukario Lietuvoje mažai žydų buvo įtraukta į valstybės aparatą, pakitęs jų statusas pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu sukėlė tautinių psichologinių problemų ir LSSR valdininkų nepasitenkinimą.

5. KOMUNISTŲ PASITRAUKIMAS IŠ LIETUVOS PRASIDĖJUS SSRS–VOKIETIJOS KARUI

Prasidėjus SSRS–Vokietijos karui, kartu su sparčiai besitraukiančia sovietine armija iš Lietuvos į SSRS gilumą spėjo evakuotis daugiau nei pusė Lietuvos komunistų, kiti nespėjo pabėgti ir liko Lietuvoje. Tarp 2374 iš Lietuvos pasitraukusių komunistų 25,97 proc. buvo lietuviai, 58,7 proc. – rusai, 15,21 proc. – žydai. Iš Kauno pabėgo 619 komunistų; lietuviai sudarė 17,61 proc., rusai – 42,6 proc., žydai – 24,07 proc. Tarp komunistų pabėgėlių daugiausia buvo vadovaujančios grandies komunistų partijos, sovietinės administracijos ir represinių struktūrų darbuotojų. Lietuvą paliko 74,7 proc. visų partijos struktūrose įsidarbinusių komunistų, 72,2 proc. LSSR administracijos darbuotojų komunistų, 51 proc. miestų, apskričių ir valsčių sovietinių įstaigų tarnautojų komunistų. Ypač greitai spruko NKVD–NKGB vadovybė ir kai kurie žemesnio rango sistemos komunistai; jie pirmieji paliko Kauną, Vilnių ir kitus miestus. Iš Lietuvos pabėgo 535, o įskaitant įrašytus į laikiną LKP(b) įskaitą – 579 NKVD–NKGB sistemoje dirbę komunistai, kurie sudarė beveik 40 proc. visų pasitraukusių šios sistemos darbuotojų ir 55 proc. karo išvakarėse ten dirbusių 975 komunistų. Vien iš Kauno pabėgo 83 (22 lietuviai, 41 rusas, 20 žydų), iš Vilniaus – 69 (5 lietuviai, 59 rusai, 4 žydai, 1 baltarusis) NKVD–NKGB sistemos komunistai⁶⁹.

LKP(b) dalyvavimas aneksuojant, sovietizuojant Lietuvą ir tremiant Lietuvos gyventojus bei nacių persekiojimų baimė buvo svarbiausia priežastis, dėl kurios komunistai greitai ir masiškai bėgo iš Lietuvos. Savišaugos interesai nustelbė visas bolševikų deklaracijas, kad būtina organizuoti atkirtį nacių okupantams. Su SSRS kariuomene pasitraukęs partinis ir sovietinis elitas pasirūpino evakuoti savo šeimų narius, bet likimo

valiai paliko daugelį eilinių komunistų ir jų šeimas.

IŠVADOS

1. Okupavus Lietuvą, komunistų partija tapo vadovaujančia okupacinio režimo jėga, o 1940 m. spalio mėn. formaliai įtraukus ją į VKP(b), – SSRS politinės sistemos centru Lietuvoje. Per masinę komunistų organizacijos valymą iš jos buvo pašalinti visi okupantams priešiški ar nepatikimi asmenys ir suformuota socialiniu bei idėjiniu atžvilgiu vienalytė, griežtai centralizuota ir drausminga, paklusni ir prisitaikėliška stalininio tipo organizacija. Įsiliejusi į SSRS politinę sistemą, ji vadovavo totalitariniam režimui, siekė įdiegti socializmo modelį Lietuvoje ir vykdė okupantų politiką.

2. Okupavus Lietuvą, į komunistų partiją plūstelėjo įvairių socialinių sluoksnių ir tautybių asmenys, pasirinkę kolaboravimo kelią. Tačiau okupacinio režimo ir marionetinės Lietuvos komunistų organizacijos politika, teroras ir represijos 1941 m. sustiprino Lietuvos visuomenės antisovietinę orientaciją, atstūmė nuo SSRS, sovietų valdžios ir bolševikų partijos netgi potencialią socialinę komunistų bazę – darbininkus ir kitus nuskurdusius visuomenės sluoksnius. Sustiprėjus visuomenės antisovietinei orientacijai, 1941 m. į partiją beveik nestojo vietiniai gyventojai; tam įtakos turėjo SSRS–Vokietijos karo nuojauta ir griežta stojančiųjų į LKP(b) atranka. Iš SSRS į Lietuvą atvykę komunistai tapo pagrindiniu LKP(b) augimo šaltiniu, ėmė stelbti vietinius komunistus, ir LKP(b) pamažu virto nevietinės kilmės komunistų organizacija.

3. Vykdamas VKP(b) kadro politiką, Lietuvoje buvo diegiama nomenklatūros sistema, komunistai masiškai įtraukiami į LSSR administraciją, todėl 1941 m. sparčiai išaugo komunistų tarnautojų, o tarp jų – vado-

vaujančias ir atsakingas pareigas ėjusių asmenų skaičius, ir atitinkamai sumažėjo darbininkų bei valstiečių. LKP(b) ėmė virsti sovietinės valdininkijos organizacija.

4. SSRS–Vokietijos karo išvakarėse į Lietuvos komunistų organizaciją buvo susibūrę bolševikinių pažiūrų, okupantams ištikimi, daugiausia neraštingi ir neišsilavinę, darbininkų ir valstiečių kilmės sovietinio režimo valdininkai, iš SSRS atvykę rusai ir vietiniai lietuviai bei žydai.

5. Lietuvos komunistų organizacija buvo įvairiatautė. Įvairių tautybių komunistų statusas partijoje priklausė nuo jų įgytos realios valdžios ir nesutapo su jų skaičiumi partijoje bei sovietinėje administracijoje. Dėl visiems okupaciniams režimams būdingo nepasitikėjimo marionetėmis ir kolaborantais okupantai svarbiausius Lietuvos administravimo svertus sutelkė ne vietinių, bet iš SSRS atvykusių komunistų rankose. Lietuviai sudarė didžiausią komunistų grupę, bet atvykusieji suvaržė jų savarankiškumą ir susilpnino vaidmenį. Iš SSRS atvykę komunistai mėgino apriboti ir žydų vaidmenį, tačiau dėl įvairių aplinkybių (žydai komunistai buvo susitelkę LSSR administracijos centre Kaune, dauguma jų įsidarbino sovietinėse įstaigose, LKP(b) kadro politikai vadovavo I. Meskupas ir Ch. Aizenas) jiems pavyko išsaugoti palyginti stiprias pozicijas partijoje ir administracijoje.

6. Lietuvos komunistų varžymasis dėl okupantų pasitikėjimo ir vaidmens partijoje kėlė tautinį nepakantumą, atsirado antisemitizmo apraiškų. Jas nulėmė įvairių tautybių komunistų konkurencija dėl dominavimo partijoje, palyginti platus žydų įtraukimas į valdymą ir neproporcingai didelis jų atstovavimas partijoje bei sovietinėse įstaigose, iš SSRS į Lietuvą perkelta žydų pozicijų apribojimo politika, VKP(b) įsigalėjusių didžiarusių nacionalinės pažiūros, lietuvių ir žydų komunistų nesutarimai tarpukario Lietuvoje ir buitinis antisemitizmas.

7. Okupantai į Lietuvos sovietizavimą įtraukė visų tautybių komunistus. Tačiau pasikeitęs žydų statusas pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu buvo nepriimtinas iš SSRS į Lietuvą atvykusiems komunistams ir vietiniams komunistams bei valdininkams. Sovietinė valdininkija ir dalis Lietuvos visuomenės žydų padėties pasikeitimą ir platų jų įtraukimą į valdymo įstaigas suvokė kaip jų nuopelnų okupantams, didelės įtakos partijoje ir išgalėjimo valdžioje išraišką. Pagal žydų komunistų vyravimą Kaune buvo sprendžiama, kad jie dominuoja ir visoje Lietuvoje, todėl visuomenėje formavosi neadekvatus žydų etninės grupės statuso ir jų vaidmens sovietizuojant Lietuvą suvokimas, brendo antisemitinės nuostatos.

8. Antisemitinėms nuotaikoms subręsti įtaką padarė ir psichologinė visuomenės būseną. Okupaciją skaudžiai išgyvenusi visuomenė nesugebėjo pakelti „savųjų“ išdavystės naštos ir ieškojo kaltininko tarp „svetimųjų“. Lietuvos okupacija, sovietizavimas

ir masinės represijos buvo siejamos su okupantais ir jų talkininkais. Visuomenėje natūraliai subrendus ir išsiplėtus pilietiniam nepasitenkinimui, susiformavo kaltininko nubaudimo (keršto) programos, įgijusios priešiško okupantui ir jo talkininkams bruožų⁷⁰. Kadangi buvusioje laikinojoje sostinėje, o pirmuoju sovietinės okupacijos laikotarpiu – LSSR administracijos centre kolaborantai daugiausia buvo komunistai, tarp kurių vyravo žydai, visuomenės priešiškas okupantams ir kolaborantams neaplenkė jų. Tačiau tai negali motyvuoti ar pateisinti dalies visuomenės dalyvavimo vokiečių okupantų organizuotose komunistų ir sovietų okupacinio režimo aktyvistų, taip pat žydų žudynėse. Objektiviai vertinant, Lietuvos okupaciją ir aneksiją lėmė ne žydai, netgi ne komunistai žydai ar lietuviai, bet SSRS ekspansinė politika ir Molotovo–Ribbentropo paktas, o Lietuvos okupaciją skausmingai išgyveno visos Lietuvos tautos, neišskiriant žydų.

Nuorodos

¹ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, 1920–1940, Vilnius: Mintis, 1978; *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, 1940–1959, Vilnius: Mintis, 1985, p. 34–38, 52–58, 74–86; *Lietuvos komunistų partija skaičiais, 1918–1975: Statistikos duomenų rinkinys*, Vilnius: Mintis, 1976, p. 41–62; S. Atamukas, *Nauja Lietuva – nauji kadrai (LKP darbas ugdamant respublikos kadrus)*, Vilnius: Mintis, 1974, 238 p.; *Построение социализма в Советской Прибалтике. Исторический опыт Компартий Литвы, Латвии, Эстонии*, Рига: Авотс, 1982, с. 49–118; А. Панксеев, К. Сурблис, А. Элвих, *Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства. О некоторых вопросах партийного строительства в Коммунистических партиях Литвы, Латвии, Эстонии (июнь 1940–июнь 1941 гг.)*, Таллин: Ээсти раамат, 1975, 288 с. ir kt.

² *Lietuvių enciklopedija*, Čikaga, t. 35, p. 292; M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias. Į naująjį gyvenimą*, Los Angeles, 1952, t. 1, p. 43–44; Z. Ivinskis, „Lietu-

vos žydai istorijos šviesoje“, *Aidai*, Čikaga, 1971, Nr. 10, p. 28; Buvusių Lietuvos Liaudies Seimo narių 1942 m. rugpjūčio 30 d. pranešimai ir V. Krėvės-Mickevičiaus, L. Dovydeno, A. Garmaus, J. Glušausko ir kt. atsiminimai, Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 1–123.

³ L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Darbai*, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo institutas, 1996, Nr. 1, p. 6.

⁴ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius: Alma littera, 1998, p. 217.

⁵ L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas...“, L. Truska, „Lietuviai ir žydai. Apie vieną gajų mitą“, *Literatūra ir menas*, 1993, balandžio 24; S. Atamukas, *Lietuvos žydų keliais...*, p. 206–230; A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, Vilnius: Mintis, 1993, p. 241; *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1 (1939–1941), p. XVIII–XXIV.

⁶ Ibid., p. 220–241; V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, Kaunas, 1996, p. 51–61; L. Truska, op. cit.; S. Sužiedelis, „Apie Lietuvos demografinius nuostolius“, *Tiesa*, 1988, liepos 14.

⁷ Išrašas iš VKP(b) CK politinio biuro 1940 m. spalio 8 d. posėdžio protokolo Nr. 21 dėl Lietuvos, Latvijos, Estijos komunistų partijų priėmimo į VKP(b) (rusų k.), LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 620, l. 3.

⁸ *Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма*, Москва: Политиздат, 1989, c. 46–164, 285–296; *TSKP suvažiavimų, konferencijų ir CK plenumų rezoliucijose ir nutarimuose*, d. 1, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955, p. 398–436, 513–518, 522–529.

⁹ A. Anušauskas, op. cit., p. 216, 229.

¹⁰ A. Sniečkus, *Ataskaitinis pranešimas LKP(b) V suvažiavime apie LKP(b) CK darbą*, Kaunas, 1941, p. 57; LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. birželio 2 d. protokolai (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 25–98; ap. 2, b. 32–123.

¹¹ LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. spalio 17 d. protokolas Nr. 9 (rusų k.), ibid., b. 15, l. 4–5.

¹² LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. birželio 2 d. protokolai (rusų k.), ibid., ap. 1, b. 25–98; ap. 2, b. 32–123.

¹³ А. Панкеев, К. Сурблис, А. Эльвих, op. cit., p. 12, 127.

¹⁴ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus apskaičiavimai LKP(b) CK 1940 m. metinei statistinei ataskaitai apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal komunistų socialinę padėtį ir užsiėmimą, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 170, l. 8–9.

¹⁵ Skaičiuota pagal LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. gegužės 15 d. protokolus, ibid., b. 25–98; ap. 2, b. 32–114.

¹⁶ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus apskaičiavimai LKP(b) CK 1941 m. metinei statistinei ataskaitai apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal komunistų socialinę padėtį ir užsiėmimą, ibid., ap. 1, b. 170, l. 8–9.

¹⁷ LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 18 ir 25 d., gruodžio 4 ir 23 d. protokolai, ibid., b. 17, l. 1–12; b. 48, l. 1–7; b. 67, l. 1–28; b. 95, l. 1–7. To meto dokumentuose – Chaimas Alperovičius.

¹⁸ Žinios apie LKP Kauno miesto organizacijos sudėtį 1940 m. spalio 1 d., ibid., b. 172, l. 2.

¹⁹ LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 25 d., gruodžio 4 ir 16 d. protokolai (rusų k.), ibid., b. 48, l. 1–2, 4, 28; b. 67, l. 1–21; b. 83, l. 5.

²⁰ LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. gruodžio 4 ir 16 d. protokolai (rusų k.), ibid., b. 67, l. 12; b. 83, l. 5.

²¹ LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. gegužės 15 d. protokolai (rusų k.), ibid., ap. 1, b. 25–98; ap. 2, b. 32–114.

²² LKP(b) Seinų apskrities komiteto posėdžio 1940 m. spalio 27 d. protokolas, ibid., f. 403, ap. 15, b. 4, l. 14.

²³ LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. gruodžio 4

ir 16 d., 1941 m. sausio 21 d. protokolai (rusų k.), ibid., ap. 1, b. 67, l. 27; b. 8, l. 7; ap. 2, b. 42, l. 3.

²⁴ LKP(b) Alytaus apskrities komiteto 1940 m. spalio 23 d. posėdžio protokolas, ibid., f. 1308, ap. 19, b. 5, l. 41; LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. lapkričio 21 d. protokolas (rusų k.), ibid., f. 1771, ap. 1, b. 37, l. 13.

²⁵ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus darbuotojų J. Grigalavičiaus 1940 m. spalio 30 d., lapkričio 12 d., ir M. Kučinsko 1941 m. sausio 6 d. raštai LKP(b) Alytaus apskrities komitetui, LKP(b) Alytaus apskrities komiteto 1941 m. sausio 6 d. raštas LKP(b) Centro komitetui, ibid., f. 1308, ap. 19, b. 24, l. 27, 40; b. 25, l. 7–8; f. 1771, ap. 2, b. 157, l. 38.

²⁶ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus suvestinė apie bylų dėl partinių dokumentų išdavimo peržiūrėjimo Lietuvos KP(b) CK rezultatus 1940 m. gruodžio 12 d., ibid., b. 143, l. 1.

²⁷ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus apskaičiavimai metinei LKP(b) CK ataskaitai apie kokybinę partinės organizacijos sudėtį pagal komunistų buvimą kitose politinėse partijose ir organizacijose 1941 m. sausio 1 d., ibid., b. 170, l. 18–23; LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. lapkričio 18 ir 25 d., gruodžio 4, 16 ir 23 d. protokolai (rusų k.), ibid., b. 34, l. 3; b. 48, l. 5; b. 67, l. 4–28; b. 83, l. 5; b. 95, l. 7.

²⁸ LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. gruodžio 4 d. protokolas (rusų k.), ibid., b. 67, l. 7.

²⁹ LKP(b) Kauno miesto komiteto antrojo sekretoriaus N. Paraščenkos kalba LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 8 d. (rusų k.), ibid., ap. 2, b. 3, l. 285–286.

³⁰ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. raštas VKP(b) CK (rusų k.), ibid., b. 139, l. 3.

³¹ Pašalinto iš VKP(b) komunisto J. Epšteino asmens byla, ibid., f. 2785, ap. 6, b. 3, l. 6–24.

³² LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. kovo 22 d. protokolas (rusų k.), ibid., f. 1771, ap. 2, b. 78, l. 6.

³³ LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10, 23, 25 ir 29 d. protokolai (rusų k.), ibid., ap. 1, b. 25, l. 43; b. 46, l. 23; b. 48, l. 5; b. 60, l. 19.

³⁴ Nepriimto į LKP(b) M. Magido asmens byla, ibid., f. 2785, ap. 7, b. 17, l. 6–11.

³⁵ LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. lapkričio 21 ir 25 d., 1941 m. sausio 21 d. protokolai (rusų k.), ibid., f. 1771, ap. 1, b. 37, l. 29; b. 48, l. 4; ap. 2, b. 42, l. 2.

³⁶ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus suvestinė apie bylų dėl partinių dokumentų išdavimo peržiūrėjimo LKP(b) CK rezultatus 1941 m. sausio 18 d., ibid., ap. 2, b. 237, l. 1; LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. gegužės 14 d. protokolai (rusų k.), ibid., ap. 1, b. 25–98; ap. 2, b. 32–114.

³⁷ LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. gruodžio 20 d. protokolas (rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 89, l. 2; LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. raštas VKP(b) CK apie partinių dokumentų išdavimo Lietuvos KP(b) ciga, *ibid.*, b. 139, l. 3.

³⁸ LKP(b) CK biuro posėdžio 1940 m. gruodžio 16 d. protokolas (rusų k.), *ibid.*, b. 83, l. 4; LKP(b) Kauno miesto organizacijos konferencijos 1941 m. sausio 27–29 d. protokolas (rusų k.), *ibid.*, f. 3110, ap. 3110, b. 1, l. 53.

³⁹ LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 30 d., 1941 m. sausio 3 ir 16 d., kovo 9–15 ir 22 d. protokolai (rusų k.), *ibid.*, b. 64; ap. 2, b. 32, 37, 72, 78; Kauno apskrities Jonavos valsčiaus, Panevėžio miesto ir apskrities komunistų sąrašai 1940 m. spalio mėn., *ibid.*, ap. 1, b. 172, l. 134–135; b. 173, l. 18–45.

⁴⁰ LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. gegužės 14 d. protokolai (rusų k.), *ibid.*, b. 25–98; ap. 2, b. 32–114.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² LKP(b) Kauno miesto komiteto antrojo sekretoriaus N. Paraščenkos kalba LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 8 d., *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 3, l. 289–290.

⁴³ LKP(b) CK, Kauno miesto komiteto statistinės ataskaitos apie partinės organizacijos kokybinę ir kokybinę sudėtį 1940 m. gruodžio mėn., 1941 m. sausio 1 d. (rusų k.), *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 162, l. 2; ap. 2, b. 250, l. 13–18; b. 252, l. 2.

⁴⁴ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus 1941 m. sausio 9 d. žinios apie komunistų, atvykusių į Lietuvos KP(b) iš kitų organizacijų, darbovietes, *ibid.*, b. 232, l. 9.

⁴⁵ LKP(b) CK metinė statistinė ataskaita apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal komunistų partinį stažą, išsilavinimą, tautybę ir buvimą kitose partijose 1941 m. sausio 1 d. (rusų k.), *ibid.*, b. 250, l. 21.

⁴⁶ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1941 m. sausio 13 d. raštas VKP(b) CK, *ibid.*, b. 250, l. 20; LKP(b) CK biuro posėdžių 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. gegužės 14 d. protokolai (rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 25–98; ap. 2, b. 32–114.

⁴⁷ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus pažyma apie komunistų, atvykusių į Lietuvos KP(b) iš kitų partinių organizacijų, skaičių 1941 m. sausio 3 d. (rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 170, l. 4.

⁴⁸ LKP(b) CK metinė statistinė ataskaita apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal komunistų partinį stažą, išsilavinimą, tautybę ir buvimą kitose partijose 1941 m. sausio 1 d. ir apskaičiavimai jai (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 250, l. 21; ap. 1, b. 170, l. 18–22.

⁴⁹ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo ataskaita LKP(b) V suvažiavimui apie LKP sudėtį 1941 m. sausio 1 d. (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 457, l. 10–13.

⁵⁰ *Ibid.*, l. 13.

⁵¹ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d., *ibid.*, b. 6, l. 50–56.

⁵² LKP(b) CK statistinės ataskaitos apie partinės organizacijos sudėtį ir komunistų judėjimą 1941 m. sausio–gegužės mėn., *ibid.*, b. 250, l. 2–10.

⁵³ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus 1941 m. sausio 3 ir 9 d. žinios apie komunistus, atvykusius į Lietuvos KP(b) iš kitų organizacijų, *ibid.*, ap. 1, b. 17, l. 7; ap. 2, b. 25, l. 20; b. 232, l. 9; LKP(b) CK ketvirtinė statistinė ataskaita apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį ir judėjimą 1941 m. I ketvirtyje (rusų k.), *ibid.*, b. 250, l. 8–10; Komunistų, atvykusių į LSSR ir esančių laikinoje LKP(b) miestų ir apskričių komitetų įskaitoje, sąrašai, *ibid.*, b. 259, l. 1–41.

⁵⁴ LKP(b) miestų ir apskričių organizacijų komunistų 1941 m. birželio 22 d. sąrašai, *ibid.*, ap. 2, b. 256–258.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus ataskaitinis pranešimas LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 5 d., *ibid.*, b. 6, l. 50–56; LKP(b) CK biuro posėdžio 1941 m. gegužės 28 d. protokolas (rusų k.), *ibid.*, b. 120, l. 1–3.

⁵⁷ *Ibid.*; LKP(b) Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus V. Baltruškos kalba LKP(b) V suvažiavime 1941 m. vasario 7 d., *ibid.*, b. 3, l. 211–212.

⁵⁸ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus 1943 m. žinios apie komunistus, SSRS–Vokietijos karo pradžioje buvusius LKP(b) įskaitoje, ir komunistus, evakuotus iš Lietuvos SSR, *ibid.*, ap. 6, b. 70, l. 3–5.

⁵⁹ А. Панксеев, К. Сурблис, А. Эльвих, *op. cit.*, p. 195.

⁶⁰ LKP(b) V suvažiavimo posėdžių 1941 m. vasario 5–9 d. stenograma (rusų k.), LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 3, l. 25–350.

⁶¹ *Ibid.*; LKP(b) CK plenumo posėdžio 1941 m. kovo 8 d. stenograma, *ibid.*, b. 28, l. 12–71.

⁶² LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo ataskaita LKP(b) V suvažiavimui apie LKP sudėtį 1941 m. sausio 1 d. (rusų k.), *ibid.*, ap. 2, b. 457, l. 13; LKP(b) CK aparato darbuotojų sąrašas 1941 m., *ibid.*, b. 455, l. 5–6.

⁶³ LKP(b) CK susirašinėjimas su LKP(b) organizacijomis, LSSR įstaigomis ir asmenimis dėl jų partiškumo, priėmimo į darbą ir pašalinimo iš jo, *ibid.*, ap. 1, b. 323, 326, 340; ap. 2, b. 457, 468, 469, 474, 476, 477, 482.

⁶⁴ LKP(b) V suvažiavimo posėdžio 1941 m. vasario 9 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, b. 3, l. 366–368, 412.

⁶⁵ O. Levitano 1941 m. balandžio 10 d. skundas LKP(b) CK, *ibid.*, b. 469, l. 155–158.

⁶⁶ LSSR miškų ūkio komisariato medžio apdirbimo tresto tarnautojo, atvykusio iš SSRS 1941 m. ge-

gužės 11 d., raštas LKP(b) CK (rusų k.), *ibid.*, b. 476, l. 24.

⁶⁷ LKP(b) CK plenumo posėdžio 1941 m. kovo 8 d. stenograma, *ibid.*, b. 28, l. 1–71; LKP(b) Kauno miesto komiteto posėdžio 1941 m. balandžio 28 d. dokumentai, *ibid.*, b. 482, l. 73–77; Komunistų skundai LKP(b) CK ir jų nagrinėjimo 1941 m. dokumentai, *ibid.*, b. 469, 474, 476, 482.

⁶⁸ *Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма*, с. 265. Nekorrektiškai

pasirėmęs F. Engelsu, J. Stalinas suskirstė tautas į pažangias, įgyvendinančias pasaulinės komunizmo sistemos sukūrimą, ir reakcines, kurios pirmiausia sickė sukurti nacionalines valstybes ir plėtoti jų raidą.

⁶⁹ LKP(b) miestų ir apskričių organizacijų komunistų 1941 m. birželio 22 d. sąrašai, LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 256–258.

⁷⁰ J. A. Krištopaitis, „Istorinio teksto antropologinės įžvalgos (Lietuvos aneksija – iššūkis pilietinei sąmonai)“, *Filosofija, sociologija*, 1994, Nr. 2, p. 60–62.

Gauta 1999 05 05

Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas,
Gedimino pr. 12, Vilnius

Nijolė Maslauskienė

COMPOSITION OF THE COMMUNIST PARTY OF LITHUANIA BETWEEN OCTOBER 1940 AND JUNE 1941

Summary

After the Soviets occupied Lithuania the Communist Party of Lithuania (CPL) became the major power serving the interests of a new regime. Since October 1940, after the CPL had merged with the VKP(b), the CPL became the centre representing the USSR's political interests in Lithuania. During the total purge of the CPL(b) the Party eliminated from its ranks the members who, according to the Soviets, were socially, politically or ideologically hostile to the regime or, simply, unreliable. Thus the invaders formed a typical Stalinist organisation - socially and ideologically united, strictly centralised and disciplined, time-serving and obedient. After the purge the organisation was incorporated into the USSR's political system and served as an assiduous instrument implementing the policy of the regime in Lithuania. Soon a great number of communists from Russia followed the Red Army. Many of them were employed at the LSSR's authorities, and during 1941, the CPL(b) gradually became an organisation of foreign communists and soviet functionaries.

Communists of all nationalities were involved in the process of Lithuania's sovietisation. However, communists from the USSR did not like the status of Jewish communists, the role of whom had greatly increased during the first period of occupation, and launched a campaign against the influence of Jews in the party ranks. Nevertheless, Jews succeeded in upholding their leading position at

party and administrative bodies owing to some factors. First of all, many of them held positions at Soviet institutions in Kaunas, the administrative centre of Lithuania at the time. They also successfully exploited a favourable to them policy of cadres conducted by I. Meskup and Ch. Aizen and, etc.

An overwhelming prevalence of Jews at governing, administrative and party bodies provoked a medium for anti-Semitic moods. The attitude was nourished by the policy of the restriction of Jewish influence brought about to Lithuania by communists from the USSR, the domination of Great Russians and their national views at the VKP(b) ranks and a number of other circumstances. The opinion that Jews dramatically predominate in party ranks and government institutions took its shape among some Lithuanian CPL(b) members, Soviet servants and population in 1941. At the onset of the Soviet-German war Lithuanians directed their bitterness, first of all, towards Soviet invaders and their most aggressive collaborators - communists. Since in Kaunas, the administrative centre of Lithuania, Jews made the majority of communist organisations, part of nation's hostility had been directed against Jews. However, the situation described above, can not serve as an excuse or justification for the people of Lithuania who participated in the executions, organised by Germans, against communists, Soviet activists and Jews.

NKGB–NKVD prieš lenkų pogrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje–1945 m. pirmoje pusėje

Lenkų pogrindžio (Armijos krajos, AK) veikla Lietuvoje antrosios sovietų okupacijos pradžioje (1944–1945 m.) iki šiol nėra pakankamai gerai ištirta. Šią temą daugiausia tiria Lenkijos istorikai. Vis dėlto AK veikla Lietuvoje yra Lietuvos istorijos dalis ir neturėtų būti Lietuvos istorikų užmiršta. Straipsnio tikslas – parodyti, kaip sovietų represinės struktūros (NKVD ir NKGB) 1944–1945 m. persekiojo ir naikino ginkluotą lenkų pogrindį (AK). AK naikinimo procesas skirstomas į tris pagrindinius etapus, parodoma, kaip buvo sunaikinta AK vadovybė ir atskiri partizanų būriai, atskleidžiama NKVD–NKGB taktika AK atžvilgiu, pateikiama suimtų ir nušautų lenkų pogrindžio narių statistika. Straipsnio autorius daro išvadą, jog sovietų represinėms struktūroms iki 1945 m. rudens pavyko sunaikinti organizuotą lenkų pogrindį Lietuvoje.

Atsivėrus buvusios Sovietų Sąjungos KGB ir VRM archyvams, Lenkijos istorikai suskubo pildyti Armijos krajos (toliau – AK) veiklos Ukrainoje, Baltarusijoje ir Lietuvoje „baltąsias dėmes“. Lenkijos mokslų akademijos Politinių studijų institute įsteigtas specialus studijų centras ėmė leisti „Rytinių žemių biblioteką“, skirtą buvusios Lenkijos valstybės rytinių žemių istorijai Antrojo pasaulinio karo metais. Pirmajame minėtos bibliotekos leidinyje aptariama AK veikla Rytų Lietuvoje ir Vakarų Baltarusijoje. Tarp

šio leidinio straipsnių autoriaus nagrinėjami problematikai svarbūs dr. A. Chmielarzo ir dr. H. Piskunowicziaus darbai¹.

1997 m. Varšuvoje „Rytinių žemių bibliotekos“ serijoje buvo išleisti du dokumentų rinkiniai, nušviečiantys lenkų pogrindžio veiklą Antrojo pasaulinio karo ir pokario laikotarpiu². Juose publikuojami Baltarusijos archyvų dokumentai apie AK veiklą Vakarų Baltarusijoje ir Rytų Lietuvoje. Vis dėlto lenkų pogrindžio veikla ir sovietų saugumo represijos prieš AK nėra detaliai atskleistos. Iki šiol mažai tirta lenkų partizanų veikla 1944–1945 m., jų skaičius, patirti nuostoliai, įvykdytos kovinės operacijos, AK struktūrų likvidavimosi ir legalizavimosi procesas.

Po masinių areštų pirmosios sovietų okupacijos metu (ypač 1941 m. pavasarį) lenkų pogrindis vokiečių okupacijos metais sugebėjo atsigauti ir sustiprėti. Buvo sukurta aiški organizacinė struktūra, verbuojami nauji nariai, kaupiami ginklai. 1943–1944 m. Vilniuje veikė gausūs Armijos krajos būriai, brigados ir junginiai, kuriuose tarnavo apie 17–18 tūkst. kariškių. AK Vilniaus apygardos vadovybė palaikė kurjerių ryšius su AK vyriausiąja komendantūra Varšuvoje ir radijo ryšį su Londone reziduojančia Lenkijos Respublikos emigracine vyriausybe. Sovietų Sąjungos politinė ir karinė vadovybė žinojo apie AK nusistatymą kovoti dėl Len-

kijos valstybės atkūrimo su prieškarinėmis sienomis Rytuose ir apie komplikuotus AK santykius su sovietų partizanais Vakarų Baltarusijoje ir Rytų Lietuvoje. Dėl to NKVD–NKGB aparatas iš anksto rengėsi sunaikinti lenkų pogrindį. Po W. Churchillio kalbos Anglijos parlamente 1944 m. vasario 22 d. Josifas Stalinas suprato, kad Vakarų sąjungininkai sutiks pokarinės Lenkijos rytinę sieną nustatyti pagal Kerzono liniją, t. y. Lvoją ir Vilnių atiduoti Sovietų Sąjungai. Dėl to SSRS vadovybė AK veiklą į rytus už Kerzono linijos vertino kaip neteisėtą ir priešiską svetimos valstybės karinių pajėgų veiklą SSRS teritorijoje. Centriniams ir vietiniams NKVD–NKGB organams buvo duotos direktyvos užimtose vakarinėse respublikose slopinti kiekvieną tautinio pasipriešinimo židinį.

Dar 1944 m. kovo mėn. Pavlo Posade buvo sukurta Lietuvos SSR NKGB operatyvinė grupė, kuri liepos mėn. persikėlė į Lietuvą ir čia ėmė kurti NKGB struktūras. Liepos 16 d. į Vilnių atvyko SSRS NKVD liaudies komisaro Lavrentijaus Berijos trečiasis pavaduotojas, valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras Ivanas Serovas. Jis suorganizavo III Baltarusijos fronto vado armijos generolo Ivano Černiachovskio susitikimą su LKP(b) CK pirmuoju sekretoriumi Antanu Sniečkumi. Susitikime buvo aptarti ir represinių organų veiklos klausimai. Lietuvoje I. Serovas išbuvo 2,5 mėnesio³.

Jau liepos 16 d. L. Berija, remdamasis I. Serovo pranešimu iš Vilniaus, parašė tarnybinį pranešimą J. Stalinui, Viačeslavui Molotovui ir Arkadijui Antonovui apie padėtį Vilniuje ir pasirengimą vykdyti karines čekistines operacijas. Pranešime daug vietos skiriama Armijai krajavai. L. Berija rašė, kad pagal pradinius duomenis AK formuotes sudaro 30 atskirų brigadų po 300–600 žmonių. Be to, Vilniuje veikia karinė lenkų organizacija, kurioje yra apie 1500 žmonių. AK daliniai susitelkę prie Varkala-

biškių–Turgelių (apie 7–8 tūkst.), Medininkų (beveik 8 tūkst.) ir prie Naujųjų Verkių (3–4 tūkst.). Iš viso AK daliniuose yra apie 25 tūkst. kareivių. Kai kurios AK brigados turinčios artilerijos pabūklų ir net tankų (2-ajame junginyje pastebėti 3 vokiški tankai). L. Berija pažymėjo, kad AK Vilniuje elgiasi gana įžūliai: prievarta atiminėja iš gyventojų maisto produktus, gyvulius ir arklius, draudžia gyventojams duoti maisto Raudonosios armijos daliniams, virš rotušės iškėlė Lenkijos vėliavą, raudonarmiečių laidotuvių se Vilniuje NKVD plk. Piotriui Kapralovui pareiškė, kad Vilnius niekada nebuvo ir nebus lietuviškas miestas. L. Berijos pranešime peikiamas RA 277-osios divizijos vadas gen. mjr. Belkinas-Gladyševs už tai, kad raštu pareiškė padėką AK 2-ojo junginio vadui Vengelnui už dalyvavimą mūšiuose su vokiečiais prie Vilniaus. Liepos 15 d. buvo surasti du AK ginklų sandėliai. NKVD paėmė 302 vokiškus kulkosvaidžius, 152 šautuvus ir 40 granatų. Šiuos ginklus mėginta išvežti iš Vilniaus į miškus AK daliniams. Pranešime L. Berija pažymėjo, kad Vilniuje šiuo metu yra du NKVD kariuomenės batalionai ir vienas pulkas, be to, į Vilniaus rajoną permesta viena NKVD vidaus kariuomenės divizija ir keturi pasienio kariuomenės pulkai. Po 4–5 dienų Vilniuje turėtų būti sutelkta 12 tūkst. NKVD kariuomenės kareivių. Pranešimo pabaigoje rašoma, jog I. Serovui nurodyta suteikti paramą III Baltarusijos fronto vadovybei vykdant Vyriausiosios kariuomenės vadovybės 1944 m. liepos 14 d. direktyvą Nr. 220145 (direktyvos turinys nežinomas) ir užtikrinti reikalingas čekistines priemones, kad minėta direktyva būtų įvykdyta⁴. Sprendžiant pagal šį L. Berijos pranešimą, jau nuo pat Vilniaus užėmimo NKVD vadovybė rengėsi sunaikinti čia esančius AK dalinius. Tiesa, NKVD gerokai pervertino AK dalinių gausumą (iš tikrųjų aplink Vilnių buvo susitelkę ne 25 tūkst., bet 8–10 tūkst. AK partizanų).

Karo su Vokietija metu ypač svarbų vaidmenį kovojant su antisovietiniu pasipriešinimu atliko įvairių rūšių NKVD kariuomenės daliniai. Jie buvo pavaldūs NKVD fronto užnugario apsaugos kariuomenės viršininkui (III Baltarusijos fronto, kurio kariuomenė užėmė rytinę Lietuvos dalį, viršininku buvo generolas majoras Ivanas Liubas). Kiekvienam frontui NKVD–NKGB vyriausioji vadovybė paskirdavo įgaliotinį, koordinavusį NKVD užnugario kariuomenės ir atsikūrusių vietinių saugumo organų darbą. III Baltarusijos fronto NKVD–NKGB įgaliotiniu buvo paskirtas saugumo komisaras Ivanas Tkačenka⁵.

Jau pirmą dieną po Vilniaus užėmimo mieste pradėjo darbą 19 NKVD–NKGB operatyvinių grupių. Vietiniai represinių organų pareigūnai aukštesniems viršininkams rašydavo kasdienes, penkiadienes, dešimtdienes, mėnesines ir kitokias operatyvines suvestines. Jose buvo smulkiai informuojama apie sulaikytų asmenų kategorijas, nurodomas jų skaičius, kiek paimta ginklų ir užverbuota NKVD–NKGB agentų bei informatorių.

Pirmojoje Lietuvos SSR NKVD liaudies komisaro pulkininko Juozo Bartašiūno operatyvinėje suvestinėje nurodyta, jog 1944 m. liepos 15 d. Vilniuje NKVD užverbavo 14 slaptų informatorių, o iš AK (suvestinėje pavartotas „baltalenkių“ terminas) paėmė 162 šautuvus⁶.

AK INTERNAVIMAS 1944 M. LIEPOS MĖN.

Lenkų pogrindžio dalyvių represijos prasidėjo iškart užėmus Vilnių. Ypač pagarsėjo AK Vilniaus–Naugarduko komendanto Aleksanderio Krzyzanowskio (slap. Wilk, Vilkas) areštas. Nors AK daliniai ir talkininkavo Raudonajai armijai užimant Vilnių, ta-

čiau sovietai nelaikė AK savo sąjungininkais ir laukė palankaus momento AK nuginkluoti. AK vadovybė tikėjosi, jog pavyks susitarti su III Baltarusijos fronto vadu I. Černiachovskiu dėl AK Vilniaus ir Naugarduko dalinių performavimo į dvi pėstininkų divizijas ir vieną kavalerijos brigadą. Šie AK junginiai būtų buvę pavaldūs Lenkijos vyriausybei Londone ir kaip Raudonosios armijos sąjungininkai toliau kovotų su vokiečiais. Liepos 17 d. A. Krzyzanowskis buvo pakviestas atvykti iš Varkalabiškių (į pietryčius nuo Vilniaus, ten buvo įsikūręs AK Vilniaus apygardos lauko štabas) į Vilnių susitikti su gen. I. Černiachovskiu. Kartu su A. Krzyzanowskiu į III Baltarusijos fronto štabą (tuomet Kosciuškos g. 14, dabar 34) išvyko AK operacinio štabo viršininkas majoras T. Cetys (slap. Slaw), vairuotojas ir juos lydintis sovietų karininkas. Atvykę į gen. I. Černiachovskio štabą, AK vadai iš karto buvo suimti. Prasidėjo AK nuginklavimas ir internavimas. Tą pačią dieną NKVD apgaulės būdu suėmė į Vilnių derybų atvykusius AK Naugarduko apygardos komendantą pplk. Adamą Szydłowską (slap. Poleszuk), Vilniaus apygardos štabo viršininką pplk. L. Krzeszowską (slap. Ludwik) ir Vilko adjutantą E. Budzynską (slap. Brankard)⁷.

Liepos 17* d. AK brigadų ir batalionų vadus sovietų pageidavimu Vilkas sukvietė į patikrinimą Bogušiuose (5 km nuo Varkalabiškių). Į susitikimą atvyko 24 AK karininkai, lydimi keliolikos eilinių. Atvykusiuosius raudonarmiečiai apsupo ir suėmė. Tarp suimtųjų pakliuvo Vilniaus apygardos štabo intendantas mjr. K. Radzikowskis (slap. Dąbek), AK 6-osios brigados vadas mjr. F. Koprowskis (slap. Konar), apygardos 2-ojo junginio (gruputės) vadas mjr. M. Potockis (slap. Węgielny), 3-iosios brigados vadas kpt. G. Frogas (slap. Szczerbiec) ir kt. AK karininkai. Visi jie buvo nuvežti į Lukiškių kalėjimą⁸.

* NKVD dokumentuose 1944 m. liepos 18 d.

1944 m. liepos 18 d. L. Berija išsiuntė J. Stalinui, V. Molotovui ir A. Antonovui tarpybinį pranešimą apie Vilniaus apygardos AK dalinių nuginklavimą. Pranešime rašoma, kad liepos 17 d. apie 20 val. vakaro į tariamą AK brigadų vadų apžiūrą Bogušių kaimo apylinkėse atvyko 26 karininkai: 9 brigadų vadai, 12 būrių vadų ir 5 štabų karininkai. Pagrąsinus atidengti ugnį AK karininkai be pasipriešinimo pasidavė. Iki liepos 18 d. 16 val. NKVD ir RA daliniai nuginklavo 3500 akovcų, tarp jų 200 karininkų ir puskarininkių. Nuginkluojant buvo paimta 3000 šautuvų, 300 automatų, 50 kulkosvaidžių, 15 minosvaidžių, 7 lengvieji pabūklai, 12 automobilių, daug granatų ir šovinių. Suimti lenkų kariškiai buvo nukreipti į surinkimo punktus, o ginklai gabenami į sandėlius. Nuginkluojant AK jokių incidentų neįvyko⁹.

1944 m. liepos 20 d. L. Berija vėl siunčia pranešimą J. Stalinui dėl Vilniaus AK nuginklavimo eigos. Pranešime nurodyta, kad per dvi operacijos dienas išankstiniais duomenimis buvo nuginkluota daugiau kaip 6 tūkst. žmonių, tarp jų 650 karininkų ir puskarininkių, paimta 5100 šautuvų, 350 automatų, 230 kulkosvaidžių, 12 lengvųjų pabūklų, 27 automašinos, 7 radijo stotys, 350 arklių ir daug šaudmenų. Sulaikyti lenkų partizanai buvo varomi į surinkimo punktus. Medininkų punkte liepos 20 d. buvo laikoma apie 4 tūkst. lenkų, kiti buvo pakeliui į surinkimo punktus. Kai kurie miške pasislėpę AK partizanai metė ginklus ir išsivaikščiojo po namus. NKVD skaičiavimais, liepos 20 d. jų buvo apie tūkstantį¹⁰.

L. Berijos 1944 m. rugpjūčio 3 d. pranešime J. Stalinui buvo pateikti apibendrinti duomenys apie AK internavimą Vilniaus srityje. Pagal III Baltarusijos fronto junginių pateiktus duomenis, iš viso buvo nugin-

kluota 7924 lenkų kariškiai. 4400 kareivių ir karininkų išsiųsta į surinkimo punktus, 3500 kareivių paleista namo. Be to, I Pabaltijo fronto kariuomenė nuginklavo 400 lenkų kareivių. Nuginkluojant AK buvo paimta 5500 šautuvų, 370 automatų, 270 kulkosvaidžių, 12 lengvųjų pabūklų, 27 automobiliai, 7 radijo stotys, 720 arklių.

Į Berlingo* armiją per kelias dienas pavyko užverbuoti 440 akovcų. AK karininkai į Berlingo armiją stoti atsisakė motyvuodami, jog nėra gavę atitinkamo aukščiausiosios vadovybės įsakymo¹¹.

LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininko Jeršovo pažymoje rašoma, jog 1944 m. liepos mėn. buvo internuota 7 tūkst. lenkų. Internavimo išvengė apie 7,5 tūkst. akovcų, kurie pasislėpė Lietuvoje ir Baltarusijoje, dar apie 1000 AK narių perėjo fronto liniją ir pasitraukė į Lenkiją¹².

Internuotieji akovcai iš pradžių buvo laikomi Medininkų pilies kieme, paskui išvežti į Rusiją. Iš internuotų AK kareivių Kalugoje buvo suformuotas 361-asis Raudonosios armijos pulkas (apie 5 tūkst. kariškių). Tačiau kariams atsisakius duoti sovietinę priesaiką, pulkas buvo performuotas į darbo batalionus ir išsiųstas kirsti miško, o pasibaigus karui, 1946 m. sausio 4 d. lenkų kareiviai buvo repatrijuoti į Lenkiją. Internuotieji Vilniaus AK karininkai iš Riazanės buvo išleisti į Lenkiją 1947 m. lapkričio 4 d.¹³

Nors AK vadai ir eiliniai 1944 m. liepos mėn. buvo masiškai internuojami, lenkų pagrindis sugebėjo išsaugoti savo struktūras ir kadrus. Išliko beveik nepaliesta Vyriausybės įgaliotinio (delegatūros) įstaiga. Vadovavimą Vilniaus–Naugarduko apygardai perėmė pplk. Julianas Kulikowskis (slap. Ryngraf), apygardos štabo viršininku buvo paskirtas Stanislawas Heilmanas

* L. Berlingas – 1943 m. Sovietų Sąjungoje sukurto lenkų pėstininkų divizijos (T. Kosciuškos vardo) vadas, 1944 m. generolas, 1-osios lenkų armijos vadas, vėliau Lenkijos kariuomenės 1-osios armijos vadas.

(slap. Wilenczuk, Tomasz). Buvo atnaujinta pagrindžio laikraščių ir atsišaukimų leidyba, energingai dirbo fiktyvių dokumentų gamybos biuras, diversijų ir teroro grupė (Kedyw) ėmė vykdyti mirties nuosprendžius NKVD–NKGB agentams. Provincijoje veikė Fakyro, Gromo, Turo, Korsazo ir kt. partizanų būriai, į kuriuos stjo vis nauji žmonės. Šie būriai terorizavo sovietinį ir partinį aktyvą.

Stiprėjant lietuvių ir lenkų partizanų pasipriešinimui, į Lietuvą buvo perkeltos vis didesnės NKVD kariuomenės pajėgos. Rugsėjo pradžioje buvo perkelta 4-oji NKVD vidaus kariuomenės šaulių divizija (vadas – gen. mjr. Pavelas Vetrovas), anksčiau „pasizymėjusi“ tremiant Krymo totorius ir Šiaurės Kaukazo tautas. 25-asis šios divizijos pulkas buvo dislokuotas Vilniuje. Be to, į Lietuvą buvo atkeliami dirbti šimtai saugumo darbuotojų iš įvairių SSRS regionų.

I. Serovo nurodymu III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenei buvo pavesta patikrinti visas gyvenvietes, geležinkelio stotis, šukuoti miškus. Fronto kontroliuojamoje Lietuvos dalyje 1944 m. rugsėjo 1–8 d. vyko pirmoji masinė Lietuvos gyventojų tikrinimo ir vietovių šukavimo operacija. Buvo atliekama sulaikytų asmenų filtracija, sodybų kratos, karo prievolininkai siunčiami į surinkimo punktus. Nuo 1944 m. rugsėjo 1 d. tokią pat operaciją pradėjo I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos kariuomenė. Operacijoje dalyvavo 12 NKVD kariuomenės pulkų (apie 17 tūkst. kareivių). Vadovavo I. Serovas¹⁴.

1944 m. spalio 12 d. buvo išleistas bendras SSRS NKVD–NKGB įsakymas Nr. 001257/00388 „Dėl antisovietinio pagrindžio ir ginkluotų gaujų likvidavimo Lietuvos SSR teritorijoje“. Įsakymu Lietuvoje veikiančių represinių organų vadovai (NKVD komisaras J. Bartašiūnas ir NKGB komisaras Aleksandras Guzevičius) buvo įpareigoti suaktyvinti operatyvinį-agentūrinį darbą, daugiausia dėmesio skiriant antisovietinių organizaci-

jų vadovybių atskleidimui ir likvidavimui. Įsakyme taip pat rašoma, kad į Lietuvos SSR siunčiama 18 NKVD Kovos su banditizmu sričių valdybų skyrių viršininkų. Sovietų represinės struktūros ne tik rengė kovines operacijas, bet vis dažniau ėmė taikyti naujus metodus: infiltruoti į partizanų gretas agentus ir naikinti pagrindį iš vidaus. Labai išsiplėtė saugumo organų agentūrinis tinklas. 1944 m. lapkričio 15 d. Lietuvoje buvo užverbuoti 8 rezidentai, 189 agentai ir 1579 informatoriai¹⁵.

Siekiant sustiprinti Lietuvos SSR NKVD–NKGB struktūras ir pagerinti jų funkcionavimą, 1944 m. gruodžio mėn. Lietuvos teritorija buvo suskirstyta į 9 operatyvinius sektorius, vadovaujamus SSRS NKVD–NKGB darbuotojų. Vilniaus operatyviniam sektoriui vadovavo valstybės saugumo plk. Ivanas Rudyka. Sektorius apėmė Trakų, Alytaus ir Vilniaus apskritys. Be to, buvo įsteigta 22 apskričių bei Vilniaus ir Kauno miestų NKGB skyriai. Iš Maskvos ir kitų SSRS sričių buvo atsiųsti 205 čekistai ir paskirstyti po NKVD–NKGB apskričių skyrius.

Operatyvinių sektorių viršininkams buvo pavaldūs visi jų teritorijoje dislokuoti NKVD kariniai daliniai ir represinių struktūrų aparatas. Karinės čekistinės operacijas prieš visą antisovietinį pagrindį Lietuvoje vykdė 12 NKVD vidaus ir pasienio kariuomenės pulkų (16 370 kariškių)¹⁶.

Kovai su partizanais LSSR NKVD buvo įsteigtas specialus Kovos su banditizmu skyrius (1946 m. vasario 15 d. J. Bartašiūno įsakymu reorganizuotas į LSSR NKVD Kovos su banditizmu valdybą¹⁷). NKVD Kovos su banditizmu skyrius Lietuvoje pradėjo veikti nuo pat antrosios sovietų okupacijos pradžios (1944 m. liepos mėn.). Skyriaus viršininku buvo paskirtas valstybės saugumo pplk. Nikolajus Slepniovas (šias pareigas ėjo iki 1944 m. lapkričio mėn.).

Kovos su banditizmu skyrių sudarė 3 poskyriai, operatyvinio ryšio grupė, informa-

cinė statistikos grupė, skyriaus sekretoriatas, žvalgybos ir nustatymo poskyris¹⁸. 2-asis poskyris buvo atsakingas už kovą su lenkų tautiniu pagrindžiu (Armija krajova)¹⁹. Apskričių NKVD skyriuose buvo įsteigti Kovos su banditizmu poskyriai ir grupės, o valsčiuose dirbo vyresnieji operatyviniai įgaliotiniai. 1944 m. lapkričio pradžioje Lietuvoje dirbo 21 apskričių ir 32 valsčių NKVD–NKGB operatyvinės grupės²⁰. Vilniaus apskrities operatyvinei grupei vadovavo pplk. Trošinas, Trakų – pplk. Gorelkinas, Švenčionių – lttn. Borkovas, Zarasų – pplk. Ivanovas.

AK NARIŲ SUĖMIMAI 1944 M. RUDENĮ IR ŽIEMĄ

Pagal I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 12 d. pranešimą VKP(b) CK biuro Lietuvoje pirmininkui M. Suslovui, NKVD–NKGB veikla Vilniaus mieste buvo siekiama nustatyti ir sunaikinti Armijos krajovos struktūras. Buvo įsteigtos NKGB darbuotojų operatyvinės grupės. Jos privalėjo sukurti platų agentų informatorių tinklą, atskleisti ir sunaikinti lenkų pagrindžio dalyvius. Buvo nustatyta apie 100 AK konspiracinių butų ir suorganizuotos čekistų pasalos. Pasalų metu kiekviename bute buvo sulaikoma po 20–30 žmonių, kuriuos filtruodavo speciali operatyvinė NKGB grupė. Iki gruodžio 20 d. Vilniuje buvo suimta 2186 AK nariai²¹.

Lenkų pagrindžiui atskleisti ir sunaikinti NKVD–NKGB ketino panaudoti suimtą AK Vilniaus–Naugarduko apygardos komendantą A. Krzyzanowskį. Minėtame I. Tkačenkos pranešime M. Suslovui rašoma, jog tardomas AK komendantas pateikė išsamių žinių apie lenkų pagrindį, išvardijo daug pagrindžio dalyvių pavardžių ir konspiracinių butų adresų. Be to, A. Krzyzanowskis (NKGB nežinojo jo tikrosios pavardės ir vadino jį Kulčickiu) esą sutikęs bendradarbiauti su so-

vietų saugumu. I. Tkačenka siūlė M. Suslovui paleisti A. Krzyzanowskį ir pavesti jam su NKGB priežiūra organizuoti lenkų komunistinei vyriausybei (Lenkijos tautinio išvadavimo komitetui) pavaldžią diviziją. I. Tkačenkos nuomone, generolas Vilkas turįs didelį autoritetą tarp Vilniaus lenkų ir jo kviečiami į šią diviziją įstotų tūkstančiai Lietuvos ir Baltarusijos lenkų. Planuojamą lenkų diviziją siūlyta sukurti Gardine. Tačiau šio plano NKGB nepavyko įgyvendinti.

Masiniais suėmimais ir varžydama pasų išdavimą lenkams NKVD–NKGB vadovybė sąmoningai stengėsi priversti Lietuvos lenkus greičiau išvažiuoti į Lenkiją ir taip susiaurinti AK pagrindžio rėmėjų bazę. NKVD registracijos duomenimis, 1944 m. pabaigoje Vilniuje gyveno 84 990 lenkų ir 7958 lietuviai (iš viso Vilniuje tuomet gyveno 106 500 žmonių)²².

1944 m. rugpjūčio pradžioje saugumas nustatė, kad Vilniaus AK palaiko radijo ryšį su Londonu. Buvo nustatyta radijo siųstuvo vieta ir rugpjūčio 9 d. čekistai surengė operaciją. AK radistai buvo užklupti radijo seanso metu. Suimti septyni asmenys (H. Jasinskis, Kazimieras Kroplia, B. Lagutka ir kt.). Atliekant tardymą nustatyta, jog radistas K. Kroplia iš buto (Gedimino g. 39–6) liepos mėn. į Londoną pasiuntė 5, o iš Londono gavo 8 šifruotas telegramas. Iki suėmimo likus dviem dienoms K. Kroplia ir H. Jasinskis atnaujino ryšį su Londonu B. Lagutkos bute. NKVD sužinojo, kad radistams vadovavo apygardos štabo 5-ojo skyriaus viršininkas kpt. Stefanus Czernikas (slap. Stefan). Agentui Šerlokui pavesta užduotis surasti S. Czerniką. Po kelių dienų (rugpjūčio 13 d.) S. Czernikas buvo surastas ir suimtas. Jis prisipažino esąs AK apygardos štabo ryšių viršininkas²³. Rugpjūčio 30 d. Lisowskio bute (Antakalnio g. 104) buvo surasta AK radijo technikos slėptuvė: racija, 6 siųstuvai, 15 kvarcų ir 20 lempų²⁴.

Iš Rusijos atvykusi speciali NKGB operatyvinė grupė rugpjūčio 27 d. užpelengavo veikiančią slaptą radijo stotį ir tą pačią naktį sulaukė radistus Antoną Malczewskį-Syropatką, Juzefą Litvinionoką, konspiracinio buto šeimininką (Sėlių g. 46) Marianą Lomnickį, jo žmoną Kazimierą ir dukrą Danutą²⁵.

Rugpjūčio 25 d. naktį į 29 d. buvo suimtas AK apygardos štabo darbuotojas Janas Stankowskis. Per kratas buvo surastos dvi slėptuvės su radijo technika. J. Stankowskis papasakojo, jog visa radijo technika yra gauta iš Varšuvos (iš viso 13 radijo siųstuvų ir 20 portatyvinių radijo imtuvų). Radijo techniką J. Stankowskis išduodavo vadams ir radistams S. Czerniko nurodymu²⁶.

Rugsėjo 26 d. NKGB suėmė AK apygardos štabo operatyvinio skyriaus viršininką Zygmuntą Blumskį²⁷.

Spalio mėn. NKVD suėmė grupę buvusių AK 3-iosios brigados (Ščerbec) narių, kurie numatė iš pradžių atkurti vieną brigados kuopą Vilniuje, paskui perkelti ją į miškus. Iš viso suimta 42 asmenys²⁸.

Lietuvos SSR NKVD įskaitoje 1944 m. lapkričio 10 d. buvo 84 partizanų būriai (3915 kovotojų), 11 antisovietinių grupuočių (124 nariai) ir 33 660 tarnybos RA vengiančių asmenų. 1944 m. rudenį okupantams labiausiai priešinosi Panevėžio, Švenčionių, Trakų, Ukmergės, Vilniaus ir Zarasų apskritys. Atsižvelgdamas į stiprėjantį pasipriešinimą NKVD–NKGB numatė: a) sustiprinti apskričių operatyvines grupes įtraukiant į jas iš SSRS NKVD atvykusius kvalifikuotus darbuotojus; b) į lenkų partizanų veiklos rajonus pritraukti daugiau NKVD vidaus kariuomenės ir III Baltarusijos fronto užnugario kariuomenės; c) užverbuoti daugiau kvalifikuotų agentų ir juos infiltruoti į veikiančius partizanų būrius; d) sukomplektuoti LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyrių ir NKVD apskričių skyrius; e) sutvarkyti NKVD–NKGB operatyvines įskaitas²⁹.

Lapkričio 20–30 d. NKVD–NKGB operacijų metu buvo sunaikinta 15 partizanų būrių, nušauta 125 ir suimta 218 partizanų, be to, suimta 23 lenkų pogrindžio organizacijų nariai ir sunkiai identifikuojami 69 „lenkų nacionalistai“³⁰.

NKVD–NKGB teroras apogėjų pasiekė gruodžio mėn. NKGB operatyvinėse suvestinėse dažniausiai buvo nurodomas bendras suimtų ir nušautų partizanų (sovietinė terminologija, „banditų“) skaičius. Dėl to apytikrį sunaikintų lenkų partizanų skaičių galima nustatyti remiantis tankiausiai lenkų gyvenamų apskričių duomenimis. Kaip žinoma, AK būriai aktyviausiai veikė tuometinėse Vilniaus ir Trakų apskrityse. 1944 m. liepos mėn.–gruodžio 25 d. Vilniaus apskrityje buvo suimta 216, Trakų – 154 asmenys. Be to, Lietuvos SSR NKGB 2-asis skyrius suėmė 215 įtariamų antisovietine veikla lenkų³¹.

1944 m. gruodžio 25 d.–1945 m. sausio 1 d. NKGB suėmė 370 lenkų pogrindžio dalyvių (NKGB terminologija, „lenkų buržuazinių nacionalistų“)³², o pirmomis 1945 m. sausio dienomis – 537 lenkų pogrindininkus³³.

LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininko valstybės saugumo mjr. Jeršovo 1945 m. sausio 3 d. pažymoje apie lenkų pogrindį Lietuvoje rašoma, jog 1944 m. gruodžio mėn. NKGB suėmė ir filtravimo tikslais sulaukė 2699 lenkų nacionalistus, atskleidė ir sunaikino dviejų iš penkių AK Vilniaus miesto rajonų vadovybę. Naikinant AK Vilniaus miesto struktūras buvo suimti 77 žmonės, taip pat 26 AK ekzekutyvos (mirties nuosprendžius vykdžiusios grupės) nariai. Suėmus ekzekutyvos narius buvo nustatyti trys AK narių įvykdyti teroro aktai Vilniuje³⁴.

1944 m. pabaigoje LSSR NKGB komisarų pavaduotojas valstybės saugumo plk. Rudakovas pasirašė 9 punktų kovos su lenkų pogrindžiu planą. Pagal šį planą buvo ketinama masiškai mobilizuoti 17–45 metų len-

kus į Berlingo armiją, sulaikyti visus buvusius lenkų karininkus ir buvusius AK karius. Planuota masiškai tikrinti vyrų dokumentus, organizuoti lenkų pagrindžio vadovybės paiešką ir areštus. Tuo tikslu buvo sudaryta speciali NKGB grupė. Taip pat nutarta atlikti visų žinomų konspiracinių butų kratas ir suimti butų savininkus, ištremti nelegaliai gyvenančių ir mobilizacijos vengiančių asmenų šeimas.

Rudakovo plane numatyta iš suimtųjų lenkų pagrindžio narių išskirti operatyviniu atžvilgiu perspektyviausius asmenis ir juos suburti į atskirą grupę. Lenkų pagrindžio dalyvių tardymui pavesta vadovauti valstybės saugumo plk. Kalmykovui³⁵.

Lietuvos SSR NKVD–NKGB nuo 1944 m. liepos vidurio iki 1944 m. gruodžio 20 d. suėmė 8592 asmenis ir nukovė 1589 partizanus. Per dešimt paskutinių 1944 m. gruodžio dienų sovietų represiniai organai suėmė 3857 asmenis ir nukovė 985 partizanus. Nuo Lietuvos užėmimo iki 1945 m. sausio 1 d. NKVD ir NKGB Lietuvoje suėmė iš viso 12 449 asmenis ir nukovė 2574 partizanus. Tarp suimtųjų buvo ir 3976 lenkų pagrindžio organizacijų nariai. Nuo liepos vidurio iki 1945 m. sausio 1 d. Vilniuje suimti 2807 asmenys³⁶.

Sovietų duomenimis, per karines čekistines operacijas žuvo 4 ir sužeisti 5 NKVD–NKGB darbuotojai, žuvo 25 NKVD kariuomenės kariškiai, sužeisti 53, nukauti 2 naikintojų batalionų (stribų) kariškiai³⁷.

Masinės represijos 1944 m. gruodžio pabaigoje Vilniuje sukėlė baimę vietos lenkams. Daug jų ėmė slapstytis kaimuose, kiti rengėsi išvykti į Lenkiją. Sovietų saugumo organai toliau stiprino savo aparatą ir vykdė masines Lietuvos gyventojų represijas. Gruodžio mėn. NKVD užverbavo 12 rezidentų, 97 vidaus agentus, 74 agentus maršrutininkus ir 819 informatorių³⁸.

1945 m. sausio 1 d. LSSR NKVD kovos su partizanais organai turėjo tokį agentūros

tinklą: 20 rezidentų, 335 vidaus agentus, 145 agentus maršrutininkus ir 2529 informatorius, iš viso – 3029 slaptuosius bendradarbius³⁹.

Gruodžio mėn. NKVD vedė 466 bylas su 1367 suimtaisiais. Tą mėnesį NKVD tardymo dalys baigė 31 bylą su 31 suimtuoju⁴⁰.

1944 m. gruodžio mėn. Lietuvos geležinkelio NKGB transporto skyrius Vilniuje sunaikino AK Vilniaus įgulos „A“ rajono organizaciją. Buvo suimti 29 asmenys, paimta daug ginklų⁴¹.

1945 m. sausio 8 d. NKVD Vilniuje kunigo A. Lachowicziaus bute pasaloje suėmė AK Vilniaus–Naugarduko apygardos komendantą J. Kulikowskį. J. Kulikowskis buvo suimtas pagal lenkų pagrindžio laikraščio redaktoriaus K. Ciso parodymus⁴². Tardomas J. Kulikowskis atskleidė apygardos štabo struktūrą, skyrių viršininkų slapyvardžius ir konspiracinių butų adresus.

1945 m. sausio 28 d. Dominikonų bažnyčios rūsyje buvo suimtas AK apygardos štabo 4-ojo skyriaus (intendantūros) viršininko pavaduotojas Stanislawas Kialka (slap. Boleslaw). Jis organizavo slaptos AK spaustuvės darbą ir vadovavo vadinamajam Legalizacijos biurui, kuris gamino fiktyvius dokumentus AK nariams⁴³.

1945 m. sausio 3–8 d. NKVD daliniai šukavo Rūdninkų girią. Operacijų metu žuvo net 132 ir paimti į nelaisvę 221 lenkų partizanas. Taip pat paimta štabo dokumentai, žemėlapiai ir daug įvairių rūšių ginklų. NKVD duomenimis, per operacijas žuvo tik 3 ir sužeisti 5 sovietų kariškiai⁴⁴.

1945 m. kovo 27 d. sovietų saugumas suėmė trečiąją AK Vilniaus apygardos komendantą Stanislawą Heilmaną.

Lietuvos SSR NKVD kariuomenės karo tribunolas 1945 m. rugpjūčio 28–29 d. teisė suimtuosius AK Vilniaus apygardos vadus: J. Kulikowskį, S. Heilmaną, A. Kokocinskį, S. Kialką, J. Urbankiewiczų-Pelką ir kitus (iš viso 14 žmonių). Minėti asmenys buvo nuteis-

ti 15 metų katorgos darbų, P. Zelenkowičius-Poliakas, A. Dziewulska, B. Skarga, V. Zagurska ir J. Woinicka – 10 metų lagerio, kunigas G. Pileckis – 5 metams, kunigas A. Lachowiczius – 3 metams, o M. Pežinskis ir F. Bartaška buvo paleisti⁴⁵.

SUIMTŲJŲ STATISTIKA 1945 M. SAUSIO–GEGUŽĖS MĖN.

NKVD ir NKGB siautėjo Lietuvoje ir 1945 m. sausio mėn. Tą mėnesį sovietų represiniai organai Lietuvoje sutriuškino 136 partizanų grupes, kuriose buvo 4290 partizanų. 1242 partizanai buvo nukauti ir 2653 paimti į nelaisvę. Kartu buvo naikinamos ir pogrindžio organizacijos: NKVD ir NKGB sulaikė 11 655 asmenis, tarp jų 5064 lenkų pogrindžio dalyvius⁴⁶. Vasario mėn. didelė NKVD kariuomenės dalis iš Lietuvos buvo išvesta ir partizanų būrių persekiojimas susilpnėjo. Iki vasario 10 d. septyniose Lietuvos apskrityse su partizanais kovojo I Pabaltijo ir III Baltarusijos frontų užnugario apsaugos ir Lietuvos pasienio apygardos NKVD kariuomenės daliniai. Lietuvos SSR NKVD liaudies komisaras J. Bartašiūnas ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvoje D. Rodionovas skundėsi L. Berijai ir V. Merkulovui, jog esamų NKVD pajėgų nepakanka, kad būtų galima efektyviai slopinti partizanų pasipriešinimą. Dėl to esą partizanai labai suaktyvėjo: 1945 m. sausio mėn. buvo užregistruotos 96 partizanų akcijos, o per 13 vasario dienų – 37 akcijos. Sausio mėn. partizanai nukovė 37 asmenis (tarp jų 32 NKVD–NKGB darbuotojus), o per 14 vasario dienų – 53 asmenis (33 NKVD–NKGB darbuotojus ir 20 sribų). J. Bartašiūnas ir D. Rodionovas prašė L. Berijos ir V. Merkulovo atsiųsti į Lietuvą dar vieną NKVD diviziją ir NKVD–NKGB autotransportui skirti papildomai degalų, reikalingų karinėms čekistinėms operacijoms vykdyti⁴⁷.

Per pirmąsias penkias vasario dienas NKGB organai suėmė 483 lenkų pogrindžio dalyvius, vasario 6–10 d. – 38, vasario 11–15 d. – 30, vasario 16–20 d. – 45, vasario 21–25 d. – 14⁴⁸. 1945 m. vasario 25 d.–kovo 5 d. NKGB suėmė ir sulaikė 41 lenkų pogrindžio dalyvį, kovo 6–10 d. – 15⁴⁹. Iki tų metų balandžio 1 d. NKGB Lietuvoje buvo suėmęs 9183 lenkus. Tarp jų 7059 buvo lenkų pogrindžio nariai. Vilniuje suimta 5439, Vilniaus apskrityje – 2918 ir kitose apskrityse – 826⁵⁰.

Iki 1945 m. gegužės 1 d. NKGB organai suėmė ir sulaikė 9272 lenkus, tarp jų 5483 Vilniuje, 2924 Vilniaus apskrityje ir 865 kitose apskrityse. 7098 suimti lenkai buvo pogrindžio nariai⁵¹. Paskutinėje penkiadienės suvestinėje, kurioje buvo išskirtas NKGB suimtų ir sulaikytų lenkų skaičius, nurodoma, kad 1944 m. liepos mėn.–1945 m. gegužės 20 d. Lietuvoje iš viso suimta ir sulaikyta 9302 lenkai (iš bendro 17 939 žmonių skaičiaus): Vilniuje – 5502, Vilniaus apskrityje – 2928, kitose apskrityse – 872. Tarp suimtųjų 7116 buvo lenkų pogrindžio nariai⁵².

NKVD–NKGB KOVA SU LENKŲ POGRINDŽIU VILNIAUS IR TRAKŲ APSKRITYSE 1944–1945 M.

NKVD 1945 m. vasario 1 d. žiniomis, Lietuvoje veikė 20 lenkų partizanų būrių, kuriuose buvo 930 partizanų⁵³. 1944 m. liepos mėn.–1945 m. kovo 9 d. NKVD organai suėmė ir sulaikė 1808 lenkus (iš jų 1523 lenkų pogrindžio dalyvius). Tarp 1808 suimtų lenkų 641 buvo suimtas Vilniuje. Kovose su NKVD daliniais žuvo 428 lenkų partizanai⁵⁴.

Vilniaus apskritis. Vilniaus apskritį 1945 m. pradžioje sudarė 12 valsčių. Apskrityje gyveno 116 tūkst. gyventojų: 105 tūkst. lenkų, 7500 lietuvių, 2600 rusų ir 800 baltarusių. Nors NKVD 1944 m. liepos mėn.

internavo per 7 tūkst. AK narių, vis dėlto Vilniaus apskrityje išliko ir veikė keliolika partizanų būrių ir grupių. Didesni būriai palaikė ryšius su AK komendantūra Vilniuje, puolė sovietines įstaigas ir sovietinius aktyvistus. Lenkų partizanų būriai ir grupės suaktyvėjo 1944 m. rudenį. Į būrius stojo nemažai besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų ir buvusių AK narių, kuriems grėsė suėmimas. 1944 m. spalio mėn. Vilniaus apskrityje buvo užregistruota 20 partizanų akcijų: 5 sovietinių aktyvistų užpuolimai, 4 – milicininkų, 1 – tarybinio ūkio, 10 pavienių asmenų puolimų. Partizanai spalio mėn. nužudė 7 ir sužeidė 2 pareigūnus (nušauti 3 partiniai ir sovietiniai darbuotojai (tarp jų Šalčininkėlių ir Santakos apylinkių tarybų pirmininkai A. Piurko ir S. Wasilewskis), 3 milicininkai ir 1 stribas). Be to, lenkų partizanai nužudė 25 ir sužeidė 4 pavienius asmenis. Spalio 10 d. Paberžės valsčiuje netoli Santakos kaimo partizanai nužudė 10 klajojančių čigonų, spalio 28 d. Paberžėje – 5 žydus⁵⁵. Spalio 24 d. NKGB operatyvinė grupė (33 asmenys) Pabradės valsčiuje Magūnų kaime susidūrė su Vieversio (Skowron) būriu (15 žm.). Kautynių metu 4 lenkų partizanai buvo nušauti ir 2 paimti į nelaisvę. Operatyvinėje grupėje buvo sunkiai sužeistas 1 kareivis. NKVD žiniomis, Vieversio būrys (apie 50 žm.) veikė Magūnų–Prienuų kaimų apylinkėse. Spalio mėn. Vilniaus apskrityje NKVD nukovė 5 ir suėmė 4 partizanus⁵⁶.

AK būrių aktyvumas ėmė slopti tik 1945 m. pavasarį, kai sovietams pavyko suduoti skaudžius smūgius lenkų pagrindžiui ir AK komendantūra ėmė vykdyti partizanų būrių likvidavimosi politiką. Tokia AK vadovybės politika sutapo su sovietų pastangomis skatinti lenkų partizanų būrius legalizuotis (t. y. savanoriškai išeiti iš pogrindžio ir atiduoti ginklus)⁵⁷.

1945 m. pradžioje Vilniaus apskrityje veikė šie lenkų partizanų būriai: Komaro (apie

110 žm.), Ediko (apie 30), Miro (apie 25), Korsazo (apie 45). Į Vilniaus apskritį taip pat atklysdavo Turo ir kiti būriai. AK būriai aktyviausiai veikė Dieveniškų, Jašiūnų, Maišiagalos, Paberžės, Riešės, Rudaminos, Šalčininkų ir Turgelių valsčiuose. Per pirmąjį 1945 m. ketvirtį lenkų partizanai įvykdė 4 diversijas telefono linijose, du kartus užpuolė NKVD valsčių poskyrius, 6 kartus puolė Raudonosios armijos ir NKVD kariuomenės kariškius bei stribus, surengė 4 teroro aktus prieš minėtus dalinius, 8 kartus puolė valstybines įstaigas ir ūkius bei 12 kartų kitus piliečius. Vasario 13 d. lenkų partizanai netoli Turgelių suėmė ir sušaudė NKVD Turgelių valsčiaus poskyrio įgaliotinį Karvaičiką ir 6 stribus. Prie sušaudytųjų buvo paliktas raštelis, jog šią akciją įvykdė Ali būrys ir taip bus visiems, kurie jiems (lenkų partizanams) trukdys veikti. Vasario 18 d. naktį Ediko būrys (apie 50 partizanų) užpuolė NKVD Riešės valsčiaus poskyrį, išlaisvino 12 suimtų partizanų ir jų rėmėjų. Partizanai paėmė 15 šautuvų, 5 automatus, keliolika granatų ir kelis tūkstančius šovinių⁵⁸.

Per NKVD ir AK susidūrimus Vilniaus apskrityje pirmąjį 1945 m. ketvirtį žuvo 4 NKVD–NKGB darbuotojai, 12 raudonarmiečių ir NKVD kariuomenės kariškių, 3 sovietiniai aktyvistai, 13 stribų ir 13 gyventojų, be to, partizanai suėmė ir išsivedė su savimi 1 NKVD darbuotoją, 4 RA ir NKVD kariškius ir 5 gyventojus⁵⁹.

Karinių čekistinių operacijų metu NKVD–NKGB per tą patį laikotarpį Vilniaus apskrityje sunaikino 4 lenkų partizanų būrius ir nukovė 168 partizanus, sulaikė 272 ir legalizavo 152 partizanus⁶⁰.

NKVD Naujojoje Vilnioje užverbavo du sunaikintos pagrindinės lenkų jaunimo organizacijos narius – Medvedį ir Lozowskį (slap.) ir juos pasiuntė į Jano Lisowskio-Korsazo būrį davę užduotį skatinti būrio narius legalizuotis⁶¹. NKVD kartu su komunistų partijos Vilniaus apskrities komitetu sklei-

dė intensyvią propagandą tarp vietos gyventojų, ragindamas legalizuotis dar veikiančius lenkų partizanų būrius. NKVD 1945 m. kovo 25 d. žiniomis, Vilniaus apskrityje veikė šie AK būriai: Turo (apie 300 partizanų, ginkluotų 20 kulkosvaidžių, automatais ir šautuvais), Kryžo (60–70 žm.), veikęs Paberžės ir Maišiagalos valsčiuose, Orličiaus (buvęs Gromo) (apie 120 žm.), veikęs Dieveniškų, Rudaminos valsčiuose ir Baltarusijos SSR Ašmenos rajone, Komaro (100–110 žm.), veikęs Jašiūnų ir Šalčininkų valsčiuose, ir Ediko (28 partizanai), veikęs Paberžės, Nemenčinės, Maišiagalos ir Riešės valsčiuose⁶².

AK būriai aktyviausiai veikė nuo 1944 m. rudens iki 1945 m. pavasario. Tuo laikotarpiu buvo įvykdytos didžiausios AK operacijos.

AK pasipriešinimą labai susilpnino NKVD teroras ir partizanų legalizavimasis. 1945 m. kovo 25 d. NKVD sulaukė AK karinio parengimo viršininką Jerzį Staszkievčių (tikroji pavardė Edmundas Banasikowskis-Jež), o kovo 27 d. – AK BIP viršininką A. Snarskį. NKVD šiuos svarbius AK veikėjus paleido ir panaudojo AK būrių legalizavimui⁶³. NKVD kovo 1 d. žiniomis, Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse veikė 9 lenkų partizanų būriai, kuriuose buvo apie 1200–1300 partizanų. Kovo pradžioje NKVD nutarė savo agentus ir išlaisvintus AK narius siųsti į lenkų partizanų būrius agituoti, kad nutrauktų ginkluotą pasipriešinimą ir legalizuotųsi. Korsazo būrio vadas Janas Lisowskis ir Miro būrio vadas Mieczislawas Senkiewiczčius pirmieji pradėjo derybas su NKVD dėl legalizavimosi. Kovo 15 d. iš Pabradės miškų atvyko legalizuotis 32 Korsazo būrio partizanai, kovo 17 d. – Miro būrio partizanai (17 žm.). NKVD verbuodavo legalizavusiuosius partizanus ir duodavo jiems užduotį agituoti besislapstančius AK narius legalizuotis. Balandžio mėn. NKVD į AK būrius pasiuntė 21 buvusį lenkų parti-

zaną. Nuo 1945 m. kovo 8 iki gegužės 1 d. visiškai legalizavosi J. Lisowskio-Korsazo būrys (104 partizanai), iš dalies legalizavosi M. Senkiewiczčiaus-Miro būrys (17 partizanų), Mieczislawo Fedorowicziaus-Orličiaus būrys (75 partizanai), Edwardo Wojtkiewicziaus būrys (35 partizanai) ir kiti būriai. Iš viso minėtu laikotarpiu legalizavosi 309 partizanai: 1 karininkas, 47 jaunesnieji karininkai, 261 eilinis. Partizanai atidavė NKVD ginklus: 1 minosvaidį, 6 kulkosvaidžius, 32 automatus, 126 šautuvus, 15 revolverių ir pistoletų, 18 minu, 23 granatas ir šovinius⁶⁴. Po masinės AK narių legalizacijos lenkų partizanų judėjimas 1945 m. vasarą labai nusilpo. NKVD gegužės 1 d. žiniomis, Lietuvoje dar veikė šie lenkų partizanų būriai: Orličiaus (buvęs Gromo) būrys (20–30 žm.), Stanislawo Cieszumskio-Ediko (28 žm.), Z. Wojtechowskio (30), Mazepos, V. Grizskiewicziaus ir F. Aleksiūno (25–30) būriai⁶⁵.

Nors Lietuvos SSR NKVD ir NKGB energingai kovojo su lenkų partizanais, tačiau nesugebėjo visiškai sunaikinti AK būrių. Tai kėlė Maskvoje sėdinčių viršininkų nepasitenkinimą. 1945 m. gegužės 28 d. SSRS NKVD Kovos su banditizmu vyriausiosios valdybos viršininkas 3-iojo rango valstybės saugumo komisaras A. Leontjevas nusiuntė Lietuvos SSR NKVD liaudies komisarui J. Bartašiūnui raštą, kuriame kritikavo Lietuvos SSR NKVD, kad nepakankamai aktyviai likviduojamas „banditizmas“. A. Leontjevas pareikalavo visiems Lietuvoje veikiantiems AK būriams sudaryti agentūrines bylas, nustatyti būrių vadus, „kiekybinę sudėtį“, ginkluotę ir veikimo rajonus, partizanų rėmėjus ir kitus AK ryšius. Komisaras nurodė į pagrindžio centrus ir būrius nusiųsti vertingus agentus, kurie galėtų prasiskverbti į pagrindžio organizacijas ir įgyti vadovybės pasitikėjimą. Be to, LSSR NKVD įsakyta, kad legalizavusiems partizanams neišdavintų dokumentų, su kuriais galėtų laisvai judėti po Lietu-

vos teritoriją, taip pat įsakyta sutvarkyti operatyvinės įskaitos raštvedybą ir nuolat siųsti SSRS NKVD išsamius pranešimus apie kovą su lenkų pogrindžiu⁶⁶.

1945 m. gegužės mėn. Lietuvos SSR valstybės saugumo ir vidaus reikalų liaudies komisarai A. Guzevičius ir J. Bartašiūnas parengė planą, kaip sunaikinti lietuvių ir lenkų partizanų būrius. 28 punktų plane išdėstytos NKVD ir NKGB agentūrinės-operatyvinės ir profilaktinės veiklos priemonės griauinant partizaninį pasipriešinimą. Ypač daug dėmesio skiriama legalizavimosi propagandai. Šiam tikslui NKVD–NKGB ketino panaudoti įtakingiausius agentus, žinomus praeityje visuomenės ir kariuomenės veikėjus, kunigus, legalizavusius partizanus ir jų šeimų narius. Apie lenkų partizanų apdorojimą kalbama 8 ir 9 minėto plano punktuose. Į Ašmeną, Turgelius ir Rūdninkų girios rajoną buvo planuojama pasiųsti AK karininkus mjr. Č. Dembickį-Jareimą, kpt. A. Wiszniewskį-Prusą ir E. Banasikowskį-Ježį su užduotimi įkalbėti AK būrių vadus legalizuotis. Su tokia pat užduotimi planuota pas AK Šiaurės grupuotės vadą Mazepą pasiųsti Korsazo būrio ryšininkę Romanowską ir Maze-pos ryšininką A. Jarmolowiczių-Cwaneką⁶⁷.

NKVD–NKGB priemonės AK atžvilgiu buvo gana efektyvios. 1945 m. pavasarį legalizavosi šimtai lenkų partizanų.

Pavasariį ir vasarą AK būrių veikla susilpnėjo, nes AK vadovybė davė nurodymus partizanų būrius išformuoti. Be to, NKVD–NKGB teroras ir operacijos palaužė AK būrių ryžtą priešintis. Lenkų partizanai ėmė masiškai legalizuotis. Didesnių AK puolimų 1944 m. balandžio–gegužės mėn. Vilniaus apskrityje neužregistruota. Lenkų partizanai terorizavo pavienius sovietinius ir partinius aktyvistus.

NKVD 1945 m. gegužės 31 d. žiniomis, Vilniaus apskrityje veikė 5 AK būriai. Poručiko Stanislawo Cieszumskio-Ediko būrys (apie 35 partizanai) klajojo Nemenčinės, Pa-

beržės ir Riešės valsčiuose. Būrys buvo ginkluotas lengvaisiais kulkosvaidžiais, automatais ir šautuvais.

1945 m. gegužės 22 d. įgaliotinio Kavio-rovo vadovaujama operatyvinė grupė (18 milicininkų ir sribų) Janapolio kaime (Nemenčinės valsčiuje) susidūrė su Ediko būriu (apie 40 partizanų). Kautynių metu buvo nušauti 3 ir sužeisti 4 partizanai. Po mūšio Ediko būrys pasiėmė 1 nukautą bei sužeistuosius ir pasitraukė į mišką. Paaiškėjo, kad žuvo Ediko būrio nariai Henrikas Orlowskis-Hansas ir Julianas Barcewiczius. Operatyvinė grupė nuostolių neturėjo⁶⁸.

Birželio 2 d. Ediko būrys (apie 50 partizanų) atvyko į Astravo rajono Novosadų kaimą (Baltarusijoje). NKVD agentas apie tai pranešė Astravo rajono NKVD viršininkui. Netrukus į Novosadų kaimą buvo pasiųstas kariuomenės dalinys. Kautynės tarp AK ir NKVD truko pusantros valandos. NKVD duomenimis, buvo nukautas 31 partizanas, sudegė 5 žmonės, kiti sugebėjo pasislėpti miške. Be to, buvo sužeisti du kaimo gyventojai, sudegė vienas namas ir tvartas su 6 arkliais. NKVD pusėje buvo sužeistas 1 leitenantas. Kautynių vietoje NKVD paėmė po 2 sunkiuosius ir lengvuosius kulkosvaidžius, 9 automatus, 17 šautuvų, 3 karabinus ir 3 pistoletus, 7 granatas ir kt. amunicijos bei dokumentų. Po kautynių buvo nustatytos 12 žuvusių partizanų asmenybės. Žuvusiųjų palaikai palaidoti Novosadų kaime⁶⁹.

Witoldo Poznisko-Moročės būrys susiformavo 1944 m. vasarą iš buvusių AK būrių likučių. Būrys veikė Nemenčinės ir Paberžės valsčiuose. NKVD žiniomis, W. Poznisko būryje buvo 28 žmonės. Jie terorizavo sovietų valdžios pareigūnus ir aktyvistus. W. Poznisko būrį sekė 9 NKVD agentai ir informatoriai. 1945 m. vasario 23 d. Moročės būrio nariai primušė ir apiplėšė sribą V. Trebuševskį. Birželio 28 d. būrys mėgino patekti į Lenkiją, tačiau susidūrė su lenkų pasieniečiais. Kautynių metu žuvo būrio vadas W. Poznisko.

kas ir dar 12 būrio narių. NKVD pavyko užverbuoti vieną būrio narį (slap. Piotr) ir su jo pagalba 1945 m. rudenį sunaikinti Moročės būrio likučius. Iš viso buvo suimta 15 būrio narių⁷⁰.

1945 m. gegužės 1 d. NKVD Vilniaus apskrities agentūriniame tinkle buvo 8 agentai, 6 agentai maršrutininkai, 2 vidaus agentai (veikiantys partizanų būriuose) ir 238 informatoriai⁷¹.

Gegužės 10–15 d. NKVD Vilniaus apskrityje surengė 3 operacijas, kurių metu nukovė 5 ir suėmė 7 lenkų partizanus. Iš partizanų paimta 1 kulkosvaidis, 4 automatai ir 4 šautuvai. NKVD gegužės 15 d. žiniomis, Vilniaus apskrityje veikė 8 lenkų partizanų grupės (298 partizanai) ir 2 lenkų antisovietinės organizacijos (22 nariai)⁷². Trakų apskrityje (NKVD gegužės 25 d. žiniomis) veikė 13 partizanų grupių, kuriose buvo 1037 partizanai, tarp jų 900 lenkų⁷³.

1944 m. liepos mėn.–1945 m. birželio 1 d. NKVD–NKGB iš lenkų partizanų paėmė 1 minosvaidį, 2 sunkiuosius ir 47 lengvuosius kulkosvaidžius, 107 automatus, 795 šautuvus, 76 revolverius ir pistoletus, 163 minas, 230 granatų, 1 radijo siųstuvą ir 21 radijo imtuvą bei daug kitos amunicijos⁷⁴.

Ypač aktyviai persekioti ir naikinti AK būrius pradėta 1945 m. vasarą. Per penkias dienas (birželio 19–24 d.) Vilniaus apskrities NKVD kartu su pasienio kariuomenės daliniais surengė 18 operacijų, kurių metu buvo nukautas 1 ir suimti 29 partizanai bei 9 partizanų rėmėjai. Rudaminos ir Jašiūnų valsčiuose veikė Antono Mieczkowskio-Liūto būrys (12 žm.). Šis būrys buvo ginkluotas 1 kulkosvaidžiu, 4 automatais, 6 šautuvais ir 6 pistoletais. Balandžio 25 d. Liūto būrys nužudė sovietinius aktyvistus L. Jarmalkowiczų ir W. Ziniewiczų. Iš viso būrys surengė 9 ginkluotas akcijas. Liūto būrį sekė 1 vidaus agentas, 3 agentai maršrutininkai

ir 5 informatoriai. Remiantis agento maršrutininko Jastreboko pranešimu, birželio 18–19 d. Rudaminos valsčiaus Novosadų kaime buvo surengta operacija prieš Liūto grupę. Operacijos metu suimti 3 partizanai⁷⁵. Per NKVD–NKGB operacijas iš viso suimti 4 ir legalizuoti 7 Liūto būrio nariai. NKVD žiniomis, būrio vadas A. Mieczkowski išvažiavo į Lenkiją ir apsigyveno Krokovoje⁷⁶.

1945 m. birželio mėn. Vilniaus apskrityje dar veikė 5 lenkų partizanų grupės: M. Tetianieco-Myslivij (32 partizanai), J. Uliewicziaus-Burža (22), A. Buraczewskio*-Liūto (10), Z. Wojtechowskio (30), W. Poznako-Moročės (14) būriai. Šie būriai aktyviausiai veikė balandžio ir gegužės mėn. Per tris mėnesius (balandžio–birželio) lenkų partizanai Vilniaus apskrityje įvykdė 21 teroro aktą, 16 kartų apiplėšė vietos gyventojus ir 3 kartus valstybines įstaigas bei įmones. Lenkų partizanai stengėsi paralyžiuoti sovietinio aktyvo veiklą ir trukdyti sovietų valdžios organizuojamoms akcijoms (pvz., valstybinės karo paskolos pasirašymui ir kt.). Daugiausia partizanų veiksmų (13) užregistruota Riešės valsčiuje. Per antrą 1945 m. ketvirtį lenkų partizanai Vilniaus apskrityje nukovė 3 NKVD–NKGB darbuotojus, 5 sovietinius aktyvistus ir 4 civilius gyventojus, paėmė 1 nelaisvę 2 stribus ir 1 civilį pilietį⁷⁷.

NKVD–NKGB operacijų metu buvo sunaikintos 5 lenkų partizanų grupės. Iš viso nukauti 38, suimti 98 ir legalizavosi 208 partizanai. Skaudžiausių nuostolių patyrė S. Cieszumskio-Ediko būrys. Kaip minėta, birželio 2 d. Novosadų kaime buvo nukautas 31 šio būrio partizanas. Vėliau būrio likučiai kartu su vadu Ediku legalizavosi. Birželio mėn. NKVD Maišiagalos valsčiuje sunaikino Liūto būrį (apie 20 žm.). Partizanai buvo ne tik fiziškai naikinami, bet ir skatinami

* Kituose šaltiniuose nurodoma A. Mieczkowskio-Liūto pavardė.

legalizuotis. 1945 m. birželio 17 d. legalizavosi 28 buvusios 4-osios (Ronino) brigados partizanai. 1944 m. liepos mėn. nuginklavus AK brigadas, 4-osios brigados likučiai susibūrė į kapralo Šenko vadovaujamą būrį. Šis būrys veikė Rūdninkų girioje. Paskutiniai Šenko būrio nariai (iš viso 22) legalizavosi 1945 m. lapkričio 11 d.⁷⁸ Vilniaus apskrityje 1945 m. balandžio–birželio mėn. legalizavosi 235 partizanai⁷⁹.

NKVD Vilniaus apskrities skyrius 1945 m. liepos 1 d. vedė 13 agentūrinių bylų, 87 bylas-formuliarus, 88 įskaitos ir 26 baudžiamąsias bylas (43 žmonėms). Be to, dar 55 bylos kartu su 75 suimtaisiais buvo išsiųstos į lagerius⁸⁰.

1945 m. liepos mėn. Vilniaus apskrityje NKVD kartu su 266-uoju NKVD kariuomenės pulku surengė 102 karines čekistines operacijas, kurių metu sunaikino 3 partizanų būrius. 36 partizanai buvo suimti ir 67 sulaikyti, be to, suimti 49 pavieniai partizanai ir nušautas 1 partizanas. Liepos mėn. suimta 13 J. Uliewicziaus būrio, 9 Turo ir 11 B. Kuzmierzo-Rakitos būrio partizanų. Liepos mėn. legalizavosi 226 partizanai iš šių partizanų būrių: Miro – 2, Ediko – 27, Komaro – 14, Ščerbeco – 32, Gromo – 16, Jurando – 21, Tumbry – 15, Lialiaus – 1, Visio – 1, Orličiaus – 13, Turo – 4, Petruko – 2, Vilhelmo – 8, Tonkos – 3, Vilčuro – 4, kitų būrių – 63⁸¹.

1945 m. rugpjūčio mėn. NKVD Vilniaus apskrityje surengė 36 operacijas ir sunaikino 1 partizanų grupę. Sulaikyta 50 pavienių partizanų (iš jų 8 buvo suimti). Tą patį mėnesį legalizavosi 44 partizanai iš 12 veikiančių arba nutraukusių veiklą lenkų partizanų būrių. Rugpjūčio mėn. Vilniaus apskrityje užfiksuotos tik 4 partizanų akcijos. NKVD žiniomis, rugpjūčio pabaigoje Vilniaus apskrityje veikė tik vienas lenkų partizanų Moročės būrys, kuriame buvo 14 partizanų. Nors partizanų skaičius nuolat mažėjo, bet NKVD agentų tinklas vis labiau plėtėsi. Rug-

pjūčio pabaigoje Vilniaus apskrities agentūriniame tinkle buvo 2 rezidentai, 8 agentai maršrutininkai, 6 vidaus agentai ir 281 informatorius. Tą patį mėnesį NKVD vedė 12 grupinių baudžiamųjų bylų (43 žmonėms) ir 58 pavienes baudžiamąsias bylas⁸².

Rugsėjo mėn. Vilniaus apskrities NKVD darbuotojai kartu su stribais surengė 12 operacijų prieš partizanus. Enkavėdistai nušovė 1 ir sulaikė 9 partizanus (6 buvo suimti, 3 legalizavosi). Rugsėjo 15 d. sovietų saugumas sunaikino Antono Lachowicziaus partizanų grupę. Visi 5 grupės nariai buvo suimti. NKVD Vilniaus apskrities skyriaus įskaitoje spalio mėn. buvo viena partizanų grupė (Moročės), veikusi Paberžės ir Nemėnės valsčiuose. Spalio mėn. NKVD suėmė 3 šios grupės partizanus.

Spalio mėn. Vilniaus apskrities NKVD skyriaus įskaitoje buvo 464 legalizavęsi lenkų partizanai. Apskrities NKVD agentūriniame tinkle dirbo 2 rezidentai, 8 agentai maršrutininkai, 8 vidaus agentai ir 287 informatoriai. Spalio mėn. Vilniaus apskrities NKVD skyrius vedė 8 grupines bylas (32 žmonėms) ir 20 pavienių bylų. Tą mėnesį legalizavosi 65 lenkų partizanai iš 10 būrių (daugiausia – 26 – iš Ščerbeco būrio)⁸³.

Lapkričio 1 d. Vilniaus apskrityje veikė 1 partizanų būrys (14 žm.), o Trakų apskrityje – 6 partizanų grupės (95 žm.)⁸⁴. Lapkričio mėn. Vilniaus apskrities enkavėdistai ir stribai surengė 14 operacijų, per kurias buvo sunaikinta 1 partizanų grupė ir suimti 8 partizanai bei 2 partizanų rėmėjai. Tą mėnesį legalizavosi 6 pavieniai partizanai. Didelių akcijų lenkų partizanai lapkričio mėn. nesurengė. Paminėtinas NKVD agento Kotikovo nužudymas lapkričio 14 d. Šalčininkų valsčiaus Kalytonių kaime. NKVD agentūriniame-informaciniame tinkle lapkričio mėn. buvo 2 rezidentai, 11 agentų maršrutininkų, 9 vidaus agentai, 288 informatoriai. NKVD įskaitoje liko tik 63 legalizavęsi partizanai; 401 buvęs par-

tizanas išvyko gyventi į Lenkiją. Lapkričio mėn. Vilniaus apskrities NKVD skyrius vedė 18 pavienių baudžiamųjų bylų ir 5 grupes (16 žmonių) bylas⁸⁵.

1945 m. pabaigoje Vilniaus apskrityje neliko nė vieno lenkų partizanų būrio. NKVD įskaitoje buvo įrašyta 12 legalizuotų partizanų grupių (401 partizanas) ir 88 pavieniai partizanai. NKVD Vilniaus apskrities skyrius metų pabaigoje vedė 5 grupes bylas (16 žmonių) ir 13 pavienių baudžiamųjų bylų⁸⁶.

Galima teigti, jog Lietuvos SSR NKVD–NKGB iki 1945 m. pabaigos pavyko palaužti lenkų partizanų pasipriešinimą.

Trakų apskritis. Trakų apskritį 1945 m. sudarė 10 valsčių ir Trakų miestas. Apskrityje gyveno 35 007 gyventojai: lietuvių – 25 760, lenkų – 8517. Pagal gautus agentų pranešimus 1945 m. sausio 7 d. NKVD vidaus kariuomenės 136-asis ir 25-asis pulkai bei 97-asis pasienio kariuomenės pulkas surengė operaciją Rūdninkų girioje prieš J. Borysewicziaus-Krysios vadovaujamus lenkų partizanus. Operacijos metu buvo nukauti 105 lenkų partizanai, sužeisti 3 NKVD dalinių kareiviai. Iš nukautų partizanų paimta 6 kulkosvaidžiai, 2 automatai, 29 šautuvai, 1 pistoletas ir kita amunicija. Baltarusijos NKVD pranešimu, J. Borysewiczius-Krysia buvo nukautas NKVD 1945 m. sausio 21 d. Baltarusijoje⁸⁷.

NKVD žiniomis, Krysios vadovaujamoje AK Šiaurės grupuotėje buvo apie 250 partizanų, suskirstytų į 6 kuopas. Žuvus Krysiai vadovavimą Šiaurės grupuotei perėmė poručikas Michalas Žukowskis-Šaryj (Szary), kurį 1945 m. vasario 6 d. Eišiškių valsčiuje nukovė NKVD operatyvinė grupė. Po Šaryj mirties AK Šiaurės grupuotei ėmė vadovauti Mazepa. Grupuotės partizanai daugiausia telkėsi Trakų apskrities Eišiškių ir Valkininkų valsčiuose bei kaimyniniuose Baltarusijos Varanavo ir Rodūnios rajonuose⁸⁸.

1945 m. vasario mėn. NKVD Trakų ap-

skrityje surengė 64 operacijas, kurių metu iš dalies sunaikino 4 partizanų grupes, nukovė 142 ir sulaikė 121 partizaną bei 81 partizanų rėmėją. Tą patį mėnesį legalizavosi 25 partizanai ir 399 vengiantys tarnybos sovietų kariuomenėje asmenys. Trakų skyriaus enkavėdistai vasario mėn. užverbavo 8 agentus ir 41 informatorių, taip pat baigė 11 baudžiamųjų bylų, kuriose buvo tardomi 65 asmenys⁸⁹.

Štai keletas NKVD vasario mėn. surengtų operacijų. Vasario 6 d. 25-ojo šaulių pulko 8-oji kuopa ir sribų būrys Eišiškių valsčiaus Balandiškių kaimo apylinkėse nukovė 17 ir sužeidė 8 lenkų partizanus. Tarp nukautųjų buvo Krysios pavaduotojas poručikas Šaryj, būrio (plutono) vadas S. Bartyszewiczius-Baritj ir dar du karininkai, manoma, kad tarp jų ir kuopos vadas J. Čeglikas-Vlučenga. NKVD paėmė partizanų ginklus ir dokumentus⁹⁰.

Vasario 19 d. Eišiškių valsčiaus Papiškių kaime ta pati NKVD 25-ojo pulko kuopa sumušė Č. Stankiewicziaus-Komaro būrio ulonų grupę. NKVD nukovė 17–18 partizanų ir pagrobė 11 arklių⁹¹.

Vasario mėn. NKVD Trakų skyrius tardė per 400 suimtų žmonių. NKVD žiniomis, tą mėnesį Trakų apskrityje veikė 14 partizanų grupių, kuriose buvo 252 partizanai⁹². (Kadangi apskrityje veikė lietuvių ir lenkų partizanų būriai, tai iš NKVD dokumentų kartais sunku suprasti, ar buvo kautasi su lietuvių partizanais, ar su akovcais.)

1945 m. balandžio mėn. Trakų apskrityje buvo surengtos 64 karinės čekistinės operacijos, kurių metu iš dalies sunaikintos 5 partizanų grupės: nušauta 190 ir sulaikyti 154 partizanai bei 22 partizanų rėmėjai. Trakų apskrities NKVD taip pat vykdė partizanų legalizavimo operaciją. Vievio valsčiuje balandžio mėn. su ginklais legalizavosi 11 lenkų partizanų. NKVD per savo agentą Pašą užmezgė ryšius su Eišiškių valsčiuje veikiančio AK būrio vadu M. Tetianiecu-Myslivyj ir pradėjo derybas dėl legalizavimosi.

M. Tetianiecas sutiko legalizuoti savo būrį ir žadėjo kalbėtis su kitais AK būrių vadais dėl legalizacijos. Tačiau balandžio mėn. M. Tetianieco būrys nesilegalizavo, nes tam priešinosi kitų būrių vadai⁹³.

Gegužės mėn. Trakų apskrityje NKVD surengė 49 karines čekistines operacijas ir iš dalies sunaikino 2 partizanų grupes: buvo nukauti 26 ir suimti 55 partizanai bei 8 partizanų rėmėjai. Gegužės 21–23 d. NKVD vidaus kariuomenės 10-oji šaulių divizija siautėjo Eišiškių valsčiuje. Operacijos metu buvo nukauti 3 ir suimta 12 lenkų partizanų⁹⁴. Gegužės mėn. partizanai nukovė 3 NKVD darbuotojus, 11 sribų, 6 NKVD vidaus kariuomenės kariškius, 2 sovietinius aktyvistus ir 16 kitų piliečių. Trakų apskrities NKVD tinkle buvo 307 agentai ir informatoriai. NKVD įskaitoje buvo 14 agentūrinių bylų, tarp jų AK Šiaurės grupuotės agentūrinė byla „Krajovcy“. Tą patį mėnesį NKVD Trakų skyrius baigė 18 baudžiamųjų bylų (8434 žmonėms), dar 48 bylas kartu su 69 suimtaisiais nukreipė į lagerius⁹⁵.

NKVD tęsė derybas su M. Tetianiecu dėl legalizavimosi. M. Tetianiecas-Myslivyj legalizavosi 1945 m. gegužės pradžioje ir pradėjo dirbti Lenkų patriotų sąjungos skyriuje Vilniuje, tačiau ryšių su lenkų partizanais nenutraukė. Remdamasis NKVD agentų Rulkos ir Liošos pranešimais, NKVD Vilniaus apskrities skyrius 1945 m. rugpjūčio 20 d. pradėjo agentūrinę bylą „Akovcy“ septyniems AK Šiaurės grupuotės partizanams: Ludwikui Skalskiui*-Mazepai – AK Šiaurės grupuotės, vėliau – Rytinių žemių savigynos komendantui, M. Tetianiecui-Myslivyj – Mazepos pavaduotojui, Edvardui Żukowskiui-Asui, Michalui Szpilewskui-Špilakai, Janinai Tetiancuvnai-Tenčai, Bogdanui Kusmierzui-Rakitai, Wacławui Kisłowskiui-Zavišai, buvusiam būrio vadui.

1945 m. vasarą Mazepos vadovaujami partizanų būriai faktiškai nutraukė veiklą: dalis partizanų legalizavosi, kiti mėgino nelegaliai ir legaliai išvykti į Lenkiją, treči slapstėsi. Mazepa birželio 5 d. davė nurodymą savo partizanams bandyti su ginklais prasiveržti į Lenkiją ir ten prisijungti prie veikiančių antikomunistinių partizanų. Birželio 24 d. Mazepa per savo žvalgybos viršininką Rakitą liepė partizanams išsivaikščioti namo ir mėginti legaliai repatriuoti į Lenkiją⁹⁶. Rugpjūčio mėn. NKVD suėmė partizanų ryšininkę J. Tetiancuvną-Tenčą, žvalgybos viršininką B. Kusmierzą-Rakitą ir būrio vadą W. Kisłowskį-Zavišą. Tardomi šie asmenys patvirtino, kad legalizavęsis M. Tetianiecas nenutraukė ryšių su partizanais. Jį NKVD taip pat suėmė ir kartu su W. Kisłowskiu ir B. Żukowskiu 1946 m. sausio mėn. nuteisė mirties bausme. AK Šiaurės grupuotės vado L. Skalskio-Mazepos ir E. Żukowskio-Aso NKVD nepavyko surasti. Agentūrinė byla „Akovcy“ buvo nutraukta ir perduota NKGB archyvui⁹⁷.

Vilniaus operatyvinio sektoriaus NKVD ir NKGB 1945 m. rugpjūčio 7 d. pažymoje rašoma, jog Trakų apskrities Eišiškių valsčiuje veikė Č. Stankiewicziaus-Smialo (20–25 žm.), V. Jančewskio-Lialiaus (iki 25 žm.), Parembos (iki 20 žm.) ir Lamperio (15–20 žm.) lenkų partizanų būriai, kurie sudarė AK Šiaurės grupuotę. Agentūrinėmis žiniomis, Parembos būrys paslėpė ginklus ir partizanai išsivaikščiavo namo, o pats Paremba birželio 28 d. su šeima ir 2 partizanais nelegaliai išvyko į Lenkiją. NKVD operacijos metu buvo suimta 14 beginklių šio būrio partizanų. NKVD žiniomis, Smialo ir Lialiaus būriai pasitraukė į Lenkiją⁹⁸. Taigi galima teigti, jog organizuotas lenkų partizanų pasipriešinimas Trakų apskrityje baigėsi 1945 m. vasarą.

* Tikroji pavardė Ludwikas Nienartowiczius.

IŠVADOS

Sovietų Sąjungos politinė ir karinė vadovybė nepripažino AK savo sąjungininku ir iš pat pradžių stengėsi sunaikinti ginkluotą lenkų pogrindį Lietuvoje. Lenkų pogrindžio naikinimo procese išskirtini trys laikotarpiai.

Pirmuoju laikotarpiu (1944 m. liepos mėn. antroji pusė) AK Vilniaus ir Naugarduko apygardos daliniai buvo internuoti. Buvo suimtas apygardos komendantas A. Krzyzanowski, keliolika vadovaujančių karininkų ir apie 7900 AK kareivių. Vis dėlto lenkų pogrindis išsaugojo savo struktūras ir tęsė veiklą.

Antruoju laikotarpiu (1944 m. rugsėjo mėn.–1945 m. vasario mėn.) buvo vykdomas sistemingas NKVD–NKGB teroras prieš lenkų pogrindį. Sovietų teroras kulminaciją pasiekė 1944 m. gruodžio ir 1945 m. sausio mėn. Šiuo laikotarpiu kovai su ginkluotu pogrindžiu Lietuvoje vadovavo SSRS NKVD komisaro pavaduotojas S. Kruglovas. Lietuvoje sutelktoms didelėms NKVD kariuome-

nės pajėgoms ir iš kitų Sovietų Sąjungos respublikų atsiųstiems NKGB operatyviniams darbuotojams pavyko suduoti lenkų pogrindžiui skaudžius smūgius. Buvo suimti AK apygardos štabo ir Vyriausybės įgaliotinio Vilniaus apygardai vadovaujantys darbuotojai. 1944 m. gruodžio 20 d.–1945 m. vasario 6 d. Lietuvoje suimta 9249 lenkai. Lenkų pogrindis patyrė didelių nuostolių ir jo veikla pamažu silpo. Sovietų teroro išgašdinti lenkai stengėsi repatriuoti į Lenkiją.

Trečiuoju laikotarpiu (nuo 1945 m. kovo mėn. iki rudens) AK struktūros likvidavosi ir NKVD–NKGB inspiruoti lenkų partizanai legalizavosi. Organizuota lenkų pogrindžio veikla nutrūko dėl masinių suėmimų ir partizanų žūties, dalis AK narių išvyko į Lenkiją. Paskutinis AK Vilniaus apygardos komendantas Wincenty Chrzaszczewskis-Ksawery buvo suimtas 1945 m. liepos 18 d. NKGB organai Lietuvoje 1944 m. liepos mėn.–1945 m. gegužės 20 d. suėmė ir sulaikė 7116 lenkų pogrindžio narių. AK veikla Lietuvoje buvo nuslopinta.

Nuorodos

¹ H. Piskunowicz, „Działalność zbrojna Armii Krajowej na Wileńszczyźnie w latach 1942–1944“, *Z dziejów Armii Krajowej na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (1941–1945)*, Warszawa, 1997, s. 7–70; A. Chmielarz, „Likwidacja podziemia polskiego na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie“ (lipiec 1944–lipiec 1945), *ibid.*, s. 171–195.

² *Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (1942–1944) w świetle dokumentów sowieckich*, Warszawa, 1997; *NKWD o polskim podziemiu 1944–1948: Konspiracja polska na Nowogródzczyźnie i Grodzieńszczyźnie*, Warszawa, 1997.

³ H. Šadžius, „Karinės čekistinės operacijos Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo pabaigoje“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1995, p. 133.

⁴ *НКВД и польское подполье 1944–1945 (По „Особым папкам“ И. В. Сталина)*, Москва, 1994, c. 29–33.

⁵ H. Šadžius, *op. cit.*, p. 133–134.

⁶ LSSR NKVD liaudies komisaro J. Bartašiūno 1944 m. liepos 16 d. operatyvinė suvestinė SSRS NKVD

liaudies komisaro pavaduotojui I. Serovui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 678, l. 1.

⁷ K. Tarka, *Komendant Wilk*, Warszawa, 1990, s. 118.

⁸ *Ibid.*, s. 118; J. Erdman, *Droga do Ostrej Bramy*, Warszawa, 1990, s. 361.

⁹ *НКВД и польское подполье...*, c. 35–37.

¹⁰ *Архив новейшей истории России*, т. 1 („Особая папка“ И. В. Сталина); *Каталог документов под редакцией В. А. Козлова и С. В. Мироненко*, Москва, 1994, c. 39.

¹¹ *Ibid.*, c. 43.

¹² LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininko Jeršovo 1945 m. sausio 3 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 27, l. 22.

¹³ R. Korab-Żebryk, *Operacja Wileńska AK*, Warszawa, 1988, s. 478–479.

¹⁴ H. Šadžius, *op. cit.*, p. 136–137.

¹⁵ *Ibid.*, p. 137–138.

¹⁶ SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas VKP(b) CK biuro Lietuvoje pirmininkui M. Suslovui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 12, l. 15–16.

¹⁷ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, Vilnius, 1996, p. 268.

- ¹⁸ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 685, l. 16, 20.
- ¹⁹ LSSR NKVD liaudies komisaro J. Bartašiūno raštas NKVD apskričių skyrių viršininkams, *ibid.*, b. 672, l. 199.
- ²⁰ H. Šadžius, „1944–1945 metai: sovietinė priverstos mašina prieš ginkluotą pagrindį Lietuvoje“, *Lietuvos rytas*, 1994, vasario 19, Nr. 33.
- ²¹ SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas VKP(b) CK biuro Lietuvoje pirmininkui M. Suslovui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 12, l. 17.
- ²² *Ibid.*
- ²³ *Ibid.*, b. 8, l. 25–27.
- ²⁴ *Ibid.*, l. 36.
- ²⁵ *Ibid.*, l. 44–46.
- ²⁶ *Ibid.*, l. 47–48.
- ²⁷ *Ibid.*, b. 9, l. 236–237.
- ²⁸ *Ibid.*, l. 335, 336.
- ²⁹ *Ibid.*, ap. 3, b. 682, l. 60.
- ³⁰ *Ibid.*, l. 78.
- ³¹ *Ibid.*, ap. 10, b. 12, l. 23.
- ³² *Ibid.*, l. 30.
- ³³ *Ibid.*, l. 35.
- ³⁴ *Ibid.*, b. 27, l. 25, 26.
- ³⁵ *Ibid.*, b. 9, l. 285, 286.
- ³⁶ LSSR NKVD ir NKGB 1945 m. sausio mėn. raštas apie atliktą darbą 1944 m. gruodžio 20 d.–1945 m. sausio 1 d., *ibid.*, ap. 3, b. 682, l. 138, 139.
- ³⁷ *Ibid.*, l. 140.
- ³⁸ *Ibid.*, l. 179.
- ³⁹ *Ibid.*, l. 180.
- ⁴⁰ *Ibid.*, l. 195.
- ⁴¹ *Ibid.*, ap. 10, b. 9, l. 336, 337.
- ⁴² *Ibid.*, b. 19, l. 198.
- ⁴³ LSSR NKGB liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. vasario 14 d. tarnybinis pranešimas SSRS NKGB liaudies komisarui V. Merkulovui, *ibid.*, l. 201.
- ⁴⁴ J. Bartašiūno ir A. Guzevičiaus pranešimas L. Berijai ir V. Merkulovui, *ibid.*, l. 65.
- ⁴⁵ L. Tomaszewski, *Kronika Wileńska 1941–1945*, s. 134–135.
- ⁴⁶ J. Bartašiūno ir D. Rodionovo 1945 m. vasario mėn. vyriausybiniu telefonu L. Berijai perduota informacija, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 729, l. 268.
- ⁴⁷ *Ibid.*, l. 269–270.
- ⁴⁸ Penkiadienės NKGB suimtų žmonių suvestinės, *ibid.*, b. 690, l. 7–11.
- ⁴⁹ *Ibid.*, l. 13.
- ⁵⁰ *Ibid.*, l. 17.
- ⁵¹ *Ibid.*, l. 31.
- ⁵² *Ibid.*, l. 35.
- ⁵³ Pažyma apie Lietuvos SSR NKVD kovą su banditizmu ir antisovietiniu pagrindu 1945 m. vasario 1 d., *ibid.*, b. 694, l. 116–117.
- ⁵⁴ J. Bartašiūno 1945 m. kovo 9 d. raštas SSRS NKVD Kovos su banditizmu vyriausiosios valdybos viršininkui A. Leontjevui, *ibid.*, l. 128.

- ⁵⁵ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. Trošino ataskaita apie NKVD Vilniaus apskrities skyriaus veiklą 1944 m. spalio mėn., *ibid.*, b. 707, l. 135–136, 140.
- ⁵⁶ *Ibid.*, l. 137.
- ⁵⁷ Pažyma apie NKVD Vilniaus apskrities agentūrinį-operatyvinį darbą iki 1945 m. gegužės 31 d., *ibid.*, b. 1679, l. 36–37.
- ⁵⁸ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. V. Davydovo 1945 m. gegužės 19 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 1679, l. 14–16.
- ⁵⁹ *Ibid.*, l. 16a.
- ⁶⁰ *Ibid.*, l. 17.
- ⁶¹ *Ibid.*, l. 18.
- ⁶² Vilniaus apskrityje veikiančių AK būrių 1945 m. kovo 28 d. sąrašas, *ibid.*, b. 1673, l. 2.
- ⁶³ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko plk. A. Gusevo 1945 m. gegužės 13 d. tarnybinis pranešimas valstybės saugumo komisarui A. Leontjevui Maskvoje, *ibid.*, l. 180–181.
- ⁶⁴ *Ibid.*, l. 185–188.
- ⁶⁵ *Ibid.*, l. 189.
- ⁶⁶ SSRS NKVD Kovos su banditizmu vyriausiosios valdybos viršininko A. Leontjevo 1945 m. gegužės 28 d. raštas J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 165a–167.
- ⁶⁷ A. Guzevičiaus ir J. Bartašiūno parengtas LSSR NKVD–NKGB lenkų ir lietuvių partizanų formuočių ardymo priemonių planas, *ibid.*, b. 692, l. 155–159.
- ⁶⁸ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. V. Davydovo 1945 m. gegužės 23 d. specialus pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 1673, l. 29.
- ⁶⁹ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. V. Davydovo 1945 m. birželio 9 d. specialus pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 1679, l. 69–71.
- ⁷⁰ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko kpt. G. Kruglyšovo 1946 m. vasario 25 d. tarnybinis pranešimas Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininkui plk. I. Rudykai, *ibid.*, ap. 18, b. 91, l. 79–80, 98–100.
- ⁷¹ *Ibid.*, ap. 3, b. 1679, l. 38–39.
- ⁷² *Ibid.*, b. 693, l. 117.
- ⁷³ *Ibid.*, l. 132.
- ⁷⁴ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko plk. A. Gusevo 1945 m. birželio 6 d. pažyma, *ibid.*, b. 1673, l. 207.
- ⁷⁵ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. V. Davydovo 1945 m. birželio 24 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 705, l. 70–71.
- ⁷⁶ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko kpt. G. Kruglyšovo 1946 m. vasario 25 d. tarnybinis pranešimas plk. I. Rudykai, *ibid.*, ap. 18, b. 91, l. 80–81.
- ⁷⁷ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. V. Davydovo 1945 m. rugpjūčio 14 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 1679, l. 202–204.
- ⁷⁸ NKGB Vilniaus aps. skyriaus viršininko mjr. A. Torgovkino 1945 m. lapkričio 30 d. tarnybinis pranešimas LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininkui plk. I. Počkajui, *ibid.*, b. 1676, l. 341–343.

⁷⁹ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. V. Davydovo 1945 m. rugpjūčio 14 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 205–207.

⁸⁰ *Ibid.*, l. 207–208.

⁸¹ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. V. Davydovo 1945 m. rugpjūčio 5 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 187.

⁸² NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko pplk. V. Davydovo 1945 m. rugsėjo 5 d. tarnybinis pranešimas, *ibid.*, l. 162–164.

⁸³ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko kpt. G. Kruglyšovo 1945 m. lapkričio 5 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 231–236; ap. 18, b. 91, l. 81.

⁸⁴ LSSR NKGB 1945 m. lapkričio 4 d. pažyma apie Lietuvos SSR teritorijoje veikiančius partizanų būrius, *ibid.*, ap. 3, b. 717, l. 90.

⁸⁵ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko kpt. G. Kruglyšovo 1945 m. gruodžio 7 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 1679, l. 260–266.

⁸⁶ NKVD Vilniaus aps. skyriaus viršininko kpt. G. Kruglyšovo 1946 m. sausio 14 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 284–289.

⁸⁷ J. Bartašiūno tarnybinis pranešimas L. Berijai apie LSSR NKVD kovą su partizanais 1945 m. sausio

mėn., *ibid.*, b. 693, l. 4; b. 1555, l. 14.

⁸⁸ NKVD Trakų aps. skyriaus viršininko pplk. J. Rožavskio tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 118.

⁸⁹ NKVD Trakų aps. skyriaus viršininko pplk. J. Rožavskio 1945 m. vasario 28 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, l. 131–132.

⁹⁰ *Ibid.*, l. 132.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ NKVD Trakų aps. skyriaus viršininko pplk. J. Rožavskio 1945 m. gegužės 5 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 1557, l. 208, 211–212.

⁹⁴ NKVD Trakų aps. skyriaus viršininko pplk. J. Rožavskio 1945 m. birželio 3 d. tarnybinis pranešimas J. Bartašiūnui, *ibid.*, b. 1556, l. 21–22.

⁹⁵ *Ibid.*, l. 23–25, 33.

⁹⁶ NKGB Vilniaus aps. skyriaus viršininko mjr. A. Torgovkino 1945 m. rugsėjo 11 d. tarnybinis pranešimas, *ibid.*, b. 1676, l. 278–281.

⁹⁷ Agentūrinė byla „Akovcy“, *ibid.*, ap. 45, b. 1584, l. 7–9.

⁹⁸ NKVD–NKGB 1945 m. rugpjūčio 7 d. pažyma apie AK ginkluotas formuotes, *ibid.*, ap. 3, b. 1556, l. 197–198.

Gauta 1999 06 07

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE NKGB–NKVD ACTIONS AGAINST POLISH UNDERGROUND IN LITHUANIA IN 1944–1945

Summary

The Soviet Union has never considered the Armija Krajowa (AK) its ally and made every effort to annihilate the armed underground movement of Poles in Lithuania. The process of the annihilation of Polish underground movement is generally divided into three periods.

During the first period of the campaign in July 1944, the Soviets interned the AK units of the Vilnius and the Naugardukas districts. The Soviets arrested the district commandant A. Krzyzanowski, a number of commanding officers and about 7,900 soldiers. Nevertheless the Polish underground survived and continued its activities.

During the second period between July 1944–February 1945, the NKVD–NKGB launched regular operations against Polish underground. The campaign reached its peak in December 1944–January 1945. At the time, the operations against armed resistance in Lithuania were directed by S. Kruglov, the NKVD assistant commissar. During this period NKVD troops transferred to and concentrated

in Lithuania from other regions of the USSR and reinforced by a number of NKGB operatives handed a severe blow to the Polish underground. They arrested the executives of the AK staff and of the Government Commissioner's office to the Vilnius District. Between December 20, 1944 and February 6, 1945 the NKVD–NKGB arrested 9,249 Poles. After such big losses the process of gradual abatement of Polish resistance had started. Facing the Soviet terror many Poles of Lithuania decided to repatriate to Poland.

During the third period from March 1945 until autumn of the same year the AK units had finally ceased their activities, and Polish partisans persuaded by the NKVD–NKGB reported themselves to Soviet authorities. The last Commandant of the Vilnius district Wincenty Chrzasczewsky-Ksawery was arrested on July 18, 1945. Between July 1944 and May 20, 1945 the NKGB arrested or detained 7,116 participants of the Polish underground and the activities of the AK in Lithuania were suppressed.

SSRS–Vatikano santykiai ir sovietų valdžios politika Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje 1945–1978 m.

Straipsnyje nagrinėjama SSRS–Vatikano santykių raida ir jų įtaka Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Panaudoti Rusijos Federacijos valstybiniame archyve saugomi Religinių kultūrų reikalų tarybos archyviniai dokumentai.

IVADAS

Sovietų valdžios religinė politika buvo gana sudėtinga, ją lėmė ne tik komunistinės ideologijos agresyvi ateistinė nuostata, bet ir kiti reikšmingi veiksniai. Aiškiai matyti jos diferenciacija atskirų religinių konfesijų atžvilgiu. Sovietų okupuotoje Lietuvoje vienintelėje iš visų respublikų vyraujanti religija buvo katalikybė. Dėl to Bažnyčios padėtis čia tapo vienu svarbiausių SSRS–Vatikano santykių „karštųjų taškų“. Šio straipsnio tikslas – išsiaiškinti, kokį poveikį tie santykiai turėjo okupacinės valdžios religinei politikai Lietuvoje. Kita vertus, bus mėginama nagrinėti ir atvirkštinį ryšį, t. y. kaip sovietų valdžios politikos Lietuvoje tikslai veikė jos santykių su Šv. Sostu taktiką. Toks tyrimas būtinas analizuojant antibažnytinę politiką sovietų okupuotoje Lietuvoje, siekiant išryškinti įvairiapuses ją lėmusias įtakas. Juo labiau kad iki šiol negausiuose moksliniuose darbuose, kuriuose tyrinėjami sovietų valdžios veiksmai, nukreipti prieš Katalikų Bažnyčią Lietuvoje, pastarasis aspektas nėra išsamiai atskleistas.

R. Laukaitytė neseniai pasirodžiusiame straipsnyje apie sovietų valdžios antibažnytinę politiką 1944–1949 m.¹ plačiai aprašo sovietų valdžios mėginimus sukurti Lietuvoje tautinę bažnyčią, tačiau ir ši sovietų valdžios akcija, ir visa pirmųjų okupacijos metų politika Bažnyčios atžvilgiu nagrinėjama plačiau neatskleidžiant Sovietų Sąjungos pozicijų į įvairias religines konfesijas, neanalizuojant jos santykių su Vatikanu. SSRS–Vatikano santykių įtaką Bažnyčios padėčiai sovietų okupuotoje Lietuvoje epizodiškai aptaria išeivijos autoriai T. Remeikis² ir V. Vardys³. Abu jie daugiausia dėmesio skyrė septintajame dešimtmetyje Vatikano vykdytai vadinamajai *Ostpolitik*, kurios vienas svarbiausių tikslų buvo atkurti bažnytinę hierarchiją komunistų valdomose Vidurio ir Rytų Europos šalyse. T. Remeikio nuomone, ši politika nieko gera nedavė tikėjimo išlaikymui Lietuvoje, nes Vatikano pritarimas sovietų valdžiai paklusniems hierarchams tik dar labiau skaldė bei demoralizavo Bažnyčią iš vidaus⁴.

Stingant dėmesio šiai problemai lietuviškoje istoriografijoje, tam tikro istoriografinio pagrindo pasirinktai temai nagrinėti tenka ieškoti bendresnio pobūdžio darbuose, kurių autoriai analizuoja Vatikano santykių su Rytų Europos komunistiniais režimais raidą arba sovietų valdžios konfesinę politiką visos Sąjungos mastu. Iš pirmosios grupės darbų pirmiausia minėtinas kapitalinis

vokiečių žurnalisto ir istoriko H. Stehle's veikalas, kuriame remiantis gausiais šaltiniais nagrinėjama Vatikano politika komunistinių režimų atžvilgiu 1917–1990 m.⁵ Autorius gana kritiškai vertina konfrontacijos su komunistiniais režimais taktiką, kurios Vatikanas laikėsi popiežiaus Pijaus XII pontifikato metais (1939–1958), ir mėgina pagrįsti nuomonę, kad vėliau prasidėjusi *modus vivendi* paieška padėjo Bažnyčiai išgyventi ir patirti mažiau nuostolių. Panašią problematiką tyrinėjo kitas vokiečių istorikas E. Winteris⁶, tačiau jo darbui neigiamą įtaką darė tai, kad jis gyveno ir dirbo Rytų Vokietijoje, be to, negalėjo naudotis tokios plačios apimties šaltiniais. Vatikano taktiką komunistinių režimų atžvilgiu septintajame–aštuntajame dešimtmečiais analizavo ir amerikiečių istorikas D. J. Dunnas⁷; priešingai nei H. Stehle, jis įrodinėjo, kad Šv. Sostas darė daug klaidų gerindamas santykius su komunistiniais režimais. Minėtinas taip pat neseniai pasirodęs leidinys, kuriame publikuojami 1995 m. Maskvoje vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „II Vatikano Susirinkimas. Žvilgsnis iš Rusijos“ skaityti pranešimai⁸. Iš antrosios grupės darbų rengiant straipsnį naudotasi tais darbais, kuriuose, remiantis atsivėrusių archyvų dokumentais, apžvelgiamas Rusijos stačiatikių bažnyčios likimas sovietinės totalitarinės sistemos sąlygomis⁹.

Be neabejotinai svarbaus istoriografinio pagrindo, išsikeltų problemų analizei būtina panaudoti ir archyvinius dokumentus, kuriuose užfiksuotos sovietų valdžios pareigūnų mintys bei veiksmai. Maskvos požiūrį, planus ir veiksmus katalikybės atžvilgiu liudijančių dokumentų pasitaiko naujausiuose rusų istorikų darbuose, jų taip pat galima rasti tyrinėjant neseniai atsivėrusių Rusijos centrinių archyvų fondus. Šiame straipsnyje panaudoti Rusijos Federacijos valstybiniam archyve saugomi Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS MT (toliau – RKRT) do-

kumentai. Ši institucija 1944–1965 m. kontroliavo visų, išskyrus stačiatikius, Sovietų Sąjungoje veikusių religinių konfesijų veiklą. Liudijimų, kokia konkrečiai politika Bažnyčios atžvilgiu buvo vykdoma Lietuvoje ir kokios iniciatyvos buvo teikiamos Maskvai, randame tyrinėdami LKP CK, RKRT įgaliotinio bei MGB–MVD–KGB padalinių Lietuvoje veiklos dokumentus, saugomus pagrindinėse naujausios Lietuvos istorijos dokumentų saugyklose: Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA), Lietuvos visuomeninių organizacijų archyve (LVOA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (LYA). Svarbus tyrimo objektas yra ir oficialioji sovietinė spauda; nors ji neatspindi realios tikrovės, tačiau skaitant tarp eilučių daug pasako apie sovietų valdžios nuotaikas ir veiksmus.

I. PIRMASIS POKARIO DEŠIMTMETIS: „VATIKANAS – TARPTAUTINĖS REAKCIJOS LIZDAS“

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pirmaisiais pokario metais, Sovietų Sąjungai įtvirtinant savo valdžią iš naujo okupuotose teritorijose bei naujoje įtakos zonoje Vidurio ir Rytų Europoje, viešai rodomas jos vadovų požiūris į Katalikų Bažnyčią, kuri šiame regione turėjo nemažą įtaką, buvo gana nuosaikus ir net geranoriškas. Tokią nuostatą Jozifas Stalinas pademonstravo neįpareigojantčiame, tačiau propagandiniu atžvilgiu labai svarbiame susitikime su 1944 m. balandžio mėn. iš JAV atvykusiu kun. S. Orlemanskiu. Tačiau tuo pačiu metu slapta jau buvo rengiami Bažnyčiai nieko gera nežadantys konfesinės politikos planai, labai primenantys carinės Rusijos politikos tradicijas.

Katalikų Bažnyčia su savo centru sovietų nekontroliuojamoje erdvėje bei hierarchizuota struktūra buvo itin neparanki totalitarinės kontrolės sistemai. Šiai sistemai dėl

geografinių sąlygų (centras Maskvoje) ir dėl istorinės tradicijos daug parankesnė buvo Rusijos stačiatikių bažnyčia (toliau – RSB). Vatikanas tuo metu deklaravo griežtas anti-komunistines nuostatas, todėl buvo ypač svarbu mažinti jo įtaką siekiant įsitvirtinti Europoje. Tai padaryti planuota sovietų kontroliuojamame regione stiprinant stačiatikybės pozicijas ir silpninant katalikų. Sovietų valdžios konfesinės politikos *motto* 1945 m. pradžioje rašytame tarnybiniame rašte J. Stalinui suformulavo neseniai sukurtos Rusijos stačiatikių bažnyčios reikalų tarybos prie SSRS MT (toliau – RSBRT) vadovas G. Karpovas: „RSB gali ir turi suvaidinti svarbų vaidmenį kovojant su katalikybe“¹⁰. 1945 m. rugpjūčio 28 d. buvo patvirtinti numatyti steigti vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos srityse bei Lietuvoje stačiatikių brolijų įstatai, pagal kuriuos šios brolijos turėjo teisę į religinę spaudą ir labdaros darbą. Tačiau tokia stačiatikių protegavimo taktika vargu ar galėjo būti efektyvi Lietuvoje, nes čia stačiatikybė buvo tik tautinės mažumos religija. Tai sugebėjo išvelgti ir vietiniai sovietų valdžios atstovai. RKRT įgaliotinis Lietuvoje Alfonsas Gailevičius vietoj paramos stačiatikiams iškėlė tautinės bažnyčios Lietuvoje sukūrimo idėją¹¹.

Nors stačiatikių protegavimo Lietuvoje taktikos nebuvo atsisakyta, tačiau A. Gailevičiaus pasiūlymas akivaizdžiai sudomino RKRT vadovybę – autokefalinės Katalikų Bažnyčios vizija tapo sovietų valdžios „idėja fix“ iki pat 1949 m. pabaigos. Jau 1945 m. gruodžio 7 d. RKRT pirmininkas I. Polianskis, informuodamas vieną iš SSRS MT pirmininko pavaduotojų Viačeslavą Molotovą apie religinių organizacijų veiklą, pažymėjo, kad analizuojama galimybė „iš aukštų katalikų dvasininkų suburti grupę, kuri ne tik deklaratyviai reikštų savo palankumą sovietų valdžiai, bet ir nutrauktų santykius su Vatikanu bei sukurtų autokefalinę Katalikų Bažnyčią“¹². Tiesa, jis suabejojo, ar tai pa-

vyks padaryti labai greitai. Pakoreguota sovietų valdžios konfesinės politikos taktika 1947 m. pradžioje buvo išdėstyta bendroje RSBRT ir RKRT vadovų pažymoje VKP(b) CK sekretoriui A. Kuznecovui. Joje konstatuojama, kad „mėginimas katalikybei, kaip tikėjimo dogmų ir apeigų sistemai, priešpriešinti kitus religinius kultus neduoda jokių rezultatų. [...] Kova su įprastu, nusistovėjusiu ritualu ir tradicijomis, nepagrįsta logiškai ir politiškai, sukelia tik masių susierzinimą ir pasipriešinimą“¹³. Toliau išvardytos sąlygos, kuriomis Katalikų Bažnyčią sovietų valdžia galėtų toleruoti kaip ir kitas religines konfesijas: ji turi būti apolitiška (t. y. prosovietiška), decentralizuota ir padalyta į tautines bažnyčias. Visų šių svarstymų *spiritus movens* – ieškoti būdų, kaip neutralizuoti „reakcingą“ Vatikano veiklą. (Mėginimus priimti šioje pažymoje numatytą modelį Lietuvos Katalikų Bažnyčiai išsamiai aprašė R. Laukaitytė minėtame straipsnyje.)

Nors dar 1949 m. pradžioje RKRT pirmininkas I. Polianskis labai optimistiškai dėstė SSRS AT Prezidiumo pirmininkui Klementui Vorosilovui savo viziją, kaip susikursiančios tautinės katalikų bažnyčios SSRS teritorijoje (pirmiausia Lietuvoje, paskui Latvijoje, vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos srityse) ir prasidėsiąs pasaulinis antipopiežiškas sąjūdis¹⁴, tačiau jau tų pačių metų pabaigoje sovietų valdžios atstovų entuziazmas išblėso – rasti norinčiųjų mesti atvirą iššūkį popiežiaus autoritetui Lietuvoje sekėsi sunkiai, todėl teko pasitenkinti *de facto* egzistuojančia Bažnyčios izoliacija.

Autokefalinių katalikų junginių kūrimas, kaip ir Rusijos stačiatikių bažnyčios protegavimas, turėjo tuos pačius tikslus: neutralizuoti antikomunistines pozicijas užėmusio Vatikano įtaką ir užtikrinti politinį lojalumą. Paskutiniame J. Stalino valdymo dešimtmetyje visuomenės ateizavimo tikslai buvo paaukoti imperijos įtvirtinimo labui ir nustumti į antrą vietą. Tuo metu visos Sąjungos mastu ne-

buvo priimta nė vieno partijos nutarimo, kuriame būtų raginama aktyviau kovoti su „religiniais prietarais“. Religinė politika buvo diferencijuojama pagal politinius kriterijus. Tokią sovietų valdžios taktiką labai aiškiai pagrindė RKRT pirmininkas I. Polianskis: „Ideologiškai esantys kapitalizmo atgyvena žmonių sąmonėje religiniai kultai labai skiriasi politiniu požiūriu, žvelgiant į juos šios dienos ir rytdienos perspektyvoje: 1) kiti kultai, turėdami šaknis užsienyje, skleidžia užsienio įtaką, o stačiatikiai, priešingai, patys turi didelę įtaką už mūsų šalies ribų; 2) Rusijos stačiatikių bažnyčios stiprumas daug priklauso nuo jos santykių su valstybe sklandumo ir valstybės paramos, tuo tarpu kiti kultai sugeba lengviau prisitaikyti prie sudėtingų sąlygų“¹⁵. Šią sovietų valdžios taktiką vaizdžiai iliustruoja Rusijos stačiatikių bažnyčios ir Katalikų Bažnyčios Lietuvoje padėties antroje penktojo dešimtmečio pusėje palyginimas.

1945–1949 m. su valdžios sankcija visoje Sovietų Sąjungoje buvo atidarytos 1655 stačiatikių cerkvės¹⁶, 8 dvasinės seminarijos ir 2 akademijos, veikė apie 100 vienuolynų. Tuo tarpu Lietuvoje, kur dėl tautinių santykių ir stipraus pasipriešinimo sovietai buvo sąlyginai atsargūs, iš 715 1945 m. veikusių bažnyčių 1950 m. tebeveikė tik 555¹⁷, iš trijų kunigų seminarijų palikta tik viena ir daugiau nei perpus sumažintas jos klausytojų skaičius, uždaryti visi vienuolynai. Taigi Katalikų Bažnyčia atsidūrė patekusiųjų nemalonėn konfesijų grupėje. Žinoma, ne tik dėl to, kad Vatikanas buvo vienas iš pagrindinių stalininės ksenofobijos taikinių, bet ir dėl to, kad Bažnyčia pasipriešino mėginimui priimti jai sovietinį „religinio kulto“ modelį. Susidarė užburtas ratas: antibažnytinė valdžios politika provokavo pasipriešinimą, pasipriešinimas, traktuojamas kaip Vatikanio įtakos ir Bažnyčios klerikališkumo padarinys, stiprino sovietų valdžios antivatikaniškas nuotaikas, ir dėl to vėl didėjo spaudimas Bažnyčiai.

II. NAUJO POŽIŪRIO APRAIŠKOS 1955–1960 M.

Pirmieji ženklai, kad keičiasi sovietų valdžios religinės politikos koncepcija, pasirodė 1954 m. vasarą, kai liepos 7 d. buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl didelių mokslinės-ateistinės propagandos trūkumų ir priemonių jai pagerinti“. Iš esmės tai buvo pirmas po karo sovietų valdžios aktas, kuriame raginama suaktyvinti antireliginę veiklą. Kadangi didžiausia ir iki tol režimo proteguojama religinė konfesija Sovietų Sąjungoje buvo RSB, nutarimas pirmiausia buvo nukreiptas prieš ją. Tiesa, vos po kelių mėnesių, lapkričio 10 d., buvo paskelbtas dar vienas SSKP CK nutarimas, kuriame jau pasmekti antireliginės veiklos perlenkimai, administraciniai veiklos metodai ir pareikalauta kovoti su „religiniais prietarais“ tik ideologinio poveikio priemonėmis¹⁸. Nors šis nutarimas tik sušvelnino pirmojo potencialų poveikį, paradoksaliu būdu visuomenės sąmonėje jis tapo vienu iš režimo liberalėjimo ženklų. Taip interpretuojamas jis buvo pirmiausia J. Stalino valdymo metais labiausiai nukentėjusių religinių konfesijų, ypač katalikiškosios, aplinkoje. Vienas svarbiausių lapkričio nutarimo padarinių buvo tas, kad pagerėjo Katalikų Bažnyčios padėtis, tuo tarpu stačiatikiams valdžios 1954 m. nutarimai labiau kėlė nerimo nei palengvėjimo jausmus.

Sovietų valdžios požiūris į Katalikų Bažnyčią keitėsi ir dėl užsienio politikos pokyčių. Dar 1953 m. rugpjūčio 8 d. SSRS AT sesijoje pasakytoje kalboje tuometinis Sovietų Sąjungos politinis lyderis Georgijus Malenkovas, remdamasis prielaida, kad naujas pasaulinis karas, apie kurio neišvengiamumą kalbėjo J. Stalinas, reikštų civilizacijos žlugimą, iškėlė kapitalistinės ir socialistinės sistemų „taikaus sambūvio“ idėją, kurią vėliau pasisavino ir išplėtojo Nikita Chruščiovas. Tokia tarptautinių santykių vizija nereiškė, kad atsisakoma sovietinės ekspansijos;

ji toliau turėjo vyksti taikiu būdu, nepastebimai plečiant komunistų įtaką pasaulyje. Santykiams su Vakarų valstybėmis pagerinti nemažą reikšmę turėjo santykiai su Vatikanu, nes Katalikų Bažnyčia darė didelę įtaką Vakarų pasauliui, ypač Vakarų Vokietijai, kuri šeštajame dešimtmetyje buvo svarbiausia Rytų–Vakarų santykių problema.

1955 m. rugsėjo 11 d. Maskvoje lankantis VFR kancleriui Konradui Adenaueriui, Panevėžyje buvo konsekruoti du nauji vyskupai. Tam sovietų valdžia ne tik neprieštaravo, bet netgi pati primygtinai skatino vienintelį tuo metu Lietuvoje likusį vyskupą Kazimierą Paltaroką pateikti kandidatūras Vatikanui aprobuoti. Be to, prieš pat K. Adenauerio vizitą Lietuvoje su valdžios pritarimu buvo išleista maldaknygė ir katalikiškas kalendorius – pirmieji oficialūs religiniai tekstai nuo okupacijos pradžios. Dar didesnę išpūdį sovietų valdžia norėjo padaryti Graco universiteto profesorius M. Redingui SJ, kuris 1955 m. gruodžio mėn. atvyko į Sovietų Sąjungą susipažinti su katalikų gyvenimu. Jam kartu su RKRT pirmininku I. Polianskiu per Kalėdas lankantis Vilniuje, įvyko vyskupijų valdytojų susitikimas su respublikos valdžios atstovais, kuriame buvo išdėstyti Bažnyčios pageidavimai¹⁹. Prof. M. Redingas susitiko ir su SSRS MT pirmininko pavaduotoju Anastazu Mikojanu, kuris į klausimą, ar Maskva suinteresuota užmegzti ryšius su Vatikanu, atsakė: „Sovietinė vyriausybė su visomis organizacijomis, taip pat ir religinėmis, kurios kovoja dėl taikos, užmezga ryšį. Jei Vatikanas pasisakys už taiką, tai ir su juo bus galima užmegzti ryšį“²⁰.

Matyt, galvodamas, kaip paskatinti Vatikaną „pasisakyti už taiką“, A. Mikojanas paprašė RKRT pirmininką I. Polianskį informacijos apie Katalikų Bažnyčios veiklą Sovietų Sąjungoje. Vykdydamas pavedimą, I. Polianskis 1956 m. vasario 27 d. pateikė išsamią pažymą. Konstatavęs, kad didžioji dauguma katalikų dvasininkų yra lojalūs valdžiai, jis pa-

žymėjo, kad vis dėlto nepasitikėjimas Katalikų Bažnyčia nesumažėjo ir jos padėtis dar nėra tokia pat kaip stačiatikių, musulmonų, budistų ar armėnų (šios religinės konfesijos J. Stalino laikais buvo ypač globojamos). RKRT siūlė patenkinti visus Bažnyčios atstovų prašymus, iškeltus 1955 m. pabaigoje vykusiuose susitikimuose su valdžios atstovais, nors tam ir prieštaravo respublikų valdžia. Neatmetama galimybė atidaryti ir keletą vienuolynų, jei tokių prašymų būtų. Pažyma baigiama žodžiais: „Dabartinėmis sąlygomis, siekiant padidinti taikos stovyklos jėgas, tikslinga pakeisti ir sovietinės vyriausybės požiūrį į Vatikaną. Tai galėtų būti išreikšta susitarimo su Vatikanu forma“²¹. 1956 m. balandžio pradžioje SSKP CK buvo pateikti konkretūs pasiūlymai, kaip pagerinti Katalikų Bažnyčios padėtį Sovietų Sąjungoje. Siūlyta netgi panaikinti draudimą kunigams katekizuoti vaikus ir tikintiesiems burtis į religines brolijas²². Taigi 1955–1958 m. Lietuvoje įgyvendinti kai kurie iš RKRT siūlymų buvo glaudžiai susiję su pasikeitusiais SSRS užsienio politikos prioritetais. Tai patvirtina ir 1956 m. pabaigoje išryškėję nesutarimai RSBRT dėl tolesnės religinės politikos krypties. RSBRT inspekcijos skyriaus viršininkas I. Ivanovas 1956 m. gruodžio 15 d. SSKP CK Prezidiumui pateiktoje pažymoje kritikavo RSB panaudojimo užsienio politikos tikslams taktiką ir siūlė apriboti jos veiklą. Jo nuomone, SSRS užsienio politikos tikslus labiau atitinka ryšių su islamu ir nepravoslavų bažnyčiomis kapitalistinėse šalyse stiprinimas²³. Tokiai jo pozicijai nepritarė RSBRT vadovybė.

Tuo pačiu metu buvo atsisakyta ir taktikos izoliuoti Lietuvos Katalikų Bažnyčią nuo visuotinės Bažnyčios. Siektinu tikslu tapo sovietų valdžiai lojalių Bažnyčios struktūrų „legalizavimas“, „agentūrinis skverbimasis“ į Vatikaną ir visuotinę Bažnyčią. Svarbiausias vaidmuo šioje srityje buvo patikėtas KGB organams, pirmiausia jo padaliniui Lietuvoje, nes čia Bažnyčia buvo stipriausia ir per ją bu-

vo patogų įgyvendinti savo tikslus. KGB padalinys Lietuvoje ypač aktyviai pradėjo darbuotis 1956 m. pavasarį. Tuo metu buvo pradėta operacija „Volna“ („Banga“), kuria siekta „išvesti“ į Vatikaną kaip Lietuvos dvasininkijos atstovą patikimą agentą²⁴. 1956 m. gegužės mėn. LSSR KGB vadovas Kazimieras Liaudis savo viršininkams pasiūlė planą, kaip vykdyti „agentūrinį skverbimąsi“ į Vatikaną: leisti kunigų seminarijai pasiųsti kelis klierikus ar kunigus studijuoti popiežiaus universitetuose²⁵. Siekdamas užmaskuoti šią operaciją, KGB iškėlė iniciatyvą prie kunigų seminarijos surengti kunigų tobulinimosi kursus, kurie taptų tramplinu studijoms Romoje.

1957 m. antroje pusėje, N. Chruščiovui pavykus įveikti „antipartinę grupę“, didelę įtaką sovietų valdžios viršūnėse įgijo vadina mieji „ideologai“ Michailas Suslovas, Jelena Furceva, Leonidas Iljičevs bei komjaunimo vadai A. Šelepinas ir V. Semičastnas (vėliau jie paeiliui vadovavo KGB), parėmę N. Chruščiovą kovoje dėl valdžios. Sustiprėjus jų pozicijoms, imta labiau ideologizuoti visas vidaus gyvenimo sritis, valdžia nusiteikė aktyviai naikinti „religijos liekanas“. Paskutines kliūtis antireliginiam puolimui pašalino sovietų valdžios nusivylimas RSB galimybėmis efektyviai remti SSRS užsienio politiką. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje, blėstant „Ženevos dvasiai“ tarptautiniuose santykiuose, o Vatikanui atsargiai reaguojant į sovietų iniciatyvas pagerinti santykius, išblėso ir SSRS politinės vadovybės susidomėjimas katalikais. 1958 m. spalio mėn. SSKP CK Prezidiumas, remdamasis Propagandos ir agitacijos skyriaus pažyma apie RKRT ir RSBRT veiklą, priėmė nutarimą, kuriame labai kritiškai įvertinta šių padalinių veikla pastaraisiais metais, pateikti kaltinimai, kad nepagrįstai remiami dvasininkijos reikalavimai²⁶. Po šio nutarimo iš RKRT vadovo pareigų buvo atleistas I. Polianskis, kuris, kaip ir RSBRT pirmininkas G. Karpovas, pasisakė už pragmatiškus santykius su religinėmis institucijomis

(jie abu, prieš tapdami minėtų institucijų vadovais ir dar kurį laiką jau būdami jais, vadovavo atitinkamiems MGB skyriams, kontroliavusiems religinių konfesijų veiklą).

Sovietų valdžios požiūrį į katalikus neigiamai paveikė ir žinia apie numatomą visuotinį Bažnyčios susirinkimą, kuris Maskvoje iš pradžių interpretuotas kaip Vatikano pasirengimas naujam kryžiaus žygiui prieš komunizmą. Tokiai interpretacijai atsirasti nemažai įtakos turėjo ir G. Karpovas, siekęs apginti savo požiūrį į sovietų valdžios religinės politikos principus; anot jo, RSB yra labai svarbi sovietų užsienio politikai, todėl jos negalima skriausti. Planuojamas Bažnyčios susirinkimas G. Karpovui tapo patogia proga vėl pristatyti RSB kaip efektyvų įrankį, kuris padėtų neutralizuoti Vatikano įtaką pasaulyje. 1959 m. pradžioje rašytoje pažymoje SSKP CK kaip priemonę prieš Susirinkimą jis siūlė užmegzti glaudesnius Rusijos stačiatikių bažnyčios ryšius su Pasauline bažnyčių taryba²⁷.

Tačiau tolesnės Rusijos stačiatikių bažnyčios nesėkmės tarptautinėje arenoje ir nesėkmingas mėginimas savo tikslams panaudoti Pasaulinę bažnyčių tarybą sužlugdė G. Karpovo pastangas apginti pateiktą religinės politikos koncepciją, ir 1960 m. pradžioje jis buvo priverstas užleisti postą partinio aparato darbuotojui V. Kuroedovui. Antireliginė kampanija įsisiūbavo, visuomenės ateizavimo uždaviniai pasidarė svarbesni už galimybę religines institucijas panaudoti užsienio politikos tikslams.

III. II VATIKANO SUSIRINKIMAS IR SOVIETŲ VALDŽIOS POLITIKA BAŽNYČIOS ATŽVILGIU LIETUVOJE

Kai 1959 m. pradžioje ką tik išrinktas popiežiumi Jonas XXIII paskelbė ketinąs surengti visuotinį Bažnyčios susirinkimą, niekas nenujautė, kad tas Susirinkimas taps reikšmingu Bažnyčios istorijos posūkiu. To nesitikė-

jo ir Sovietų Sąjungos politinė vadovybė, iš pradžių labai priešišškai reagavusi į šį faktą. Tradicinį priešišumą pareiškė ir RSB. Tačiau keletas veiksmų per dvejus metus pakeitė ir sovietų valdžios, ir RSB poziciją. Svarbiausias iš jų buvo pačios Bažnyčios pasiryžimas atsisakyti uždaro ir vienareikšmiškai neigiamos nuostatos komunistinių režimų atžvilgiu. Kitas ne mažiau svarbus veiksnys – jau nuo šeštojo dešimtmečio vidurio išryškėjęs SSRS noras pagerinti santykius su Vatikanu. Toks suinteresuotumas vėl atgijo septintojo dešimtmečio pradžioje, kai 1960 m. rudenį JAV prezidentu buvo išrinktas katalikas Džonas Kennedy, o 1961 m. rugsėjo mėn. popiežius Jonas XXIII paskelbė pareiškimą, kuriame ragino valstybių vadovus, jaučiant atsakomybę Dievui ir istorijai, stengtis stiprinti taiką. Šį kvietimą labai pozityviai įvertino N. Chruščiovas, duodamas interviu „Pravdai“. 1961 m. lapkričio 25 d. pasveikinęs popiežių 80-ojo gimtadienio proga, N. Chruščiovas aiškiai parodė norįs toliau gerinti santykius su Šv. Sostu. Tuo pačiu metu pradėjo keistis ir RSB nuostata Vatikano Susirinkimo ir Katalikų Bažnyčios atžvilgiu. Dauguma RSB naujausios istorijos tyrinėtojų tai sieja su naujojo Maskvos patriarchato užsienio ryšių skyriaus vadovo metropolito Nikodemo asmenybe. Šis esą pasiūlęs naują RSB tarptautinių ryšių koncepciją, pagal kurią Maskvos patriarchatas, nevengdamas dialogo su kitomis religinėmis konfesijomis, turėjo pralaužti vis didėjančią izoliaciją, atgauti prestižą ir taip apsisaugoti nuo stiprėjančių režimo represijų. Dėl to metropolitas Nikodemas nuo 1962 m. pavasario jau pritarė tam, kad RSB atstovai dalyvautų II Vatikano Susirinkime. Tačiau neaišku, ar nauja RSB konfesinių ryšių vizija buvo vien paties metropolito kūrinys ir kokią įtaką jai susiformuoti padarė pasaulietinės valdžios ir ypač KGB planai.

Dauguma tyrinėtojų taip pat teigia, kad SSRS politinė vadovybė ilgai svyravo ir ap-

sisprendė leisti RSB atstovams dalyvauti pirmojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje tik kelios dienos prieš jai prasidedant (sesija prasidėjo 1962 m. spalio 12 d.), kai buvo gauta pakankamai įrodymų dėl Susirinkimo politinio santūrumo komunizmo ir Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Tačiau, atrodo, tai buvo tik taktinis žaidimas: Maskva daug anksčiau buvo apsisprendusi ir suinteresuota vienu ar kitu būdu dalyvauti Susirinkime. Jau 1962 m. vasarą pradėta „formuoti“ Katalikų Bažnyčios atstovų delegaciją iš SSRS.

Tam pirmiausia reikėjo sovietų valdžiai parankia linkme sutvarkyti vyskupijų valdymo reikalus – į valdytojus iškelti lojalius dvasininkus ir pašalinti pavojingus. Nušalinus vyskupą Julijoną Steponavičių, 1962 m. viduryje buvo likusi tik viena spraga – Kaišiadorių vyskupija. Sovietų valdžiai įtarimą kėlė ne tik jos valdytojas kan. Juozas Meidus, bet ir į Šeduvą ištremtas Kaišiadorių vyskupijos ordinaras vysk. Teofilis Matulionis, kuris savo veiksmais trukdė sutvarkyti vyskupijų valdymą pagal valdžios planus. 1961 m. vysk. T. Matulionis atėmė Kaišiadorių vyskupijos garbės kanauninko titulą iš Česlovo Krivaičio (jis buvo išrinktas Vilniaus arkivyskupijos valdytoju, pašalinus vysk. J. Steponavičių), taip pat sužlugdė jo paskyrimą apaštalinio administratorium, laiške Šv. Kazimiero kolegijos Romoje rektoriui prel. Ladui Tulabai neigiamai pasisakydamas šiuo klausimu. Kai 1962 m. liepos pradžioje sovietų valdžia privertė iš Kaišiadorių vyskupijos valdytojo pareigų pasitraukti kan. J. Meidų, vysk. T. Matulionis tik po ilgų prel. Juozapo Labuko įkalbinėjimų leido vyskupijos kapitulai pačiai rinkti naują valdytoją ir nebuvo itin sužavėtas, kad kapitula pasirinko kan. Povilą Bakšį.

1962 m. rugpjūčio viduryje sovietų valdžia iš principo jau buvo nutarusi siųsti į II Vatikano Susirinkimą oficialiai jos pripažįstamus vyskupijų valdytojus. Kauno arkivyskupijos valdytojas kan. Juozas Stankevi-

čius tuo metu jau tvarkėsi dokumentus užsienio pasui gauti²⁸. Vienu iš vykimo tikslų buvo ir siekimas „legalizuoti“ du naujuosius valdytojus Č. Krivaitį ir P. Bakšį. Šiam tikslui, taip pat kitiems sovietų valdžios planams II Vatikano Susirinkime įgyvendinti galėjo sutrukdyti vysk. T. Matulionis, turėjęs nelegalius, KGB niekaip neužčiuopiamus ryšius su Roma kanalus. Tokiomis aplinkybėmis gana paslaptingas atrodo 1962 m. rugpjūčio 17 d. dviejų KGB darbuotojų vizitas pas vyskupą neva kratos darymo pretekstu (apie tai sužinome iš KGB vykdytų pasiklausymų memorandumų). Saugumiečių apsilankymas turėjo du padarinius: 1) staigiai pablogėjo vysk. T. Matulionio savijauta ir jis greitai mirė (rugpjūčio 20 d.); 2) atsirado rugpjūčio 18 d. datuotas vyskupo raštas, kuriuo jis grąžina Č. Krivaičiui kanauninko titulą. Ar šį raštą vysk. T. Matulionis pasirašė iš tikrųjų, neaišku, nes autoriui žinomas tik vienas, mašinėle rašytas jo egzempliorius be vyskupo parašo, atsidūręs tarp RKRT įgaliotinio Lietuvoje įstaigos dokumentų²⁹.

1962 m. rugpjūčio mėn. Vatikanas oficialiai pakvietė dalyvauti Susirinkime Lietuvos vyskopus T. Matulionį, Petrą Maželį, Vincentą Sladkevičių ir J. Steponavičių. Tačiau sovietų valdžia sutiko į Susirinkimą išleisti tik jos oficialiai pripažįstamus vyskupijų valdytojus, taigi iš vyskupų tik Telšių vyskupijos apaštalinį administratorių P. Maželį. Šis negalėjo vykti dėl sveikatos būklės, todėl į pirmąją Susirinkimo sesiją išvyko niekieno nekviesti Č. Krivaitis ir P. Bakšys bei kan. J. Stankevičius, kurį eksperto titulu pakvietė vysk. Vincentas Brizgys. Anot LSSR KGB pirmininko Alfonso Randakevičiaus, pagal planą, suderintą su LKP CK pirmuoju sekretoriumi Antanu Sniečkumi, delegacijos tikslai buvo tokie: „1) sukompromituoti lietuvių klerikalinės emigracijos veikėjus, siekiančius atstovauti Lietuvos Katalikų Bažnyčiai, parodyti, kad jų teiginiai apie Bažnyčios persekiojimą Lietuvoje yra nepa-

grįsti; 2) užmegzti ryšius su atvykusiais iš kitų socialistinių šalių katalikų dvasininkais ir pagal galimybę blokuoti antisovietinius Susirinkimo sprendimus; 3) kiti LSSR KGB operatyviniai tikslai“³⁰.

Sovietų valdžios dviveidiškumą rodo Susirinkimo atidarymo proga laikraščio „Komsomolskaja pravda“ pateiktas vertinimas: „Vatikanas primena gyvą lavoną. Kad ir kokiais rūbais jį aprengtum, kad ir kokius užkeikimus kalbėtum, niekas jo nebeatgavins“³¹. Vykstant galutiniam mūšiui su „religiniais prietarais“, eiliniams Sovietų Sąjungos piliečiams negalėjo kilti jokių abejonių dėl tikro valdžios požiūrio į religiją ir „amžinąją šalies priešą“. Visuomenės ateizavimo planai ir viliojanti galimybė pasinaudoti religinėmis organizacijomis siekiant užsienio politikos tikslų visuomet kėlė dilemą sovietų valdžiai, nes antroji galimybė reikalavo bent minimaliai toleruoti reikiamą konfesiją. Gerinti santykius su Vatikanu buvo patogu ir todėl, kad Sovietų Sąjungoje katalikų buvo palyginti nedaug ir galima didesnė tolerancija jų atžvilgiu neprieštaravo apskritai agresyviai antireliginei septintojo dešimtmečio pradžios politikai. Tačiau ar buvo kokių nors ženklų, rodančių palankesnę požiūrį į katalikus bendroje religinių persekiojimų atmosferoje, vykstant visuotiniam Bažnyčios Susirinkimui?

RKRT pirmininkas A. Puzinas, vertindamas pirmąją Susirinkimo sesiją, pažymėjo dvi tendencijas: 1) naują, Sovietų Sąjungai parankų popiežiaus Jono XXIII ir „progresyvių“ Susirinkimo dalyvių požiūrį į tarptautinę situaciją; 2) siekį reformuoti ir taip sustiprinti Bažnyčią, kuris kėlė tam tikrą nerimą vertintojui. Vis dėlto užsienio politikos tikslai iškeliami aukščiau ir siūloma paremti „progresyviųjų“ pozicijas Susirinkime: „Atsižvelgiant į tai, atrodo tikslinga šalia klausimų, susijusių su SSRS–Vatikano santykiais valstybine linija, apgalvoti kai kurias priemones bažnytinėje plotmėje“³². Parodyti

geros valios ženklų religijos laisvės srityje N. Chruščiovą ragino ir iškart po pirmosios Susirinkimo sesijos Maskvoje apsilankęs neoficialus Vatikano–SSRS tarpininkas, spaudos leidėjas iš JAV N. Cousinsas. Tačiau vieninteliu tokiu ženklu tapo tik unitų arkivyskupo, Lvovo metropolito Josifo Slipyj išlaisvinimas ir leidimas jam emigruoti. Lie-

keletą kitų svarbių katalikybės pergalių. Kai vysk. V. Brizgys Vakaruose sudarė komisiją liturginei reformai parengti, sovietų valdžia suskato tokią komisiją organizuoti Lietuvoje ir skatino Lietuvos atstovus trečiojoje Susirinkimo sesijoje siekti, kad Vatikanas pavestų tokią komisiją sudaryti ne emigrantams, o metropolijai. Leidusi sudaryti komi-

Lentelė Nr. 1

Religinių konfesijų nuostoliai 1958–1965 m. antireliginės kampanijos metu

	RSB			LKB		
	1958 m.	1965 m.	Nuostoliai proc.	1958 m.	1965 m.	Nuostoliai proc.
Maldos namai	13 324	7 551	45	661	629	5
Dvasinės mokyklos	10	5	–	1	1	–
Jose klausytojų	1 700	745	56	75	60	20
Dvasininkai	12 169	7 410	40	920	869	5
Vienuolynai	56	19	65	–	–	–

Lentelė sudaryta pagal: M. Шкаровский, *Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 г.*, Москва, 1995, c. 83, 85, 109; A. Streikus, „Sovietų valdžios antibažnytinė politika 1953–1967 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 123–159.

tuvoje 1963 m. Bažnyčia nepajuto jokių palengvėjimo ženklų: uždarytos dar 9 bažnyčios, kunigams uždrausta kalėdoti, ateistinė propaganda taip pat labai nežymiai susilpnėjo. Tiesa, lyginant bendrus 1958–1964 m. antireliginės kampanijos padarinius, aiškiai matyti, kad RSB per ją nukentėjo kur kas daugiau nei Lietuvos Katalikų Bažnyčia (LKB).

Sunku vienprasmiškai įvertinti, kokią naudą Lietuvos Katalikų Bažnyčiai turėjo užsimezgę tiesioginiai ryšiai su visuotine Bažnyčia ir jos centru. Viena vertus, per juos sovietų valdžia įgijo kanalą, kuriuo buvo pateikiama jai naudinga informacija. Be to, tokiu būdu lojalūs sovietų valdžiai dvasininkai įtvirtino savo padėtį Bažnyčios hierarchijoje. Kita vertus, atsirado galimybė grįžti prie visuotinės Bažnyčios gyvenimo ritmo. Sovietų valdžios noras neutralizuoti po karo iš Lietuvos į Vakarus pasitraukusių dvasininkų veiklą bei propaguoti neva egzistuojančią SSRS visišką religijos laisvę lėmė ir

siją, valdžia turėjo leisti spausdinti ir reformai įgyvendinti reikalingus tekstus: 1966–1968 m. Lietuvoje buvo išleistas dviejų dalių naujas apeigynas su priedais, atnaujintas maldynas (6 tūkst. egzempliorių tiražu) ir II Vatikano Susirinkimo nutarimų rinkinys (2,3 tūkst.). Laikydamosi tokios taktikos sovietų valdžia tikėjosi, kad tai „nesuaktyvins religinės veiklos respublikoje“³³.

Tačiau tokiam požiūriui pritarė ne visi. Antrosios Susirinkimo sesijos metu (1963 m. rugsėjo 29 d.–gruodžio 4 d.) įvykusiame išplėstiniame SSKP CK ideologijos komisijos posėdyje SSKP CK sekretorius L. Iljičevs aiškiai išreiškė susirūpinimą, kad religijos įtaka nemažėja, o religinės konfesijos stengiasi atsinaujinti³⁴. Remdamasis šiame posėdyje komisijos parengtais pasiūlymais SSKP CK 1964 m. sausio 2 d. priėmė nutarimą, kuriame reikalaujama dar labiau sustiprinti ateistinį visuomenės auklėjimą ir iki 1980 m. „visiškai išlaisvinti žmonių sąmonę iš religinių prietarų nelaisvės“³⁵. Po šio nutarimo

Sovietų Sąjungą apėmė tikra antireliginė isterija, kuri tęsėsi iki 1964 m. rudens, kai nuo valdžios buvo nušalintas N. Chruščiovas.

L. Iljičevo kvietimai į lemiamą mūšį prieš religiją sutapo su sovietų valdžios atšalimu Vatikano atžvilgiu. Tam įtakos turėjo ir popiežiaus Jono XXIII mirtis 1963 m. birželio mėn. Naujas popiežius Paulius VI tų pačių metų rudenį perspėjo dėl nesusipratimo, kurį galėjo sukelti jo pirmtako veikimo stilius, kad Bažnyčia pakeitė savo požiūrį į plačiai paplitusias klaidas, taip pat į marksistinį ateizmą.

Nors iš esmės abiejų popiežių politika Rytų Europos komunistinių režimų atžvilgiu buvo tokia pat, tačiau jų vieši pareiškimai akivaizdžiai skyrėsi. Jonas XXIII savo paskutinėje enciklikoje „Pacem in terris“ aiškiai pabrėžė skirtumą tarp komunistinės ideologijos ir ja besiremiančių režimų³⁶. Tuo tarpu pirmuosiuose Pauliaus VI pareiškimuose tokio skirtumo nedaroma; juose kalbama, kad pragmatiškų santykių su komunistiniais režimais reikia tik dėl to, jog būtina apsaugoti Bažnyčią nuo dar didesnių represijų. Sovietų valdžios dokumentuose tai vėl interpretuojama kaip antikomunistinio fronto mobilizavimas.

Tačiau RKRT pirmininkas A. Puzinas savo pranešime apie pirmuosius Pauliaus VI politikos žingsnius vis dėlto pažymi, kad ryšių su Vatikanu palaikymas „galėtų nutraukti antisovietinę katalikiškos užsienio spaudos ir radijo propagandą, palengvintų ryšius su masinėmis katalikų organizacijomis kapitalistinėse šalyse ir duotų galimybę propaguoti SSRS užsienio politiką ir gyvenimo būdą, paneigti šmeižtą“³⁷. Tokie prieštaravimai sovietų valdžios pareigūnų kalbose dėl religinės politikos atsirado todėl, kad brendo opozicija N. Chruščiovui ir jo komandai. Jau 1964 m. pradžioje RSBRT ir RKRT per savo įgaliotinius pradėjo rinkti informaciją apie dvasininkų ir tikinčiųjų reakciją į L. Iljičevo pareiškimus ir SSKP CK sausio 2 d.

nutarimą. Surinktos būdingiausios nuomonės buvo pateiktos specialioje pažymoje SSKP CK. Turbūt grėsmingiausiai turėjo skambėti teiginys, kad kai kurie stačiatikių dvasininkai rimtai svarsto galimybę susivienyti su Katalikų Bažnyčia: „Geriau paklusti popiežiui nei bedieviškai valdžiai“³⁸. Pažymos teiginiai kėlė mintį, kad L. Iljičevo propaguojama religinės politikos taktika nėra geriausia, nes sukelia didelį tikinčiųjų nepasitenkinimą. Nenuostabu, kad nuvertus N. Chruščiovą vienas svarbiausių jo ideologų turėjo SSKP CK sekretoriaus pareigas iškeisti į daug kuklesnį užsienio reikalų ministro pavaduotojo postą.

IV. NAUJOSIOS VATIKANO RYTŲ POLITIKOS REZULTATAI LIETUVOJE

Trečioji II Vatikano Susirinkimo sesija baigėsi jau nušalinus N. Chruščiovą nuo valdžios. Naujojo politinio elito požiūris į religiją nebuvo toks ideologizuotas; pirmieji žingsniai rodė, kad mėginama atitaisyti N. Chruščiovo laikų perlenkimus, kurie ne tik nesumažino tikinčiųjų skaičiaus, bet turėjo ir daug neigiamų padarinių: kėlė visuomenės pasipiktinimą, leido atsirasti tokioms pagrindinės religinių organizacijų veiklos formoms, kurias buvo sunkiau kontroliuoti, apsunkino propagandinį darbą užsienyje. Religinės politikos vairininku tapo vienas didžiausių N. Chruščiovo nuvertimo iniciatorių (be kita ko, gerai išmanęs ir katalikų reikalus) – M. Suslovas, kuriam dar penktajame dešimtmetyje J. Stalinas buvo pataręs su religija kovoti „protingai“: vengti viešais pareiškimais ir šiurkščiais veiksmais kelti tikinčiųjų nepasitenkinimą, religines institucijas griauti iš vidaus, užmaskuotais būdais³⁹. Taigi ir jau minėtas A. Randakevičiaus pasiūlymas kontrapropagandiniu tikslu leisti Lietuvoje vykdyti liturginę reformą atitiko naują politinę konjunktūrą. Tame pačiame dokumente jis

taip pat siūlė sutikti, kad būtų išventintas sovietų valdžiai priimtinas vysk. P. Maželio įpėdinis; tada Lietuvos delegacija ketvirtojoje Susirinkimo sesijoje būtų reprezentatyvesnė⁴⁰.

Septintojo dešimtmečio viduryje Maskvos ir Vatikano požiūriai vienas į kitą supanašėjo. Paulius VI ir jo aplinkos žmonės buvo įsitikinę, kad komunistiniai režimai Rytų Europoje įsitvirtino ilgam laikui ir reikia ieškoti vienokio ar kitokio *modus vivendi* su jais. Sovietų valdžia po 1958–1964 m. anti-religinės kampanijos nesėkmės taip pat suprato, kad per kelerius metus sunaikinti religiją neįmanoma, todėl netikslinga priešintis religinių institucijų egzistavimui, taigi ir vyskupų skyrimui, jei tik jie lojalūs režimui. Vatikanas Pauliaus VI pontifikato metais (1963–1978) galimybę skirti vyskopus manė esant daugiausia, ką galima padaryti Bažnyčios išlikimo labui komunistų valdomuose kraštuose, ir stengėsi jos nepraleisti. Lietuvoje pirmas žingsnis šia linkme buvo prel. J. Matulaičio-Labuko išventinimas į vyskopus 1965 m. Prieš tai jis, kan. J. Stankevičiui užsitraukus sovietų valdžios nemalonę, tapo Kauno arkivyskupijos ir Vilkaviškio vyskupijos valdytoju, taigi svarbiausiu Lietuvos bažnytinės provincijos hierarchu. Būdinga, kad ir sovietų valdžia, ir Vatikanas manė jį esant priimtina šioms pareigoms. Sovietų valdžios prielankumą J. Labukas pelnė dar 1959 m. sutikdamas neformaliai bendradarbiauti su sovietų valdžios saugumo organais⁴¹, taip pat kai rėmė kan. Č. Krivaitį ir P. Bakšį, buvo neformalus vadovas kunigų „turistų“ grupės, kuri antrosios Susirinkimo sesijos metu viešėjo Romoje ir KGB pageidavimu turėjo „kompromituoti ir demaskuoti klerikalinės emigracijos antisovietinę veiklą“⁴². Romos kurija, neturėdama neigiamų atsiliepimų apie jo moralines savybes ir atsižvelgdama į tai, kad J. Stalino valdymo metais prel. J. Labukas kalėjo Si-

biro lageriuose, taip pat manė jį esant tinkamą vyskupo pareigoms. J. Matulaitis-Labukas, kitaip negu kan. J. Stankevičius, nebuvo skeptiškai nusiteikęs Vatikano ir katalikiškosios išeivijos atstovų atžvilgiu, iš tikrųjų labiau atitiko „laiko dvasią“. Kompromisu mėgindamas grąžinti Lietuvos katalikus į visuotinės Bažnyčios gyvenimą, jis tikėjosi bent jau stabilizuoti jos padėtį Lietuvoje. KGB vylėsi vysk. J. Labuko dalyvavimą vyskupų sinodo posėdžiuose panaudoti „tyrimui asmenų, dominančių mus kontržvalgybiniu aspektu, vykdant naudingas politinio pobūdžio priemones ir išsiaiškinant Vatikano planus SSRS atžvilgiu“⁴³. Tačiau RRT įgaliotinis Lietuvoje Justas Rugienis nebuvo patenkintas religinio gyvenimo pagyvėjimo ir laisvėjimo apraiškomis: naujomis pastoracijos formomis, mėginimais pagerinti kunigų darbą bei įgyvendinti kitus II Vatikano Susirinkimo sprendimus⁴⁴.

Įgaliotinis pastebėjo ir atsirandančius ekumeninius ryšius, kuriuos vertino kaip religinių konfesijų mėginimą susivienyti siekiant išsilaikyti sovietinės sistemos sąlygomis. Ekumeniniams ryšiams megztis palankias aplinkybes sudarė II Vatikano Susirinkimas bei gerėjantys Vatikano ir Maskvos patriarchato santykiai. Nuo septintojo dešimtmečio vidurio sovietų valdžia taip pat iš dalies liovėsi skirtingai traktuoti religines konfesijas. Tai liudijo RSBRT ir RKRT sujungimas į vieną instituciją – Religijų reikalų tarybą (RRT). Svarbiausia šių permainų sąlyga buvo tuo metu prasidėjęs tarptautinių santykių įtempimo mažinimas, ypač reikalingas sovietų valdžiai, siekusiai stabilizuoti padėtį savo įtakos zonoje ir įtvirtinti *status quo* Europoje. Tam reikėjo ir išoriškai gerų santykių su Vatikanu. Tokį įspūdį turėjo sudaryti SSRS AT Prezidiumo pirmininko Nikolajaus Podgorno susitikimas su popiežiumi Vatikane 1967 m. sausio 30 d., net keturi sovietų užsienio reikalų ministro An-

drejaus Gromykos vizitai į Vatikaną 1966–1975 m. bei Viešųjų reikalų tarybos sekretoriaus Agostino Casaroli atvykimas į Maskvą 1971 m. pradžioje, kai jis pasirašė Vatikano prisijungimo prie atominio ginklo neplatavimo sutarties dokumentus. Pasikeitusią atmosferą gerai jautė ir vietos sovietų valdžios atstovai Lietuvoje. Nuo 1962 m. jie nuolat siūlė Maskvai uždaryti stačiatikių vienuolyną Vilniuje, motyvuodami tai vienuolių vykdoma „ardomąja, religinių prietarų stiprinimo veikla“ ir katalikų propaganda apie nevienodą sovietų valdžios požiūrį į religines konfesijas. Vis dėlto Maskva tokiam pasiūlymui nepritarė; tai rodo, jog naujojoje imperijos išlaikymo strategijoje puikiai tilpo įvairūs elementai.

Neskubėta tenkinti ir Vatikano pageidavimų pagerinti Katalikų Bažnyčios padėtį Sovietų Sąjungoje. Tokie pageidavimai buvo išdėstyti 1967 m. kovo mėn. SSRS ambasada Romoje įteiktoje A. Casaroli notoje ir per jo susitikimą su RRT vadovais Maskvoje 1971 m. vasario mėn. A. Casaroli siūlė išplėsti bažnyčių tinklą, paskirti vyskopus Baltarusijoje ir Ukrainoje, leisti valdyti vyskupijas suvaržytiems vyskupsams (J. Steponavičiui ir V. Sladkevičiui Lietuvoje ir K. Dulbinskiui Latvijoje), įsileisti Vatikano atstovą, kuris su sovietų valdžios organais spręstų įvairius Katalikų Bažnyčios veiklos klausimus. Tačiau į abi naujosios Vatikano Rytų politikos teoretiko ir praktiko iniciatyvas RRT biurokratai atsakė šaltais: „Tikinčiųjų katalikų poreikiai SSRS visiškai patenkinami“⁴⁵. Vatikano „pretenzijas“ RRT atstovai vertino kaip siekį stiprinti vakarietiškos ideologijos pozicijas socialistinėse šalyse. Anot jų, kalbos apie pažangų Vatikano vaidmenį yra klaida: „Žinoma, Vatikanas, spaudžiamas tikinčiųjų masių, priverstas persitvarkyti – tai liudija ir II Vatikano Susirinkimo nutarimai; jis kartais vykdo ir antikarines akcijas, tačiau Vatika-

nas ir toliau lieka priešiškas komunizmo reikalui“⁴⁶.

RRT manymu, septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje Lietuvoje prasidėjusį sąjūdį už Bažnyčios ir tikinčiųjų teises taip pat paskatino suintensyvėjusi „kurstomoji“ Vatikano propaganda, respubliką pasiekianti per lietuviškas Vatikano radijo laidas, padažnėjusias užsienio turistų keliones bei oficialius hierarchų ryšius su Šv. Sostu⁴⁷. Sovietų valdžiai ypač nepatiko Pauliaus VI 1968 m. balandžio 20 d. laiške vysk. J. Labukui išsakyti žodžiai: „Mums ne paslaptis, kad Jūsų krašte egzistuojančios sąlygos Bažnyčiai neatitinka Dievo teisės. Dėl to visos Mūsų pastangos, maldos ir pastovus rūpestis, kad būtų sulaukta taikos, laimės ir laisvės Bažnyčiai Lietuvoje“⁴⁸. Nepaisant kaltinimų Vatikanui ir popiežiui, oficialūs ryšiai su Šv. Sostu ir toliau nebuvo varžomi, išskyrus retus atvejus. Labai pamažu, tarsi nepastebimai gerėjo ir Bažnyčios veikimo Lietuvoje sąlygos. 1973 m. pradžioje buvo paskirtas gana nuosaikių pažiūrų naujas RRT įgaliotinis Lietuvoje Kazimieras Tumėnas, šias pareigas ėjęs iki 1978 m. pabaigos. 1972–1973 m. pirmą kartą sovietinės okupacijos metais oficialiai leista spausdinti dalį Naujojo Testamento (Evangelijas, Apaštalų darbus bei Psalmyną) 11,5 tūkst. egz. tiražu, į seminarijos pirmą kursą priimamų klierikų skaičius padidėjo nuo 6 žmonių (1968 m.) iki 21 (1978 m.), į 41-ąją tarptautinį Eucharistinį kongresą Filadelfijoje 1976 m. buvo išleisti ir „reakcionieriai“: vysk. V. Sladkevičius ir kun. Pranas Račiūnas (1949–1965 m. kalintas Sibiro lageriuose). Tam įtakos turėjo du tarpusavyje susiję veiksniai: kilęs sąjūdis už Bažnyčios teises ir būtinybė įtikinti Vakarų viešąją nuomonę, kad Sovietų Sąjungoje religija nepersekiojama. Tai buvo ypač aktualu rengiantis Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai Helsinkyje, kurios Baigiamąjį aktą pasirašyti be Vatikano

tarpininkavimo būtų buvę daug sunkiau. Tai gi vėl susidūrė SSRS užsienio politikos, kuria siekiama įtvirtinti Europoje *status quo*, ir sovietų valdžios institucijų, atsakingų už visuomenės ateizavimą, tikslai.

Popiežiaus Pauliaus VI pontifikato metais vykdyta politika komunistinių režimų atžvilgiu (vengiama viešų pareiškimų dėl Bažnyčios persekiojimo šiuose kraštuose ir sutinkama su lojalių valdžiai vyskupų skyrimu) buvo dažnai kritikuojama 1972 m. pradėjusioje eiti „LKB kronikoje“. Šios politikos iniciatoriaus A. Casaroli nuomone, tai buvo nepriimančių sprendimų žmonių balsas. Anot jo, nors ir nelabai vaisingas dialogas su komunistine valdžia buvo būtinas norint išvengti, kad Bažnyčios veikla nebūtų visiškai izoliuota, o vyskupai, nors ir mažai galintys, užtikrino Bažnyčios vienybę⁴⁹. Tačiau, atrodo, Vatikano diplomatinė tarnyba pervertino komunistų galią. Kaip parodė vėlesni įvykiai, sovietų valdžia neturėjo pakankamai politinės valios užgniaužti sąjūdį už tikinčiųjų teises. Tuo tarpu valdžiai priimtinių dvasi-ninkų skyrimas vyskupais iš tiesų buvo Bažnyčią vienijantis, tačiau jos pasipriešinimą slopinantis veiksnys. Valdžios reikalavimams nuolaidūs vyskupijų valdytojai, neturėdami vyskupo mitros, stiprėję opoziciniam sparnui ilgainiui būtų visiškai praradę autoritetą ir eilinių kunigų paklusnumą. Įšventinimas į vyskopus padidino jų autoritetą, tačiau iš dalies demoralizavo tuos, kurie priešinosi režimo antireliginei politikai.

IŠVADOS

Atliktas tyrimas leidžia daryti išvadą, kad SSRS–Vatikano santykiai buvo svarbus veiksnys, lėmęs sovietų valdžios politiką Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje. J. Stalino valdymo metais, vykstant įtemptai konfrontacijai, Katalikų Bažnyčia – sovietų valdžios įsitikinimu, skleidusi priešišką Vakarų įtaką, – buvo diskriminuojama. Po J. Stalino mirties pasikeitus sovietų valdžios užsienio politikos strategijai, keitėsi ne tik santykiai su Vatikanu, bet ir Bažnyčios padėtis Lietuvoje.

Sovietų Sąjungos užsienio politikos tikslų diktuojamą politiką Katalikų Bažnyčios atžvilgiu buvo stengiamasi suderinti su visuomenės ateizavimo užduotimis. Nuo šeštojo dešimtmečio vidurio efektyvesne priemone šiam tikslui pasiekti imta laikyti ne Lietuvos Katalikų Bažnyčios atribojimą nuo visuotinės Bažnyčios, bet kontroliuojamų ryšių egzistavimą. Skirtingus užsienio politikos ir visuomenės ateizavimo uždavinius ne visuomet pavykdavo suderinti. Plėtojantis oficialiems Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykiams su Vatikanu ir esant poreikiui išlaikyti Sovietų Sąjungai palankią Vatikano poziciją tarptautiniais klausimais, prasidėjus sąjūdžiui už Bažnyčios teises Lietuvoje, sovietų valdžia turėjo atsižvelgti į tikinčiųjų reikalavimus. Be šio sąjūdžio nebūtų buvę daroma nuolaidų Bažnyčiai, bet jų nebūtų buvę ir be tvirtos Vatikano pozicijos tikinčiųjų teisių atžvilgiu.

Nuorodos

¹ R. Laukaitytė, „Mėginimai sovietizuoti Lietuvos Bažnyčią 1944–1949 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, p. 178–197.

² T. Remeikis, *Opposition to Soviet rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 105–114.

³ V. Vardys, *The Catholic Church, dissent and nationality in Soviet Lithuania*, New York, 1978, p. 205–212.

⁴ T. Remeikis, op. cit., p. 112.

⁵ H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*, Warszawa, 1993.

⁶ Э. Винтер, *Политика Ватикана в отношении СССР (1917–1968)*, Москва, 1977.

⁷ D. J. Dunn, *Detente and Papal–Communist relations 1962–1978*, Boulder, 1979.

⁸ *Vatican II in Mosco (1959–1965)*, Leuven, 1997.

⁹ Д. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва, 1995; В. Алексеев, *Иллюзии и догмы*, Москва, 1991; М. Шкаровский, *Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 г.*, Москва, 1995.

¹⁰ М. Шкаровский, op. cit., p. 34.

¹¹ B. Puzinavičius, „Ketinimai steigti autokefalinę „katalikų“ bažnyčią“, *Tautos atmintis*, 1997, Nr. 2, p. 51–54.

¹² RKRT pirmininko 1945 m. gruodžio 7 d. informacija SSRS MT apie religinių organizacijų veiklą ir numatomas RKRT priemones, Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 6991, ap. 3, b. 10, l. 130.

¹³ Cit. pagal М. Шкаровский, op. cit., p. 121.

¹⁴ Pažyma apie RKRT pirmininko pokalbį su K. Vorosilovu 1949 m. vasario 12 d., RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 8, l. 177.

¹⁵ RKRT ataskaita apie darbą nuo įkūrimo iki 1947 m. liepos 1 d., ibid., b. 47, l. 206.

¹⁶ Д. Поспеловский, op. cit., p. 274.

¹⁷ K. Misiųs, „Bažnyčių uždarinėjimas Lietuvoje pokario metais“, *LKMA metraštis*, 1998, t. 12, p. 84.

¹⁸ *О религии и церкви*, Москва, 1981, c. 69–81.

¹⁹ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Sovietų valdžios antibažnytinė politika 1953–1967 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 123–159.

²⁰ RKRT pirmininko I. Polianskio 1956 m. sausio 3 d. pranešimas SSRS užsienio reikalų ministrui V. Molotovui, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 129, l. 5.

²¹ RKRT 1956 m. vasario 27 d. pažyma „Apie katalikybės padėtį SSRS“, ibid., l. 41–45.

²² RKRT 1956 m. balandžio 4 d. pažyma SSKP CK, ibid., l. 87–91.

²³ М. Шкаровский, op. cit., p. 57.

²⁴ 1955 m. lapkričio 5 d. pažyma apie LSSR KGB 4-osios valdybos darbo patikrinimą, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 471, l. 82.

²⁵ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1956 m. gegužės 15 d. raštas SSRS KGB pirmininko pavad. S. Belčenkai, ibid., b. 30, l. 2–5.

²⁶ „Письма и диалоги времен „хрущевской оттепели““, *Отечественные архивы*, 1994, No. 5, c. 28.

²⁷ A. Roccucci, „Russian observers at Vatican II“, *Vatican II in Mosco*, p. 51.

²⁸ J. Stankevičius, *Mano gyvenimo kryžkelės* (dienoraščio rankraštis), p. 478.

²⁹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 36.

³⁰ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasininkijos delegacijos dalyvavimą pirmojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 39, l. 140.

³¹ И. Лаврецкий, „Каким будет новый „Силлабус“?“, *Комсомольская правда*, 1962, spalio 13.

³² RKRT pirmininko A. Puzino pažyma apie pirmąją II Vatikano Susirinkimo sesiją, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 167.

³³ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasininkijos delegacijos dalyvavimą trečiojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 12.

³⁴ Л. Ильичев, „Формирование научного мировоззрения и атеистическое воспитание“, *Коммунист*, 1964, No. 1, c. 23–46.

³⁵ М. Шкаровский, „Русская православная церковь в 1958–1964 г.“, *Вопросы истории*, 1999, No. 2, c. 55.

³⁶ *History of the Church*, ed. H. Jedin, K. Reppen, J. Dolan, New York, 1989, t. 10, p. 250.

³⁷ RKRT pirmininko A. Puzino 1964 m. gegužės 27 d. pranešimas apie popiežiaus Pauliaus VI politiką, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 68, l. 10.

³⁸ М. Шкаровский, „Русская православная церковь в 1958–1964 г.“, c. 56.

³⁹ М. Шкаровский, *Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 г.*, c. 109.

⁴⁰ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasininkijos delegacijos dalyvavimą trečiojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 13.

⁴¹ Pažyma apie LSSR KGB pareigūnų susitikimą su prel. J. Labuku, įvykusį 1959 m. gegužės 15 d., ibid., ap. 45, b. 99, l. 55.

⁴² LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasininkijos delegacijos dalyvavimą pirmojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, ibid., b. 39, l. 140.

⁴³ LSSR KGB 2-osios valdybos antrojo skyriaus 1967 m. II ketvirčio darbo planas, ibid., b. 63, l. 13.

⁴⁴ Ataskaita apie RRT įgaliotinio Lietuvoje darbą 1966 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 72.

⁴⁵ RRT atsakymas į A. Casaroli 1967 m. notą SSRS pasiuntinybei Romoje, ibid., b. 75, l. 89–95; Pažyma apie 1971 m. vasario 26 d. įvykusį RRT pirmininko V. Kuropodovo pokalbį su A. Casaroli, ibid., b. 84, l. 24–27.

⁴⁶ RRT atsakymas į A. Casaroli 1967 m. notą SSRS pasiuntinybei Romoje, ibid., b. 75, l. 94.

⁴⁷ RRT įgaliotinio Lietuvoje J. Rugienio 1972 m. pažyma „Apie kurstomąją Vatikano propagandą siekiant suaktyvinti Katalikų Bažnyčios veiklą Lietuvoje“, *ibid.*, b. 86, l. 30–38.

⁴⁸ *Ibid.*, l. 32.

⁴⁹ Apie Rytų politiką ir vyskupų skyrimus (I. Vaišvilaitės 1996 m. interviu su A. Casaroli), *Naujasis židinys*, 1998, Nr. 5/6, p. 287–290.

Gauta 1999 06 10
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Arūnas Streikus

RELATIONS BETWEEN THE USSR AND THE VATICAN AND SOVIET POLICY TOWARDS THE CHURCH IN LITHUANIA BETWEEN 1945–1978

Summary

Soviet policy towards the Catholic Church in Lithuania depended on the character of relations between Moscow and the Vatican. The hostility between Moscow and the Vatican added to an already extremely difficult situation for the Catholic Church during the last decade of Stalin's reign. Those tense relations led to attempts to reorganise the Catholic Church in Lithuania into an independent national church. After Stalin's death the Soviets changed the tactics of their foreign policy and the policy towards the Church. Consequently the relations between Moscow and the Vatican took new shape. The Soviets abandoned the

discriminatory policy towards the Catholic Church and gave consent to Lithuania to re-establish linkages with the Vatican, of course, controlled by the Soviets. Both, the Soviets and Lithuania, benefited by the détente. On one hand, the Soviets with no disguise could consolidate the status and authority of the Catholic clergy loyal to the regime. On the other hand, the communication of the Church of Lithuania with the outside world greatly contributed to a successful end of suppression and gradual establishment of rights for the faithful.

Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą

Vienas sovietinės okupacijos padarinių – radikalus visuomenės struktūros pokytis, lėmęs staigų socialinių sluoksnių judėjimą. Akivaizdu, jog stalininės represijos buvusių elitinių sluoksnių atstovams reiškė socialinį mobilumą žemyn. Prisitaikymo prie pakitusios santvarkos strategija buvo įvairi: vieni, išsaugoję kultūrinį kapitalą, buvusią socialinę poziciją susigrąžino vėlesnėse kartose; kiti palūžo, neatlaikę sovietinės sistemos spaudimo. Straipsnio tikslas – nusakyti galimybes tirti socialinių tremtinių mobilumą atsižvelgiant į tai, kaip šeimoje išsaugotas ir perduotas kapitalas padėjo įsitvirtinti naujoje visuomenėje.

IVADAS

Prancūzų sociologas Danielis Bertaux, tyręs Rusijos elitinių visuomenės sluoksnių šeimų likimus po Spalio revoliucijos, santvarkos pokyčio momentą aprašo taip: „Senoji socialinio struktūra sugriūva ir su ja suyra senosios institucijos, socialiniai santykiai, papročiai, kitaip tariant, visa, ką ankstesnė valdančioji klasė vadino „visuomene““¹. D. Bertaux tyrimas rodo, kaip buvusios aukštuomenės nariai, staiga išmesti iš „beklasės“ visuomenės kūrimo proceso, prisitaiko prie naujų socialinių santykių, kaip padeda savo vaikams įsikurti naujame, dažnai priešiškame socialiniame pasaulyje.

Revoliucija apibūdinama kaip ekstremali

situacija, nes jos padarinys – radikalus socialinės struktūros pasikeitimas. Visuomenė, galima sakyti, apsiverčia „aukštyn kojom“: natūralus socialinio mobilumo procesas suardomas, ir per palyginti trumpą laikotarpį buvę aukštuomenės sluoksniai nuskurdinami (tiek materialiniu, tiek dvasiniu atžvilgiu), o į visuomenės avangardą išeina naujas elitas. Todėl santvarkos pasikeitimas turi tiesioginį poveikį ištisų socialinių sluoksnių mobilumui – tiek žemyn, tiek aukštyn.

Porevoliucinė situacija Rusijoje šiuo atžvilgiu prilygintina Lietuvos visuomenės būklei po sovietinės okupacijos, kai prievarta įvestas sovietinis režimas radikaliai keičia (deformuoja) visuomenės struktūras. Nepriklausomos Lietuvos elitas (kuriam priklausė politikos bei visuomenės veikėjai, karininkai, mokytojai, teisininkai, dvasininkai, ūkininkai) sovietinės ideologijos apibrėžiamas kaip „socialiai pavojingas elementas“ ir nustumiamas į žemiausią visuomeninę padėtį*. Santvarkos pasikeitimas šiems žmonėms reiškia staigų socialinį mobilumą žemyn. Paženklinti „liaudies priešų“ etikete, jie praranda nuosavybę, prestižinę visuomeninę padėtį, mėgstamą darbą, atskiriami nuo šeimos bei artimųjų ir pasmerkiami sunkiam fiziniam darbui, ligoms, badui, neretai ir mirčiai Sibiro platybėse. Pagrįstai galima manyti, jog tragiška tremtinių ir politinių kalinių patirtis, įgavusi skirtingus pavidalus, pa-

* Priverstinai tremtyje bei lageriuose dirbę žmonės ne tik užėmė žemiausią vietą socialinėje hierarchijoje, bet ir buvo traktuojami kaip esantys anapus formalios klasinės struktūros (kuriai oficialiai sudarė trys sluoksniai: darbininkų klasė, valstietija ir inteligentija) (A. Inkeles, „Myth and Reality of Social Classes“, *Soviet Society*, Boston, 1961, p. 560).

liko pėdsaką visuomenės sąmonėje, keisdama žmonių elgesio modelius, psichologiją, ideologiją, tikėjimą bei vertybes. Dėl šios priežasties masinis lietuvių tautos genocidas, kaip mūsų visuomenės lūžio periodas, nuspelno ne vien istorikų dėmesio; jis turi būti nagrinėjamas įvairių disciplinų požiūriu, išryškinant socialinius, psichologinius ar moralinius šio reiškinio aspektus.

Sociologinio tyrimo objektu galėtų būti stalininių represijų, nukreiptų prieš lietuvių inteligentiją, sociokultūriniai padariniai, tiksliau – jų įtaka tremtinių ir politinių kalinių socialiniam mobilumui. Toks tyrimas Lietuvos sociologijoje būtų novatoriškas ne vien objekto pasirinkimu (nepaisant didelio plačiosios visuomenės dėmesio buvusiems politiniams kaliniams ir tremtiniams per pastaruosius dešimtį metų, sociologijoje šis reiškinys nebuvo nuodugniai analizuojamas). Socialinio mobilumo analizei siūlomas ir netradicinis tyrimo metodas – šeimų gyvenimo istorijos, kuris padėtų atskleisti mobilumo priežastis bei trajektorijas. Toks tyrimas būtų bandymas išryškinti, kiek išliko ir buvo perduoti iš kartos į kartą nepriklausomoje Lietuvoje susiformavusios inteligentijos sluoksnio sąmonės struktūros bei veiksenos modeliai.

Pažymėtina, jog straipsnyje keliamos idėjos tėra hipotetinio pobūdžio, todėl jos turėtų būti traktuojamos tik kaip prielaidos galimam tyrimui.

TYRIMO METODAS: ŠEIMOS GYVENIMO ISTORIJA

Metodo pasirinkimą iš dalies lėmė prielaida, jog socialinio mobilumo proceso negalima nagrinėti nesvarstant subjektyvių veiks-

nių įtakos. Naudojant vadinamuosius kokybinius metodus, būtent – biografijų, arba gyvenimo istorijų*, metodą, socialinė tikrovė atsiskleidžia per individualios patirties prizmę. Biografiniais dokumentais laikytini tiek rašytiniai tekstai (dienoraščiai, laišakai, grožiniai kūriniai, straipsniai spaudoje ir t. t.), tiek žodinis interviu, dažniausiai užrašomas kito žmogaus (sociologo)².

Biografijas kaip socialinių santykių nagrinėjimo būdą pirmieji ėmė taikyti lenkų sociologai Thomas ir Znaniecki. Jų penkiatomis darbas „The Polish Peasant in Europe and America“, išleistas 1918–1920 m. Bostone, pradėjo asmeninių dokumentų (laiškų ir autobiografijų) naudojimo sociologijoje tradiciją.

Trečiajame dešimtmetyje biografijų metodą taikė Čikagos sociologai nusikalstamo elgesio analizei.

Įsigalėjusi pozityvistinė nuostata bei empirinių tyrimų prioritetas prieš kokybinius metodus buvo viena iš priežasčių, dėl kurios biografijų metodas ilgą laiką buvo užmirštas. Kaip išimtį galima paminėti lenkų sociologiją, kur nuo trečiojo dešimtmečio buvo renkami šimtai tūkstančių rašytinių, „teminių“ prisiminimų (lenk. *pamiętniki*). Daug biografijų buvo surinkta per plačiai skelbiamus dienoraščių konkursus, kuriuose dalyvaudavo įvairių socialinių sluoksnių atstovai (bedarbiai, valstiečiai, darbininkai, mokytojai, intelektualai). Tačiau dėl kalbos barjero šios gyvenimo istorijos ilgą laiką nebuvo žinomos už Lenkijos ribų³.

Sociologiniuose tyrimuose kokybiniai metodai atgimė kartu su pozityvistinio požiūrio ir tyrimo praktikos kritika. Anot jos, empiriniai tyrimai ne tik „pamiršta“ savo tikrąjį objektą – žmonių santykius (žmonės traktuojami kaip „respondentai“, socialiniai santykiai

* Pagal D. Bertaux klasifikaciją, „gyvenimo istorija“ (*life history*) sudaro ne tik paties žmogaus prisiminimai, bet ir kiti dokumentai, todėl ji apima platesnę tyrimo skalę nei „gyvenimo pasakojimas“ (*life story*), turintis vieną šaltinį – pasakotoją.

– kaip koreliacijos tarp kintamųjų), bet ir konstruoja statiską visuomenės paveikslą, nepajėgdami atskleisti jos istorinės dinamikos⁴.

Naujas požiūris teigė, jog į socialinę tikrovę galima pažvelgti kitu aspektu – per biografijas. Vienas žymiausių šio požiūrio šalininkų, daug prisidėjęs prie biografijų metodo atgimimo, D. Bertaux laikėsi prielaidos, jog politiniai, ekonominiai ir socialiniai pokyčiai bei istoriniai įvykiai, vienaip ar kitaip paveikdami žmonių veiksėnos modelius, atsispindi individualioje gyvenimo istorijoje. Todėl, pasak jo, gyvenimo istorijos padeda atskleisti socialinių santykių struktūrą jų istorinės kaitos momentu. Vadovaudamasis šia nuostata, jis atliko eksperimentinį kepiamo pramonės Prancūzijoje tyrimą*, kuris turėjo išryškinti tipines (nepaisant individualių variacijų) mąstymo bei elgesio struktūras, lemiančias socialinių santykių raidą.

Gyvenimo istorijos kaip visuomeninių santykių analizės būdas nėra plačiai naudojamas Lietuvos sociologų, tačiau jis būtų itin pravartus nagrinėjant tragišką Lietuvos visuomenei laikotarpį – masinius trėmimus (ypač turint omeny paskelbtų prisiminimų gausą). Pagrįstai galima manyti, jog gyvenimo istorijos (tiksliau, šeimų gyvenimo istorijos, apimančios kelias kartas) padėtų išryškinti tam tikras socialinio elgesio tendencijas, kurių atgarsiai siekia šias dienas. Tai būtų viena iš priežasčių, dėl kurių pasirinktume netradicinį biografinį tyrimo būdą.

Biografija ne tik padeda atskleisti subjektyvių veiksmų įtaką visuomenės struktūrų pokyčiams. Gyvenimo istorija nėra paprastas pasakojimas; ji tarsi sukuria pasakotojo tapatybę, kuri, anot Kohli, yra „simbolinė struktūra, įgalinanti per kintančias biografines būsenas, skirtingas pozicijas socialinėje erdvėje užtikrinti tęstinumą ir nuo-

seklumą“⁵. Taip pasakojimas tampa asmens tęstinumo (tapatybės) garantu. Pasakodamas savo praeitį, žmogus patvirtina tai, kuo jis yra dabar, todėl gyvenimo istorija susijusi su savęs įvaizdžiu, savosios tapatybės struktūravimu. Ši struktūra nėra statiška ir nekintama – ji gali būti perpasakojama išryškinant tam tikrus gyvenimo momentus: „Individas atskleidžia tuos gyvenimo aspektus, kurie yra susiję su dabartine situacija, t. y. yra svarbūs kaip į ateitį nukreiptos intencijos“⁶.

Gyvenimo istorijos gali būti skirstomos į dvi kategorijas: biografijos, apimančios visą gyvenimo periodą (žinoma, jos niekada nėra išbaigtos), ir biografiniai pasakojimai, išryškinantys tam tikrus gyvenimo momentus⁷. Pastarųjų kategorijai priklausytų ir pastaraisiais metais plačiai skelbiami buvusių tremtinių bei politinių kalinių prisiminimai, kuriuose pasakojama apie tremties ar įkalinimo laikotarpį – būtent tai, kas ilgus dešimtmečius buvo jeigu ir ne slepiama, tai bent nesistengiama iškelti į viešumą. Juk grįžus iš tremties daugeliui reikėjo tiesiog „pamiršti“ praeitį, nes „tremtinio“ ar „politinio kalinio“ etiketė tapdavo kliuviniu siekiant išsilavinimo ar karjeros, dažnai būdavo netgi pavojinga. Šis pavyzdys rodo, kaip pagal situaciją (šiuo atveju – politinį kontekstą) gali keistis požiūris ne tik į istorinius faktus, bet ir į asmeninę patirtį.

SOCIALINIS MOBILUMAS

Kaip minėta, biografijų metodas būtų parankus tirti nepriklausomos Lietuvos inteligentijos sluoksnių, patyrusių sovietų represijas, socialinį mobilumą.

„Socialinio mobilumo“ sąvoka paprastai apibūdina individų judėjimą iš vienos socia-

* Šis autorių išgarsinęs darbas anglų kalba pasirodė 1981 m. (D. Bertaux, I. Bertaux-Wiame, „Artisanal Bakers in France. How they live and why they survive“, *The Petite Bourgeoisie. Comparative Studies of an Uneasy Stratum*, London, 1981).

linės kategorijos (dažniausiai klasės) į kitą. Rusų ir amerikiečių sociologas Pitirimas Sorokinas, 1927 m. įvedęs šį terminą į sociologiją, išskiria du mobilumo tipus: vertikalųjį ir horizontalųjį. Horizontaliuoju mobilumu vadinami pokyčiai, vykstantys tos pačios klasės lygmenyje, nepereinant už jos ribų. Pavyzdžiui, pilietybės pakeitimas ar perėjimas iš vienos religijos į kitą neturi įtakos individo socialinei padėčiai visuomenės hierarchijoje. Vertikalusis mobilumas, priešingai, yra judėjimas tarp skirtingų socialinių sluoksnių, ir pagal tai, kyla ar smunka socialinė padėtis, jis gali būti kylantis aukštyn arba besileidžiantis žemyn*.

Socialinis mobilumas paprastai analizuojamas vadinamaisiais kiekybiniais metodais – pavyzdžiui, išsamiomis anketomis galima statistiškai nustatyti, ar dažnai vaikai pasirenka savo tėvų profesiją⁸. Šis metodas yra aprašomojo pobūdžio – aprašoma faktinė, „matoma“ mobilumo pusė, kai individo perėjimas iš vienos socialinės grupės į kitą aiškinamas tokiais objektyviais veiksniais kaip darbo vietos, profesijos ar gyvenamosios vietos pokyčiai.

Esama ir kito – subjektyvaus – socialinio mobilumo aspekto, kurio negalima išmatuoti ir išreikšti kiekybiškai. Socialinės padėties kitimui turi įtakos subjektyvūs veiksniai: vertybinė orientacija, interesai, gebėjimai ir kitos vidinės nuostatos. Todėl individualus situacijos vertinimas bei subjektyvi motyvacija įgyjant socialinį statusą yra ne mažiau svarbūs nei išorinės aplinkybės.

Mobilumo analizei parankus būtų šiuolaikinio prancūzų sociologo Pierre Bourdieu teorinis modelis, kuriame minėta objektyvumo ir subjektyvumo priešprieša apeinama.

Anot jo, socialinė erdvė, kurioje migruoja individai, nėra vienalytė – ją sudaro skir-

tingų laukų visuma: „Socialinė erdvė yra daugiaplanis, atviras sąlygiškai autonomiškų laukų ansamblis“⁹. Socialinis susisluoksniavimas, t. y. tam tikrame lauke užimamos skirtingos socialinės pozicijos, priklauso nuo nevienodo galių bei išteklių (arba, kalbant P. Bourdieu terminais, kapitalo) pasiskirstymo. Esama įvairių kapitalo formų - atsižvelgiant į lauką, kapitalas gali būti ekonominis, kultūrinis, socialinis ar simbolinis¹⁰. Vienodu kapitalo kiekiu disponuojantys individai sudaro socialines klases, kuriose vyrauja tam tikri mąstymo bei veiksenos šablonai arba tai, ką P. Bourdieu vadina *habitus*. Šis sunkiai išverčiamas terminas apibūdina tam tikrą mąstymo bei elgsenos struktūrą, kuri lemia individo polinkį jausti, galvoti, kalbėti, pagaliau reaguoti bei veikti vienokiu, o ne kitokiu būdu. *Habitus* yra labai svarbus individo įsitvirtinimui socialinėje erdvėje, nes jis „leidžia veikėjui spontaniškai orientuotis socialinėje erdvėje ir daugiau ar mažiau adekvačiai reaguoti į įvykius ir situacijas“¹¹. P. Bourdieu manymu, dvilypis *habitus* pobūdis padeda sujungti subjektyvųjį ir objektyvųjį socialinės tikrovės lygmenis: viena vertus, jis pasireiškia kaip tam tikra sąmonės struktūra, kuri padeda žmogui įprasminti jį supančią aplinką; kita vertus, *habitus* išorinė išraiška esti konkreti socialinė praktika.

Habitus susiformavimui didžiulę įtaką turi socializacijos procesas, kurio metu įdiegiamos ne tik išorinės taisyklės, bet ir vidiniai (dažnai neįsisąmoninti) veikimo tam tikromis gyvenimo situacijomis principai. Todėl *habitus* kūrimui didelę įtaką turi šeima, nes tam tikros klasės egzistavimo sąlygos – ekonominės ir socialinės – įdiegiamos pirmiausia šeimyninėje aplinkoje. Tam tikrai klasei būdingo *habitus* susiformavimą lemia

* Taip angliškų terminus „upward mobility“ ir „downward mobility“ verčia I. Luolikienė (žr.: *Sociologijos pagrindai*, Kaunas, 1997). E. Brooko „Sociologijoje“ šie terminai verčiami „mobilumas aukštyn“ ir „mobilumas žemyn“.

daugybė šeimyninės aplinkos veiksnių: darbo pasiskirstymas tarp lyčių, supantys daiktai, vartojimo tipai, tėvų tarpusavio santykiai, draudimai, moralinės nuostatos, konfliktai, skonis ir pan.

Šeima sudaro terpę, kurioje prasideda socializacija, t. y. visuomenėje vyraujančių vertybinių nuostatų, patirties, žinių ir normų perdavimo procesas¹². Anot P. Sorokino, aplinka, kurioje žmogus gimsta, yra auklėjamas bei įgyja išsilavinimą, suformuoja tokias sociokultūrines charakteristikas kaip religinės nuostatos, moraliniai įsitikinimai, estetinis skonis, manieros ir įpročiai, užsiėmimas, ekonominė padėtis, socialinis statusas¹³. Šeima kartu yra ir pradinis visuomeninių vertybių, normų ir elgsenos pavyzdžių perteikimo mechanizmas: „Socializacijos metu žmogus išmoksta vaidmenis – teises, pareigas ir elgesį, susijusį su atitinkama visuomenine padėtimi“¹⁴. Kitaip tariant, šeimoje perduodamas *habitus*, būdingas tam tikram socialiniam sluoksniui. Tai sudėtingas ir daugiaplanis procesas: viena vertus, šeima sudaro sąlygas individualiai saviraiškai, kita vertus, ji primeta savus rėmus – tėvai tikisi vaikuose išvysti savo socialinės padėties tęsinį. Negana to, dažnai tėvai savo vaikuose mato galimybę realizuoti savo pačių siekimus, projektus ir troškimus, kurių patys nesugebėjo įgyvendinti¹⁵.

Šeimoje sukurama privati erdvė, kurioje per kasdienį tėvų ir vaikų bendravimą bei sąveiką perduodami kultūriniai elgesio modeliai, vertybinės orientacijos. Privatumas šeimoje atlieka ir kompensacinę funkciją, kadangi šeima – „tai specifinė, sąlygiškai uždara kultūros teritorija, arba redukuotos socialinės kontrolės terpė, kurioje veikia „sušvelnintas“ elgesio normavimas, ir gyventojas šeimoje gali kompensuoti susvetimėjimo patirtį, įgytą viešojo gyvenimo situacijose“¹⁶.

Nors ir padidėjo kitų socializacijos institucijų reikšmė, šeima tebėra svarbus kultūrinės sociumo atminties išsaugojimo bei perdavimo kanalas. Šeimoje kaupiama at-

mintis (laidotuvių ritualai, pagarba mirusiesiems) kartu užtikrina bendrą sociumo kultūrinį gyvybingumą bei tęstinumą.

Totalitarinė sistema pirmiausia siekė panaikinti du pagrindinius pasipriešinimo centrus – atmintį ir šeimą¹⁷. Šis teiginys patvirtina ir kalbant apie Lietuvos situaciją. Sovietinės okupacijos metais atminties naikinimo politika buvo vykdoma valstybės mastu: keičiama valstybės simbolika, himnas, griaujami seni ir statomi nauji paminklai, perrašomi istorijos vadovėliai. Nenuostabu, kad mokykla, kaip svarbi kultūrinės atminties perdavimo institucija, tapo sovietinių represijų auka – vien per pirmuosius masinius trėmimus 1941-ųjų birželį Lietuva neteko 1187 mokytojų¹⁸.

Šeimą sovietinė santvarka griovė naikindama šeimyninę nuosavybę, privatų verslą, persekiodama ir represuodama buvusių privatininkų vaikus. Vykdamas represijas 1941 m., tremtinių ir politinių kalinių šeimos buvo fiziškai ardomos – vyrai atskiriami nuo šeimų ir tremiami į lagerius. Negana to, sovietinio režimo metais šeima buvo griauinama ir kitaip – naikinant šeimos atmintį, nes dauguma grįžusiųjų buvo priversti slėpti praeities faktus, susijusius su tremtimi, kartais nutylėdavo juos net nuo vaikų.

ŠEIMA KAIP SVARBUS SOCIALINIO MOBILUMO KANALAS

Kaip minėta, socialinio mobilumo sąvoka yra neatsiejama nuo socialinio susisluoksniavimo. Visuomenė yra susiskaidžiusi į sluoksnius dėl nevienodo įvairių išteklių pasiskirstymo tarp sociumo narių. Žmonių priklausomybę tam tikrai socialinei grupei lemia tokie veiksniai kaip materialinė gerovė, įvairios privilegijos, valdžia bei įtaka, profesinis pasirengimas ir t. t. Remdamasis šiais kriterijais, P. Sorokinas išskiria tris socialinio susisluoksniavimo formas: ekonominę (kai pa-

grindinis visuomenės susiskaidymo principas – turtiniai santykiai), politinę (hierarchiniai rangai nustatomi pagal tai, kiek turima valdžios) ir profesinę (į pirmą vietą iškyla profesijos prestižas)¹⁹.

Socialinė erdvė nėra uždara – tarp socialinių sluoksnių egzistuojantys kanalai leidžia individui iš vienos socialinės padėties persikelti į kitą. Socialinio statuso kitimui turi įtakos įvairios institucijos: šeima, mokykla, profesinės bendruomenės, valdančiosios grupės, politinės organizacijos ir partijos, kariuomenė, Bažnyčia²⁰. Kaip socialinio mobilumo kanalas vyrauja kuri nors viena institucija; tai priklauso nuo visuomeninės santvarkos, politinės situacijos ar istorinio laikotarpio. Pavyzdžiui, totalitarinėje valstybėje itin svarbų vaidmenį atlieka politinis laukas (apie jį kalbėsime vėliau).

Ypač atkreiptinas dėmesys į šeimos įtaką socialiniam mobilumui. Kalbant apie tremtinių šeimas, pagrįstai galima manyti, jog iš-tremtiesiems šeima buvo apskritai vienintelis kanalas, įgalinantis išsaugoti ir perduoti turėtą socialinį kultūrinį kapitalą. Be to, kaip jau minėta, šeimyninė aplinka yra išskirtinai svarbi perduodant kalbą, religiją, socialines vertybes, baimes, pasaulėžiūrą, šeimyninius įgūdžius, elgesio būdus, požiūrį į kūną, tėvystės ir vedybų modelius²¹. Ši visuma nulemia tam tikroms socialinėms grupėms būdingą subjektyvų pasaulio matymą – *habitus*, kuris konkrečioje socialinėje praktikoje pasireiškia kaip judėjimas socialinėje erdvėje.

SOCIALINIO MOBILUMO AUKŠTYN KONTROLĖ

Visuomeninės institucijos (šeima, mokykla, politinės grupuotės ir t. t.), sudarydamos sąlygas socialiniam mobilumui, kartu veikia ir kaip mobilumo aukštyn kontrolės mechanizmas. Atrinkdamos tinkamus ir atmesdamos netinkamus tam tikrai socialinei funkcijai in-

dividus, jos nustato galimybių užimti aukštesnę visuomeninę padėtį ribas. Tik sėkmingai praėjęs vienokią ar kitokią atestaciją visuomenės narys gali pakilti socialiniais laiptais.

Šią mobilumą kontroliuojančią funkciją atlieka visos socialinės institucijos, taip pat ir šeima. Pavyzdžiui, tradicinėje visuomenėje šeimyninis statusas daugiausia buvo paveldimas – vaikas paveldėdavo tėvų turimą visuomeninę padėtį ir t. t. Todėl šeimyninė padėtis beveik *a priori* nulemdavo vaiko perspektyvas – žemesnė kilmė automatiškai apribodavo galimybes gauti išsilavinimą, siekti karjeros ir pan.

Modernioje visuomenėje vis didesni vaidmenį atlieka visuomeninės institucijos (darželiai, mokyklos). Formalus išsilavinimas šiais laikais yra bene svarbiausias socialinio mobilumo veiksnys, nuo jo daugiausia priklauso individo padėtis socialinėje erdvėje. Kadangi išsilavinimas prieinamas visiems visuomenės nariams, mokykla yra vienas svarbiausių „socialinių liftų“, įgalinančių kilimą iš žemiausių visuomenės sluoksnių į aukštesnes socialines pozicijas²². Be šios funkcijos, mokykla kartu yra svarbi testavimo bei atrankos priemonė, todėl išsilavinimas yra tarsi filtras, reguliuojantis visuomenės susisluoksniavimą. Panašiai kaip Bažnyčia viduramžiais „tikrindavo“ dvasines ir moralines savybes, taikydama egzekucijas eretikams ir išaukštindama šventuosius, mokykla atlieka intelektualinio testavimo funkciją. Egzamais, kontroliniais darbais ir kitokiais būdais nustatomi mokinių gabumai bei tinkamumas ateities socialinei pozicijai, ir iš tolesnių etapų nušalinami tie, kurie neturi reikiamų duomenų.

P. Sorokinas beveik nekalba apie politinį filtrą, turėjusį didelę reikšmę totalitarinėje sistemoje. Priešingai negu demokratinėje visuomenėje, kurioje politinis laukas sąlyginai išlaiko autonomiją, sovietinės okupacijos metais sovietinė ideologija siekė įsiskverbti į kiekvieną žmogaus gyvenimo sferą. Gali-

ma drąsiai daryti prielaidą, jog partiškumas buvo vienas svarbiausių kanalų kylant socialiniais laiptais. Tokiam požiūriui pritaria ir vengrų sociologas Rudolfas Andorka²³; jo manymu, socialinio mobilumo procesas socialistinėse šalyse buvo stipriai veikiamas politinių veiksmų (kitaip yra demokratinėse valstybėse; ten šis procesas vyksta spontaniškai, reguliuojamas laisvosios rinkos dėsnų). Tačiau partijos ir ideologijos įtaka įvairiose šalyse buvo nevienoda. R. Andorkos tyrimas kaip tik ir parodė, jog net sovietmečiu Vengrijoje lojalumas partijai nebuvo svarbiausias mobilumo veiksnys – užimant aukštas socialines pozicijas lemiamą reikšmę turėjo išsilavinimas. Dėl tyrimų stokos sunku pasakyti, ar Lietuvos situacija buvo panaši į Vengrijos. Todėl vienas šio tyrimo tikslų ir būtų pagrindinių socialinio mobilumo kanalų išryškinimas. Kitaip tariant, tai būtų mėginimas atsakyti į klausimą, kas turėjo lemiamą įtaką: prisitaikymas prie politinio režimo, šeimoje įgytos vertybės ir nuostatos ar išsilavinimas.

ETIKEČIŲ KLIJAVIMAS KAIP POLITINĖ MOBILUMO AUKŠTYN KONTROLĖS PRIEMONĖ

Kalbant apie socialinio mobilumo filtrus išryškėjo, kad atranka remiasi skaidymu į dvi pagrindines kategorijas: „geri, tinkami“ ir „blogi, netinkami“. Tai ypač būdinga sovietinei ideologijai, kurios pagrindas buvo visuomenės skirstymas į dvi priešingas stovyklas: „savi“ (t. y. lojalūs sovietinei santvarkai) ir „priešai“. Remiantis „klasių kovos“ ideologija, neretai buvę elitiniai visuomenės sluoksniai traktuojami kaip „destruktyvus antivalstybinis elementas“, keliantis grėsmę

proletariato diktatūrai. Ideologiškai taip buvo maskuojamos represijos prieš nekaltus žmones, tautos genocidą įvardijant kaip visuomenės „gynimąsi“ nuo nepageidautinų elementų, „liaudies priešų“.

Etikečių klijavimo taktiką sovietiniai politikai bei ideologai buvo įtvirtinę ir teisinėje sistemoje. Masinių deportacijų bei represijų praktika juridiškai buvo traktuojama kaip kova su „antisovietiniu elementu“ (ši kategorija apibrėžta Lavrentijaus Berijos 1939 m. pasirašytame slaptame įsake Nr. 001223)²⁴ ar pelnyta bausmė už „kontrrevoliucinius veiksmus“, kurie buvo apibrėžti Baudžiamojo kodekso 58-ajame straipsnyje. Sovietinė politinė sistema, suskirsčiusi visuomenę į „savus“ ir „priešus“, nulėmė daugelio iškilių Lietuvos visuomenės atstovų likimus.

„Liaudies priešų“ etiketė tremtinius ir politinius kalinius bei jų vaikus lydėjo ir grįžus į Lietuvą. Galimybės atgauti nepriklausomoje Lietuvoje turėtą socialinę padėtį, įgyti išsilavinimą atitinkantį darbą dažnai būdavo apribotos kaip tik dėl to, kad žmogus priklausė „išvežtųjų“ kategorijai. Dėl tos priežasties dažnai reikėjo slėpti savo (ar savo tėvų) praeitį.

Etikečių klijavimo praktiką, labai paplitusią totalitariniuose režimuose, galima nagrinėti pasitelkiant vadinamąją etikečių teoriją*. Ši teorija, sukurta „simbolinės sąveikos“ mokykloje, remiasi idėja, jog visuomeniniai santykiai kinta pagal tai, kaip jie yra sociumo apibrėžiami bei įreikšminami. Kitaip tariant, dėmesio centre – reikšmės, kylančios iš socialinės sąveikos, įtaka individo tapatybės bei jo elgesio formavimuisi. Pavyzdžiui, sociumas „sukuria“ nusikalstamumą, tam tikrus visuomeninių normų pažeidimus apibrėždamas kaip nusikaltimą. Todėl nusikaltimas šiuo požiūriu yra ne paties veiksmo ko-

* Galimi ir kiti požiūriai į šį reiškinį. Pavyzdžiui, Zigmundo Baumano knygoje „Modernity and Holocaust“, skirtoje filosofiniam-sociologiniam žydų tautos genocido apmąstymui, etikečių klijavimas traktuojamas kaip modernybės instrumentas, kuris šalia csantį „kitą“ per kalbą nuasmenina ir paverčia „svetimumu“; taip kalba atpalaiduoja nuo moralinės atsakomybės genocido vykdytojus bei liudininkus.

kybė, o tai, ką visuomenė apibrėžia kaip nusikaltimą. Analogiškai nusikaltėliu tampa tas, kam prikljuojama nusikaltėlio etiketė.

Neturėtų stebinti, jog remiantis šia teorija galima tyrinėti ir tremtinių bei politinių kalinių situaciją sovietinėje sistemoje, ypač turint omenyje, jog ilgą laiką jie buvo traktuojami kaip nusikaltėliai. Vienas iš tyrimo uždavinių ir būtų nustatyti, kaip „liaudies priešų“ etiketė veikė politinių kalinių bei tremtinių sąmonės struktūras ir jų judėjimo socialinėje erdvėje galimybes.

TYRIMO OBJEKTAS: TREMTINIŲ IR POLITINIŲ KALINIŲ LIKIMAI

Turint omenyje minėtas teorines tyrimo prielaidas galima detaliau apibūdinti tyrimo objektą ir kartu nusakyti jo pasirinkimo priežastis.

1940 m. birželio 15 d. okupavusi Lietuvą, Sovietų Sąjunga represijomis ir trėmimais stengėsi užgniaužti pasipriešinimą Lietuvoje, siekdama susidoroti pirmiausia su elitinėmis visuomenės grupėmis: politikos ir visuomenės veikėjais, karininkais, mokytojais, teisininkais, dvasininkais, ūkininkais, verslininkais. Todėl 1941 m. birželio 14 d. masiniai trėmimai „buvo nukreipti visų pirma prieš sąmoningiausią ir aktyviausią visuomenės sluoksnį – tarpukario nepriklausomybės metais susiformavusią patriotinę Lietuvos inteligentią“²⁵. Istorikas E. Grunskis pateikia tokį tremtinių apibrėžimą: „Tremtiniai – žmonės, administracine tvarka [...] ištremti iš savo nuolatinės gyvenamosios vietos ir priverstinai apgyvendinti bei įdarbinti sovietų valdžios arba represinių žinybų nustatytose vietose, vadinamosiose specialiose gyvenvietėse“²⁶.

Sovietinės okupacijos periodą, kai dėl sovietų vykdomos politikos radikalai pakito visuomenės struktūra, pagrįstai galima apibrėžti kaip anomaliją, ekstremumą. Remiantis prielaida, jog „anomalijos fenomeno on-

tologinėje struktūroje tiriamo reiškinių [...] esmė dažnai atsiveria grynu, „švarių“ pavidalu“²⁷, galima manyti, kad kriziniais laikotarpiais grynu pavidalu atsiskleidžia esminės socialinės kultūrinės visuomenės charakteristikos. Šiuo požiūriu nepaprastai įdomūs būtų 1941 m. tremtinių ir politinių kalinių likimai, kadangi tiems žmonėms teko gyventi itin ekstremaliomis sąlygomis. Jie tapo pirmosiomis masinio genocido aukomis, todėl jų patirties unikalumas atsiskleidžia daugeliu aspektų.

Visų pirma nė per jokių vėlesnius trėmimus nebuvo taip masiškai ardamos šeimos kaip 1941-aisiais. Dar Lietuvos stotyse dauguma vyrų buvo atskirti nuo šeimos narių ir išvežti į lagerius, o šeimos – į tremties vietas. Dažnai tai buvo paskutinis pasimatymas, nes daugelis žuvo neištvėrę itin žiaurių gyvenimo sąlygų: bado, ligų, šalčio ir nepakeliamai sunkaus fizinio darbo. Apie tremtinių mirtingumą byloja skaičiai: iš 1549 į Komiją išvežtų tremtinių į Lietuvą grįžo tik 490²⁸; 1942 m. iš Altajaus krašto į Jakutijos ASSR buvo išvežta 2785 lietuviai, grįžo tik 1157 žmonės²⁹; iš Novosibirsko srityje apgyvendintų 4 tūkst. (iš jų – apie 40 proc. vaikų) grįžo 535³⁰. Kalinių padėtis buvo dar sunkesnė nei tremtinių. NKVD mirties lagerių vietose 1941–1944 m. atgulė apie 8 tūkst. pirmųjų lietuvių kalinių³¹.

Tremtiniai buvo visiškai priklausomi nuo sovietinių pareigūnų valios. Vadinamosiose spec. tremties vietose pasišalinti iš gyvenamosios bei darbo vietos daugiau kaip 24 valandoms arba persikelti iš vieno barako (žemės) į kitą buvo galima tik gavus gyvenvietės NKVD komendantūros komendanto leidimą.

Negana to, žmonės nuolat kentėjo ir psichologinį pažeminimą. Masinius areštus bei trėmimus sovietinė ideologija traktavo kaip visuomenės valymą pašalinant iš jos nusikaltėlius; pasmerktieji buvo vadinami „kontrrevoliuciniu“, „socialiai pavojingu“, „antisovietiniu elementu“, „liaudies priešais“, „tė-

vynės išdavikais“, „banditais“, „nacionalistais“, „fašistais“ ir pan. „Nusikaltėlių“ etiketė tremtinius bei politinius kalinius lydėjo ir Sibire – ne tik NKVD darbuotojai, bet ir vietos gyventojai (bent jau iš pradžių) buvo priešiška nusiteikę jų atžvilgiu, laikė juos valstybės išdavikais. Karo metais šis požiūris į tremtinius dar labiau sustiprėjo.

100 kg manta, kurią 1941 m. birželio 14-osios trėmimo naktį buvo leista pasiimti, dažnai toli gražu nebuvo pakankama norint išgyventi atšiauriomis Sibiro sąlygomis. Neturėdami tinkamų drabužių, apavo, lietuviai žiemą kentėjo nuo didelių šalčių, vasarą – nuo karščio ir mašalų. Tremtiniai patys statėsi būstus: rausėsi žemines, rūsius, iš lentų statė barakus, kuriuose dažnai gyvendavo kelios šeimos.

Nuolatos trūko maisto: dienos norma dirbantiems suaugusiems tebuvo 400 g, vaikams ir seneliams – 200 g. Todėl siautėjo ligos, sukeltos antisanitarinių sąlygų, vitaminų trūkumo, nuolatinės maisto stokos.

Už menką duonos davinį tremtiniai turėjo atlikti sunkiausius fizinius darbus. Priverčiamieji darbai jiems buvo skiriami neatsižvelgiant į buvusią socialinę padėtį – „pačius sunkiausius, juodžiausius darbus dirbo ir kaimo žmonės, ir aukštąjį išsimokslinimą turintys žmonės“³². Kolūkiuose tremtiniai dirbo statybos ar miško paruošos darbus, žvejyboje, Vorkutos anglių kasyklose. Skiriant darbus, dažnai nebūdavo atsižvelgia-

ma net į lytį (moterims buvo skiriamas toks pat fizinis krūvis kaip ir vyrams) ar amžių (daug kur buvo naudojamos vaikų darbu).

Nekalbant apie psichologinę traumą, išvežtųjų situacija buvo kraštutinė fizinės egzistencijos, išgyvenimo prasme – dėl alinančio fizinio darbo bei nuolatinio bado vyrai, moterys ir vaikai gyveno nuolatinėje mirties akivaizdoje.

Žinoma, situacija čia apibūdinta labai bendrais ir fragmentiškais bruožais, tačiau ir to pakanka, kad būtų galima teigti, jog tremtiniai ir politiniai kaliniai, išvežti 1941-ųjų birželį, turėjo gyventi itin ekstremaliomis sąlygomis.

IŠVADOS

Apibendrinami straipsnyje nurodytas teorines prielaidas tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą dar kartą pabrėšime, jog svarbiausias tyrimo tikslas būtų nustatyti, kaip sovietinės represijos paveikė elitinių Lietuvos visuomenės sluoksnių socialinį mobilumą. Tyrimas turėtų atskleisti, ar dėl tremties prarastas visuomeninis statusas buvo atgautas bent antroje ar trečioje kartoje; kokią įtaką socialiniam mobilumui turėjo šeimoje perduoti socialinės grupės sąmonės bei elgesio modeliai (*habitus*); koku mastu politinė totalitarinė sistema stabdė šios visuomenės grupės mobilumą aukštyn.

Nuorodos

¹ D. Bertaux, „Transmission in Extreme Situations: Russian Families Expropriated by the October Revolution“, *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*, Oxford, 1997, p. 230.

² M. Kolhli, „Biography: Account, Text, Method“, *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, 1981, p. 61–76.

³ D. Bertaux, *Biography and Society...*, p. 6.

⁴ Z. Karpati, „The Methodological Use of the Li-

fe History Approach in a Hungarian Survey on Mobility and Urbanization“, *Biography and Society...*, p. 65.

⁵ M. Kolhli, op. cit., p. 65.

⁶ Ibid.

⁷ D. Bertaux, *Biography and Society...*, p. 8.

⁸ M. Savage, „Social Mobility and the Survey Method: A Critical Analysis“, *Pathways to Social Class: A Qualitative Approach to Social Mobility*, Oxford, 1997, p. 299–322.

⁹ П. Бурдые, *Социология политики*, Москва, 1993, с. 82.

- ¹⁰ Ibid., c. 57.
- ¹¹ Н. Шматко, „Введение в социализм Пьера Бурдьё“, *Социология политики*, Москва, 1993, с. 12.
- ¹² I. Legiūnienė, *Žmogus ir socialinė aplinka*, Kaunas, 1997, p. 26.
- ¹³ П. Сорокин, „Социальная стратификация и мобильность“, *Человек. Цивилизация. Общество*, Москва, 1993, p. 159.
- ¹⁴ L. Broom, C. M. Bonjean, *Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai*, Kaunas, 1992, p. 72.
- ¹⁵ D. Bertaux, P. Thompson, „Introduction“, *Between Generations: Family Models, Myths, and Memories*, Oxford, 1993, p. 5.
- ¹⁶ S. Rapoportas, „Šeimos paskirtis ir socialinio fono transformacijos“, *Lietuvos šeima: tradicijos ir ateitis*, Vilnius, 1995, p. 57.
- ¹⁷ D. Bertaux, P. Thompson, op. cit., p. 5.
- ¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 139.
- ¹⁹ П. Сорокин, op. cit., p. 302–303.
- ²⁰ Ibid., p. 393.
- ²¹ D. Bertaux, P. Thompson, op. cit., p. 1.
- ²² П. Сорокин, op. cit., p. 397.
- ²³ R. Andorka, „Social Mobility in Hungary since the Second World War: Interpretations through Surveys and through Family Histories“, *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*, Oxford, 1997, p. 259–296.
- ²⁴ A. Anušauskas, V. Vosiliūtė, „Genocidas: dokumentų apžvalga“, *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1, 1939–1941, Vilnius, 1992, p. XV.
- ²⁵ S. Buchaveckas, „Lietuvos tremtinių golgota“, *Tremties ir kalinimo vietos*, Vilnius, 1995, p. 9.
- ²⁶ E. Grunskis, „Lietuvos gyventojų trėmimai“, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995, p. 15.
- ²⁷ G. Merkys, „Aktualios sociologinių tyrimų Lietuvoje problematikos klausimu“, *Sociologija Lietuvoje: praeitis ir dabartis*, Kaunas, 1995, p. 120.
- ²⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 142.
- ²⁹ Ibid., p. 143.
- ³⁰ Ibid., p. 144.
- ³¹ Ibid., p. 155.
- ³² S. Buchaveckas, op. cit., p. 17.

Gauta 1999 05 25

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos
tyrimo centras, Didžioji g. 17/1, Vilnius

Jurgita Kuprytė

INVESTIGATION PROSPECTS OF SOCIAL MOBILITY OF DEPORTEES AND POLITICAL PRISONERS

Summary

The author suggests it would be worthwhile to examine the social status and mobility of deportees and political prisoners, and most important, what impact Soviet repression had on the elite and mobility of social groups in general;

whether because of deportations lost social status was recovered at least in the second or third generation and further, how family habits, behaviour and group consciousness, influence social mobility.

Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje*

Pasipriešinimas sovietinei sistemai aštuntajame dešimtmetyje yra mažai tyrinėta tema lietuvių istoriografijoje. Daugelis autorių tik fragmentiškai aptaria šios temos problematiką; dažniausiai kiek išsamiau analizuojama religinės krypties opozicija, kovojusi dėl tikinčiųjų teisių.

Šiame straipsnyje nagrinėjamos tautinė ir tautinė-liberalioji pagrindžio spaudos kryptys, taip pat analizuojama disidentinio judėjimo specifika.

Lietuvių tauta niekada nebuvo susitakiusi su sovietine okupacija ir jai pradėjo priešintis nuo pirmųjų dienų. Net ir po kelių dešimtmečių trukusio Sovietų Sąjungos valdymo nepriklausomybės idėja buvo gyva daugelio lietuvių sąmonėje. Pasipriešinimo formos ir metodai kito, jų kitimą lėmė įvairūs veiksniai: tarptautinė padėtis, sovietinio režimo sistemos pokyčiai. Daug aukų pareikalavusią ginkluotąją rezistenciją pakeitė nesmurtinė kova, daugelio autorių vadinama pasyviosios rezistencijos vardu.

Šeštajame ir septintajame dešimtmėčiais kilo neformalus kraštotyris judėjimas, būrėsi įvairūs pusiau legalūs inteligentų klubai, jaunimo organizacijos. Aštuntasis dešimtmetis Lietuvos pasipriešinimo sovietinei imperijai istorijoje žymus tuo, kad atsirado savi-laida, kūrėsi pagrindžio organizacijos, siekusios politinių tikslų. Analizuojant pagrindžio spaudą, galima išskirti kelias kryptis: kovo-

janti dėl tikinčiųjų teisių („Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“); tautinė kryptis, kurios atstovai pirmenybę teikė tautinėms problemoms, jų politinis idealas buvo nepriklausoma Lietuva („Aušra“, „Laisvės šauklys“ ir kt.). Sąlyginai galima išskirti ir dar vieną – tautinę-liberaliąją kryptį, kuri atsisakė radikalių tautinių idėjų, pabrėžė žmogaus teises ir laisves, įvairiais aspektais kritikavo sovietinę sistemą, siekė atkurti Lietuvos valstybingumą („Perspektyvos“).

Šiuo laikotarpiu Lietuvoje prasidėjo disidentinis judėjimas, svarbiausiu kovos tikslu laikęs žmogaus teisių ir laisvių gynimą; disidentai veikė ne pogrindyje, o viešai.

Aštuntojo dešimtmečio pasipriešinimo judėjimas atspindėjo visuomenės nuotaikas. Vien tai, kad egzistavo toks judėjimas, pasiūlęs alternatyvą oficialiajai ideologijai ir net griovęs jos dogmas, vertė suabejoti vienpartinės sistemos teisėtumu.

TAUTINĖ KRYPTIS

Aštuntajame dešimtmetyje opozicinė veikla pirmiausia buvo susijusi su savilaidos leidinių steigimu, jų bei kitos literatūros, tuo metu oficialiai laikytos antisovietine, dauginimu ir platinimu bei persiuntimu į Vakarų. Net Lietuvos KGB „spaudos taškų“ kūrimą traktavo „kaip sąlygą susitelkimui, ryšių palaikymui, vie-ningo idėjinio-taktinio pagrindo sudarymui“¹.

* Pabaiga. Pradžią – žurnalo „Genocidas ir rezistencija“, 1998, Nr. 2(4).

Ryškiausi to laikotarpio tautinės pakraipos leidiniai – „Aušra“, „Vytis“ ir „Laisvės šauklys“.

1975 m. lapkričio mėn. kun. Prano Račiūno pastangomis pasirodė pirmasis „Aušros“ numeris². Leidinys pasiskelbė tęsiasi 1883–1886 m. leistos „Aušros“ tradicijas. Naujoji „Aušra“ buvo leidžiama su dviguba numeracija; kadangi XIX amžiaus „Aušros“ išėjo 39 numeriai, tai pirmasis naujai atgaivintos „Aušros“ numeris buvo kartu ir 40-asis. Įžanginiame straipsnyje „Aušros“ leidėjai Lietuvos politinę padėtį lygina su carine okupacija, pabrėžia, kad „iš naujo iškilęs pavojus lietuvių tautos egzistencijai“³. Apskritai vertinant Lietuvos politinę situaciją leidiniui būdingos paralelės su XIX amžiaus Lietuvos situacija. „Aušros“ uždavinys išliko toks pat kaip ir prieš 100 metų – „budinti tautą iš dvasinio miego, [...] parodyti lietuviams praeitį, teisingai įvertinti dabartį ir padėti įsivaizduoti ateities Lietuvą“⁴. Kaip ir XIX amžiaus „Aušra“, naujoji siekė pirmiausia ugdyti tautinį susipratimą, dorovingumą, pabrėžė rūpinimąsi kultūra ir švietimu; tai buvo tarsi priemonė prieš nutautėjimą. Leidinyje teigiama, kad „lietuvių tauta išsilaikys, jei bus kultūringesnė už pavergėjus. [...] turi pasikartoti senovės istorija, romėnai jėga nugalėjo graikus, o graikai kultūra nugalėjo romėnus“⁵.

Nuo pat pirmojo „Aušros“ numerio ryškėja tautinė leidinio orientacija. Jo steigėjai pasiskelbė nenuginčijamų, tradicinių dvasinių vertybių: tikėjimo, doros, kalbos, literatūros, istorijos, visos lietuviškos kultūros puoselėtojais. Didelę leidinio dalį sudaro straipsniai apie lietuvių tautinį diskriminavimą sovietinėje imperijoje, religijos vaidmenį, tautos moralinį nuosmukį. Nemažai straipsnių Lietuvos istorijos tematika, ypač akcentuojama prieškario tarptautinių santykių istorija. Iki 1981 m. „Aušroje“ paskelbta apie 20 straipsnių, kuriuose aptariami ir analizuojami SSRS–Vokietijos slaptieji su-

sitarimai Baltijos respublikų atžvilgiu⁶. Leidinyje ne kartą pabrėžta, kad 1940 m. Lietuva buvo okupuota ir aneksuota. Greta minėtos tematikos straipsnių „Aušros“ leidėjai spausdino ir rusų demokratinio opozicinio judėjimo lyderių Aleksandro Solženicyno, Andrejaus Sacharovo straipsnius. Tam tikrą toleranciją rodo tai, kad žurnale buvo spausdinami ir radikaliosios Lietuvos laisvės lygos, Lietuvių kalbos gynimo komiteto, Lietuvos Helsinkio grupės, Estijos, Rusijos disidentų atviri laiškai, kreipimaisi į Sovietų Sąjungos valdžios institucijas, užsienio valstybes bei tarptautines organizacijas. Kaip ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikoje“ (LKBK), „Aušroje“ buvo skelbiama informacija apie Lietuvos disidentų suėmimus, teismo procesus. Taigi „Aušra“ ne tik vykdė savo tiesioginius uždavinius, bet ir atspindėjo Lietuvos, iš dalies ir Rusijos disidentinio sąjūdžio aktualijas.

Lyginant „Aušrą“ su žymiausiu Lietuvos pagrindžio leidiniu „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“, matyti pagrindinis jų skirtumas: „Aušros“ leidėjai neakcentavo sąžinės laisvės varžymų Lietuvoje. „Aušros“ negalima laikyti sekuliarizuotu tautiniu leidiniu, bet vis dėlto kryptingo orientavimosi į Lietuvos tikinčiųjų teisių apribojimo tematiką nebuvo, pirmenybė teikiama tautinėms, politinėms problemoms – visų pirma krašto rusinimui. Kaip matyti iš „Aušroje“ spausdintų straipsnių, jos leidėjų politinis idealas buvo nepriklausoma Lietuva, nors to jie niekur atvirai nedeklaravo. KGB pulkininkas G. K. Vaigauskas, analizuodamas nelegalią Lietuvos pagrindžio spaudą, „Aušros“ leidėjus pavadino labiausiai ekstremistiškai nusiteikusiais nacionalistais⁷.

„Aušra“ buvo leidžiama JAV 800 egzempliorių tiražu, „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“ ėjo 5000 egz. tiražu, be to, nors ir leidžiama JAV, „Aušra“ nebuvo verčiama į jokią užsienio kalbą⁸. Vien dėl šių priežasčių ji neturėjo tiek daug skaitytojų kaip

„LKB kronika“. Vis dėlto „Aušra“ suvaidino didelį vaidmenį Lietuvos pasipriešinimo judėjime. Ji buvo aktyviai platinama kartu su „LKB kronika“. 1980 m. lapkričio 26 d. už pagrindžio leidinių, tarp kurių buvo ir „Aušra“, dauginimą ir platinimą nuteisti Anastazijus Janulis ir Povilas Buzas⁹.

Viena ryškiausių tautinės pakraipos organizacijų buvo Lietuvos laisvės lyga (toliau – LLL), susikūrusi 1978 m. birželio 15 d. Ji atvirai propagavo Lietuvos nepriklausomybės idėjas, todėl laikytina radikaliosia aštuntojo dešimtmečio pagrindžio organizacija. Susikūrimo deklaracijoje, kurios pagrindinė dalis labai konkreti ir lakoniška, LLL aiškiai nurodė savo veiklos tikslą – „Nepriklausomos Lietuvos atkūrimas“, LLL uždaviniai – „1. Religinės, tautinės, politinės sąmonės ugdymas; 2. Lietuvos laisvės klausimo kėlimas tarptautiniuose forumuose“¹⁰. LLL savo keliamiems tikslams įgyvendinti sukūrė tam tikrą organizacijos struktūrą. Aukščiausia Lygos institucija – tautinė taryba (LLL, būdama pagrindžio organizacija, dalį savo išleistų dokumentų pasirašinėjo tautinės tarybos vardu). Be to, LLL nariai numatė sudaryti užsienio tarybą, jei dėl tam tikrų priežasčių tautinė taryba negalėtų atlikti savo funkcijų. Tuo tikslu LLL susikūrimo deklaracijoje ragino užsienio lietuvius atstovauti LLL užsienyje. Lietuvos laisvės lyga neturėjo griežtos narystės, nario mokesčio, formalaus vadovo. Jos įkūrėjas – Antanas Terleckas, tautinės tarybos nariai – Vytautas Bogušis, Jonas Petkevičius, Jonas Protusevičius, Angelė Ragaišienė, Romualdas Ragaišis, Julius Sasnauskas, Eleonora Sasnauskaitė, Dalia Sasnauskienė, Vladas Šakalys, Elena Terleckienė, Andrius Tučkus ir Jonas Volungevičius¹¹. Daugelis jų jau buvo kalėję už antisovietinę veiklą ir dalyvavimą ginkluotos rezistencijos kovose. Vėliau į LLL įstojo Algimantas Andreika, Valdas Vytautas Anelauskas, Algimantas Baltrušis, Antanas Grigas, Teodora Každailienė, Ev-

genijus Krukovskis, Edmundas Paulionis¹². LLL konsultantais buvo Valerijus Smolkinas, Stasys Stungurys ir Albertas Žilinskas.

Savo atsiminimuose apie LLL veiklą jos lyderis A. Terleckas teigė, kad šios organizacijos sukūrimui didelę įtaką turėjo žymių Lietuvos disidentų – Balio Gajausko, Viktoro Petkaus ir Henriko Jaškūno suėmimai¹³. Organizacijos įkūrimas buvo tarsi iššūkis Lietuvos KGB, siekiam sunaikinti Lietuvos pagrindį ir aktyviausius bei autoritetingiausius jo dalyvius. Be to, šios organizacijos ištakos glūdi ankstesnėje LLL įkūrėjų veikloje: jie leido radikaliam tautinės pakraipos pagrindžio leidiniui „Laisvės šauklys“, kuris suformavo LLL programą. Todėl reikėtų išsamiau panagrinėti jo pasirodymo aplinkybes, juolab kad tai susiję ne tik su LLL atsiradimu, bet ir su tam tikru iš leidėjų pozicijos išplaukiančiu oponavimu katalikiškajam pagrindžiui.

„Laisvės šauklys“ buvo leidžiamas 1976–1977 m. Jo atsiradimą lėmė nepasitenkinimas jau ketvirtus metus ėjusia religinės pakraipos pagrindžio spauda. Lietuvos pasipriešinimo judėjimo dalyvių gretose pasigirdo nuomonių, kad „LKB kronika“, pirmasis pagrindžio leidinys, neatlieka svarbiausio uždavinio – žadinti tautos viltį atkurti Lietuvos valstybingumą, akcentuoti kovos būtinybę. Būsimieji Lietuvos laisvės lygos įkūrėjai kritikavo „LKB kroniką“ už radikalesnių tautinių idėjų netoleravimą, be to, jų manymu, dalis dvasininkų, perdėm netolerantiškai elgdamiesi su pasauliečiais, į katalikiškąjį pagrindį perkėlė priekario Lietuvos partines rietenas¹⁴. Apskritai visas religinės pakraipos opozicinis judėjimas buvo kritikuojamas dėl nuosaikumo režimui. Atviri kunigų, tikinčiųjų laišakai patekę į užsienį išties galėjo sudaryti įspūdį, kad Lietuvoje kovojama tik dėl religijos laisvės: „Tokia padėtis [...] stabdė Lietuvos politinio statuso kėlimą tarptautiniuose forumuose“¹⁵.

Radikalias tautines nuostatas būsimieji Lietuvos laisvės lygos nariai galėjo pademonstruoti naujame pagrindžio leidinyje „Laisvės šauklys“. Pagrindiniai leidinio steigėjai buvo Kęstutis Jakubynas, J. Sasnauskas, S. Stunguryš ir A. Terleckas¹⁶. Nuo pat pirmojo numerio jame ryškėja akivaizdžiai revoliucinės, sistemą atmetančios idėjos. Raginama kovoti dėl Lietuvos laisvės, pabrėžiama, jog tai daryti įpareigoja Romo Kalantos auka¹⁷. „Laisvės šauklys“ pasiryžo sujungti religinius įsitikinimus ir tautinį susipratimą¹⁸. Deja, šis leidinys gyvavo labai trumpai, 1977 m. pabaigoje KGB jį sunaikino. Iš viso išėjo 5 numeriai, bet ir tie nepasiekė užsienio savarankiškai, nes buvo paskleistas gandas, jog „Laisvės šauklį“ leidžia KGB¹⁹. Tai byloja tam tikrą tolerancijos, vieningumo stoką Lietuvos opozicinio judėjimo dalyvių gretose. Tik dėl to, kad „Laisvės šauklio“ 1, 2 ir 5 numeriai buvo perspausdinti naujame (taip pat trumpaiėjusiame) pagrindžio leidinyje „Aušrelė“, informacija apie „Laisvės šauklio“ egzistavimą pasiekė JAV²⁰.

Lietuvos laisvės lygos nariai pradėjo leisti kitą pagrindžio leidinį „Vytis“. Jame taip pat reiškiamos gan radikalias tautinės nuostatos. Jau pirmajame numeryje spausdinamos tos LLL susikūrimo deklaracijos mintys, kurios dėl savo radikalumo nebuvo patekusios į „Aušrą“. Ypač kritikuojami rusų disidentai, nenorintys pripažinti rusų tautos kaltės lietuvių tautai²¹. Raginama rezistencinėje kovoje nesitikėti nei Vakarų, nei rusų disidentų pagalbos; atramos siūloma ieškoti „Rusijos pavergtų tautų pasipriešinime“. Leidinyje daug priekaištų ir lietuvių emigrantams, kurie vis labiau „atitrūksta nuo tautos kamieno, pradeda nejausti tautos pulso“²². Kaip savo prisiminimuose rašo A. Terleckas, diplomatijos stoka, pernelyg didelis tiesmukiškumas labai pakenkė „Vyčio“ leidėjams. Konfrontaciją tarp Lietuvos opoziciškai nusiteikusios dvasininkijos ir LLL padidino ir „Vyčio“ pareiškimai, kad lietuvių

tautos simboliu turi tapti ne Smūtkelis, o Vytis, kviečias kovoti, vyti priešą iš Lietuvos²³. Daug griežtos kritikos „Vyčio“ puslapiuose pareikšta ir Vakarų valstybėms, jos kaltinamos „pataikavimu rusiškajam imperializmui“, teigiama, kad „Vakarų politiniai sluoksniai, norėdami išsaugoti pasaulyje *status quo*, eina miunchenininkų O. Čemberleno ir E. Daldjė pramintu keliu“.

„Vytį“, kaip ir „Laisvės šauklį“, ištiko toks pats likimas. Pirmieji nepaprastai radikalūs trys numeriai nepasiekė Vakarų. Suėmus J. Sasnauską ir A. Terlecką, naujaisiais „Vyčio“ leidėjais tapo Z. Vanagaitė, V. Bogušis ir R. Grigas; jie išleido dar tris „Vyčio“ numerius, kurie buvo išspausdinti JAV²⁴.

Lietuvos laisvės lyga egzistavo iki 1979 m. Tų metų spalio 30 d. buvo suimtas jos lyderis A. Terleckas, o gruodžio 11 d. – kitas LLL narys J. Sasnauskas²⁵. LLL buvo priversta laikinai nutraukti savo egzistavimą. 1987 m., iš tremties grįžus LLL nariams, organizacija atnaujino veiklą ir išėjo iš pagrindžio.

Pagrindinė LLL kaip ir kitų disidentinių pagrindžio organizacijų veikla buvo pareiškimų, kreipimųsi Sovietų Sąjungos vyriausybei ir tarptautinėms organizacijoms rašymas. Per kelerius LLL egzistavimo metus iš visų jos vardu pasirašytų dokumentų pirmiausia galima išskirti Algirdo Statkevičiaus parengtą „Moralinį ultimatumą TSRS vyriausybei“²⁶. Tai originalus savo apimtimi ir drąsiais reikalavimais dokumentas. Kovodama dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, LLL stengėsi akcentuoti Lietuvos tuometinio statuso neteisėtumą, nuolat pabrėžė 1940 m. įvykusios okupacijos faktą. Apskritai LLL nariai vieni pirmųjų prabilo apie 1939 m. rugpjūčio slaptuosius Vokietijos–SSRS susitarimus. „Moralinio ultimatumo TSRS vyriausybei“ pagrindinė tema taip pat buvo 1939 m. Molotovo–Ribbentropo pakto slaptieji protokolai ir šio susitarimo padariniai. Dokumente drąsiai gvildenami tie tarpukario ir pokario Lietuvos istorijos mo-

mentai, apie kuriuos viešai prabilta tik devintojo dešimtmečio pabaigoje, nevengiama kategoriškų, kartais perdėm emocionalių, ekspresyvių apibūdinimų ir išvadų. Teigiama, kad nacistinė ideologija buvo būdinga ne tik vokiečių nacionalsocialistams, bet ir rusų bolševikams, taip pat teigiama, kad dėl imperialistinių užmojų „ypatingai sunkia nacizmo forma sirgo jau carinės Rusijos vadovaujantieji sluoksniai bei didesnė rusų tautos dalis“²⁷. Pagrindiniai lietuvių tautos priešai įvardijami šiais epitetais: „rusų cariniai nacistai“, „raudonieji agresoriai“, „raudonieji nacistai“. Sovietų Sąjunga vadinama „viena didžiausių kolonijinių valstybių pasaulyje“, kuri savo kolonijinius tikslus pademonstravo 1940 m. okupuodama Baltijos valstybes. Dokumentui būdingas tarpukario Lietuvos idealizavimas, pabrėžiama, kad jeigu ne Lietuvos okupacija, tai „Lietuva iki šių dienų tebebūtų viena demokratiškiausių bei viena kultūringiausių valstybių pasaulyje“, „jeigu ne slaptas Stalino–Hitlerio sąmokslas, Lietuva ekonominiu bei kultūriniu požiūriu būtų labai greitai pakilusi į pirmaujančių šalių tarpą“²⁸. Šiuo ultimatumu taip pat buvo kreipiamasi ir į rusų tautą, ji kaltinama tuo, kad vykdė genocido politiką lietuvių tautos atžvilgiu.

Dokumento esmė – ultimatyvus reikalavimas SSRS vyriausybei per 90 valandų apsvarstyti nepriklausomos Lietuvos atkūrimo klausimą. Nepriklausoma Lietuva turėtų būti atkurta „etnografinėse ribose įskaitant ir po karo kolonizuotą Mažąją Lietuvą“; taip pat reikalaujama „Pravdoje“ ir visų respublikų centrinėje spaudoje paskelbti slaptuosius Molotovo–Ribbentropo pakto dokumentus²⁹.

Lietuvos okupacijos, kolonijinės Lietuvos būklės faktus, išsivadavimo idėjas LLL kėlė ir Jungtinių Tautų Organizacijai adresuotame 1979 m. rugpjūčio 23 d. dokumente³⁰.

Kai kuriuose LLL dokumentuose tarp

gan emocionalių parciškimų galima išvelgti ir nacionalizmo tendencijų. Pavyzdžiui, LLL 1979 m. birželio 15 d. kreipimesi į Lietuvoje gyvenančius rusus išvardijama rusų kolonistų daroma žala Lietuvai ir kviečiama „visus Lietuvoje gyvenančius rusus apleisti mūsų kraštą“³¹. Rusų mąstymo būdas, rusiškasis mentalitetas kartais vaizduojamas kaip negatyvus, absoliučiai priešingas lietuviškajam. Teigiama, kad „rusų kolonistų pagalba Lietuvoje kuriama lojalumo okupacinei sistemai atmosfera“, be to, „tam tikras rusų kolonistų sluoksnis demoralizuoja mūsų tautą“³².

Nepaisant dažnai pasitaikančių itin griežtų nacionalistinių idėjų, LLL buvo viena ryškiausių organizacijų, atstovavusių tautinei kryptai. Jos nariai aiškiai ir konkrečiai suformulavo savo kovos tikslus – nepriklausomos Lietuvos atkūrimas.

Lietuvos KGB 1979 m. suėmus J. Sasnauską ir A. Terlecką, nepavyko išsiaiškinti, kad būtent jie ir buvo LLL nariai. Jie buvo apkaltinti laikę ir platinę antisovietinę literatūrą – LKBK, „Laisvės šauklys“, „Aušra“, „Dievas ir tėvynė“ ir kt., taip pat atvirų laiškų, pareiškimų „gaminimu ir platinimu“³³.

Lietuvos laisvės lyga nebuvo vienintelė tautinės pakraipos organizacija. 1979 m. pogrindyje veikė Lietuvių kalbos gynimo iniciatyvinė grupė. Jos kreipimuose į pasaulio lietuvius, Jungtinių Tautų Organizacijos sekretorių keliamos rusinimo problemos, pabrėžiamas ir Lietuvos nepriklausomybės praradimo faktas, rašoma apie 1940–1941 m. ir 1944–1953 m. lietuvių trėmimus į Sibirą, sovietizacijos procesai įvardijami kaip genocido politikos vykdymas³⁴. Analizuodama septintojo–aštuntojo dešimtmečio Lietuvos situaciją, grupė teigė, kad ir demaskavus asmenybės kultą Sovietų Sąjungos tikslai liko tie patys – „visiškas Lietuvos nutautinimas ir jos dvasinių vertybių sunaikinimas“, taip pat atkreipė dėmesį į ekologines Lietuvos problemas. Pats grupės pavadinimas (Lietuvių

kalbos gynimo iniciatyvinė grupė) rodo pagrindinę grupės opozicinės veiklos sferą, tikslą – tai kova dėl gimtosios kalbos išsaugojimo. Gimtoji kalba traktuojama kaip svarbiausias tautos išlikimo garantas. Smerkiamos rusų kalbai suteikiamos prioritetinės teisės. Rusinimo politika ypač suaktyvėjo aštuntojo dešimtmečio pabaigoje po 1979 m. Taškento konferencijoje priimtų nutarimų, kurie turėjo paspartinti rusų kalbos įvedimą visose visuomenės gyvenimo srityse³⁵. Lietuvių kalbos iniciatyvinės grupės kreipimėsi į JTO Taškento konferencijos rezultatai įvardijami kaip siekimas sunaikinti nacionalines SSRS tautų kultūras³⁶.

Analizuojant tautinės pakraipos opozicinio judėjimo idėines nuostatas, akivaizdžiai išryškėja svarbiausioji būtinybė – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas. Tautinės krypties atstovai, pasisakydami už nepriklausomos Lietuvos atkūrimą, visiškai neanalizavo būsimos Lietuvos politinės, ekonominės ir socialinės santvarkos: jiems daugiausia rūpėjo nacionalinės egzistencijos problemos.

TAUTINĖ-LIBERALIOJI KRYPTIS

Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio opozicija pastebimai auga ir įvairėja. Tai rodo pagrindžio spaudos leidinių gausa. T. Remeikis pažymi, kad nuo 1972 iki 1978 m. tęstinių pagrindžio leidinių padaugėjo nuo 1 iki 8, bendras numerių kiekis – nuo 4 iki 31 ir puslapių kiekis – nuo 170 iki 1500³⁷. Tam tikrą įvairovę politinių pažiūrų atžvilgiu rodo tai, jog dešimtmečio pabaigoje tarp kai kurių pasipriešinimo dalyvių buvo populiarios euronukomunizmo idėjos. Be to, aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje Lietuvoje prasidėjo disidentinis judėjimas, pasiūlęs liberalią visų žmogaus ir tautų teisių gynimo ideologiją.

1978 m. rugpjūčio mėn. pasirodė pirmasis pagrindžio leidinio „Perspektyvos“ numeris³⁸. Pagrindiniai „Perspektyvų“ leidėjai

buvo Vytautas Skuodis, Povilas Pečeliūnas ir Gintautas Iešmantas. Iki 1981 m. buvo parengti ir išleisti 22 šio pagrindinio leidinio numeriai³⁹. Už dalyvavimą „Perspektyvų“ leidime, antisovietinės literatūros saugojimą ir kitą antisovietinę veiklą 1980 m. gruodžio 22 d. V. Skuodis buvo nuteistas 7 metams laisvės atėmimo ir 5 m. tremties, G. Iešmantas – 6 m. laisvės atėmimo ir 5 m. tremties, P. Pečeliūnas – 3 m. laisvės atėmimo ir 5 m. tremties⁴⁰.

„Perspektyvų“ pirmojo numerio įžanginiame straipsnyje suformuluoti pagrindiniai leidinio tikslai ir uždaviniai: „Perspektyvos“ nori padėti surasti kelius, vedančius iš susidariusios aklavietės į atsinaujinimą, pagrįstą tikrosios demokratijos principais“; pasižadėta, kad leidinys „savo puslapiuose nevengs aštresnių kritinių straipsnių, tačiau kurie neprieštaraus TSRS Konstitucijos 49 straipsniui ir Lietuvos TSR Konstitucijos 47 straipsniui, leidžiantiems bet kuria forma pateikti pasiūlymus [...] valstybinių organų darbui gerinti ir trūkumams kritikuoti“⁴¹. Paskelbta, kad „straipsniai bus spausdinami diskusine tvarka“. Taigi leidinio autoriai, tęsdami rusų demokratinio sąjūdžio tradicijas, užsibrėžė tikslą kelti aikštėn Sovietų Sąjungos vidaus ir užsienio politikos trūkumus, bandyti atskleisti sovietinės sistemos totalitarinį pobūdį, o ne vien tik akcentuoti tautinius siekius.

„Perspektyvose“ kur kas daugiau nei kituose pagrindžio leidiniuose buvo spausdinama rusų disidentinio sąjūdžio atstovų kreipimusi, atsisaukimų ir kitų tekstų. Greta A. Sacharovo ir A. Solženicyno straipsnių (paskelbtų užsienio spaudoje) buvo perspausdinami nelegalios organizacijos – Rusijos liaudies sąjungos (Rusijos solidaristų) dokumentai⁴². Juose, kaip ir žadėta, smarkiai kritikuojama SSRS socialinė-ekonominė vidaus politika: „Mūsų darbininkas, kurio vardu partija valdo šalį, yra jos monopolijos valdžioje, [...] uždrausta streikuoti, [...]

valstiečiai: iš jų atimta laisvo darbo savo žemėje teisė. [...] ji [inteligentija. – Ž. R.] yra verčiama pateisinti, stiprinti ir garbinti diktatūrą“⁴³. Atsišaukime teigiama, kad ši organizacija kovoja dėl išsivadavimo iš vienpartinės diktatūros, už kolūkių, „pataisos darbo stovyklų likvidavimą, už tai, kad liaudis taptų savo šalies šeimininke“. Žavimasi Lenkijos darbininkų profsąjunginiu judėjimu, raginama sekti jo pavyzdžiu⁴⁴.

Akivaizdu, kad panašios tematikos straipsnių, kuriuose taip ryškiai atskleidžiama sovietinės sistemos prigimtis, kritikuojama pati sistema, iš dalies pateikiamos Rusijos ir Lenkijos opozicinio judėjimo idėjos, nerasime kituose pagrindžio leidiniuose, kurie daugiausia kėlė lietuvių tautines bei religines pretenzijas režimui. Būtų neteisinga teigti, kad tai nebuvo gvildinama ir „Perspektyvų“ puslapiuose. Straipsnių autoriai pasisakydavo už Lietuvos nepriklausomybę, nuolat kėlė aikštėn rusinimo problemą. Leidinio 7 numeryje išspausdintame „Kreipimesi į visus pasaulio lietuvius“ kritikuojama SSKP nacionalinė politika, teigiama, kad lietuvių tauta be paliovos rusinama, naikinamos jos dvasinės vertybės, kad Lietuva buvo okupuota ir 1940–1944 m. bei 1944–1953 m. Lietuvoje buvo vykdoma genocido politika, nusiaubusi miestus ir kaimus⁴⁵. Leidinys skelbė informaciją apie 1978 m. įkurto Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto veiklą, išspausdino jo kreipimąsi į popiežių Joną Paulių, kuriame atkreipiamas dėmesys į tikėjimo laisvės varžymus Sovietų Sąjungoje⁴⁶. Religinės laisvės, tautinių problemų kėlimu „Perspektyvos“ tęsė Lietuvos pasipriešinimo judėjimo tradicijas, bet vis dėlto tam tikra leidinyje spausdinamos medžiagos dalis leidžia kalbėti apie liberalią leidinio kryptį.

„Perspektyvose“ dažnai buvo spausdinami straipsniai, propaguojantys tuo metu Vakarų Europoje populiarias eurokomunizmo, „žmogiškojo veido komunizmo“ idėjas. Eurokomunizmo, arba nacionalinio komuniz-

mo, kūrimo idėjos, pradėjusios skliti septintojo dešimtmečio pabaigoje, buvo nukreiptos prieš sovietinio komunizmo praktiką, jų skleidėjai aiškino, kad SSKP neišreiškia tikrųjų komunizmo idėjų. Šis liberalus demokratinis kairiosios pakraipos sąjūdis atmetė vienpartinės diktatūros idėją, atsisakė vienpartinės sistemos koncepcijos, prievartinio kelio į valdžią, pabrėžė, jog siekiant demokratijos ir valdžios būtina laikytis parlamentarizmo tradicijų.

Sovietinė spauda, smarkiai puldama komunistinio judėjimo vienybės ardytojus, nesąmoningai tapo vienu iš eurokomunizmo idėjų platinimo šaltinių. Nacionalinio komunizmo idėjomis „užsikrėtė“ ir „Perspektyvų“ leidėjai. „Perspektyvų“ 12 numerio straipsnyje „Svarbu pasekmės“ kritikuojamas sovietinis komunizmas, neigiamai atsiliepiama apie SSKP strategiją ir taktiką teikti pagalbą pasaulio komunistinėms partijoms; pasisakoma prieš proletarinę revoliuciją ir proletariato diktatūrą⁴⁷.

1978 m. pasirodė dokumentai, pasirašyti Lietuvos komunistų sąjungos (LKS), Judėjimo už Lietuvos išstojimą iš SSRS vardu. Tai nebuvo realiai pagrindyje egzistuojančios organizacijos, nors „Perspektyvų“ puslapiuose dažnai pasirodydavo jų dokumentai, kuriuose buvo nurodyta šių organizacijų struktūra, narių priėmimo tvarka. Dokumentų, pasirašytų LKS ir Judėjimo už Lietuvos išstojimą iš SSRS vardu, autorius buvo G. Iešmantas. Nors šios organizacijos buvo fiktyvios, vis dėlto įdomu panagrinėti jų vardu „Perspektyvose“ skleistas idėjas. Visuose šių organizacijų dokumentuose atsispindi klasikiniai kairiosios ideologijos aspektai. Viename iš programinių dokumentų LKS, remdamasi dialektiniu istoriniu materializmu, pripažįsta, kad „socializmas ir komunizmas yra žmonijos vystymosi būtinybė“, bet toliau teigia, jog „socializmas, kuris įgyvendindamas ekonomines, socialines ir kultūrines teises, bet paneigdamas politi-

nes ir pilietines laisves, kaip yra Tarybų Sąjungoje, dar nėra tikrasis [...]“⁴⁸. LKS propagavo socializmą (ir komunizmą kaip galutinį tikslą), bet jis turėjo būti „sujungtas su demokratija ir laisve“. Pasiekti socializmo laimėjimai (nesukonkrečiami kokie) neatmetami, o „su laisve ir demokratija sujungtas socializmas reiškia aukštesnę esamo socializmo pakopą“⁴⁹. Komunizmo siekimas Lietuvos komunistų sąjungą vienija su kitomis komunistų partijomis. Kaip ir dera tikriems nacionalinio komunizmo atstovams, LKS pabrėžė tautų laisvę ir apsisprendimo teisę. Tų teisių paneigimas SSRS, prievartinio tautų suartėjimo politika „tampa prievartine asimiliacija“; nevengiama vartoti ir termino „didžiavalstybinis rusiškasis šovinizmas“. LKS pasisakė už tautų nepriklausomybę: „[...] siekdami sukurti tikrąjį socializmą, [...] esame už Lietuvos išstojimą iš Tarybų Sąjungos“⁵⁰. Anot LKS, Spalio revoliucija sustojo pusiaukelėje, nes apsiribojo socialiniais-ekonominiais klausimais, „laisvės įgyvendinimo atžvilgiu revoliucijos žygis liko neužbaigtas“⁵¹.

Analizuojant Judėjimo už Lietuvos išstojimą iš SSRS dokumentus reikėtų išskirti svarbiausius momentus: tai Lietuvos pasipriešinimo judėjime gan netradicinė, nuodugni sovietinės sistemos kritika ekonominiu-socialiniu aspektu, apeliavimas į visų žmogaus teisių ir laisvių varžymą (nuo 1976 m. lapkričio mėn. žmogaus teisių pažeidimus kėlė aikštėn Lietuvos Helsinkio grupė).

Straipsnyje „Rubikonas“, pretenduojančiame į teorinius apibendrinimus, nagrinėjami žmogaus teisių apribojimo aspektai⁵². „Draugo“ ir „filosofo“ dialogo forma parašytame straipsnyje keičiamasi nuomonėmis apie žodžio ir spaudos laisvę, rinkimų sistemą Sovietų Sąjungoje, svarstoma teisė išstoti iš SSRS, gvildenami tarptautinio komunistinio judėjimo klausimai. Straipsnis pavadintas „Rubikonas“ neatsitiktinai, nes norint kritikuoti esamą santvarką, kuri ne-

toleruoja jokios kritikos, reikia peržengti tam tikrą ribą, kaip tai padarė, pavyzdžiui, R. Kalanta ar rusų disidentas Vladimiras Bukovskis; anot straipsnio autoriaus, iš liaudies masių atimta teisė išreikšti savo nuomonę ir mintis⁵³. Kritikuojama ir naujoji SSRS Konstitucija, kurioje deklaruota „teisė išstoti iš TSRS tėra tik fikcija“. Sovietinės sistemos valdymo metodus autorius lygina su fašistiniais⁵⁴.

Tautiniu aspektu ir kituose LKS straipsniuose rutuliojama vienos nacijos išskirtinumo, rusiškojo šovinizmo koncepcija, pabrėžiama, kad „TSRS ignoruojami kitų tautų politiniai, ekonominiai ir kultūriniai interesai“⁵⁵. Būtent tautos teisių, nepriklausomybės akcentavimas šių tekstų autorius priartina prie tautinės ideologijos.

„Perspektyvas“ griežtai kritikavo radikali tautinės krypties atstovai. Lietuvos laisvės lygos kritiniame straipsnyje, pavadintame „„Perspektyvos“ be perspektyvų“, kritikuojami kairiosios ideologijos atšvaitai „Perspektyvų“ puslapiuose⁵⁶. Ypač smerkiamos visos demokratizuotos nacionalinio komunizmo, eurokomunizmo idėjos, atmetamas marksizmas, kuris, anot straipsnio autoriaus, iš esmės neigia laisvę ir tautiškumą. Teigiama, kad „ateitis priklauso tautinėms ir religinėms idėjomis. Kas tai stengiasi atmesti, bus išmestas į istorijos šiukšlyną“⁵⁷. LKS nariai įžeidžiamai vadinami „elkaesininkais“, „neostalinistais“, nepripažįstamas jų atsiribojimas nuo oficialiosios LKP: „Taip, vien komunisto vardas šiandien mums viską pasako. Nesvarbu, ar tai oficialiosios kompartijos narys, ar elkaesininkas“⁵⁸. Šis straipsnis vėlgi rodo pasipriešinimo judėjimo diferenciaciją, t. y. įvairių ideologinių, politinių pažiūrų egzistavimą Lietuvos pasipriešinimo judėjime, tam tikrą polinkį į kategoriškus vertinimus ir tolerancijos stoką.

Atsakydami į kritiką ir pateikdami kontrargumentus, Judėjimo už Lietuvos išstojimą iš SSRS dalyviai teigė, kad tautinė reli-

ginė kryptis nėra perspektyvi, kad šiuolaikinėje Lietuvoje religiniai idealai nėra aktualūs jaunajai kartai: „Tautinė religinė kryptis nėra pagrindas bendrai kovai“⁵⁹. Pasisakoma už susivienijimą, bendrą frontą, kadangi „visus dalyvaujančius pasipriešinyje jungia du dalykai: siekimas iškovoti nacionalinę nepriklausomybę ir kova už žmogaus teises, tai yra politinę demokratiją“⁶⁰.

„Perspektyvų“ leidėjai nesiejo savo leidinio su kuria nors viena pasipriešinimo judėjimo kryptimi. Vis dėlto ryškus kairiųjų idėjų pabrėžimas daugelyje teorinio pobūdžio straipsnių leistų šį leidinį priskirti būtent prie liberalios socialistinės orientacijos, neatmetant tautinio aspekto, kuris buvo būdingas absoliučiai visam pasipriešinimo judėjimui.

DISIDENTINIS JUDĖJIMAS. LIETUVOS HELSINKIO GRUPĖ

Terminas „disidentas“ atėjęs iš Vakarų. Tiesiogiai jis reiškia kitatikį, atskalūną, nepripažįstantį oficialiosios religijos, viešpataujančios ideologijos⁶¹.

Disidentinis judėjimas, kaip tam tikra pasipriešinimo sovietiniam režimui forma, pagrįsta žmogaus teisių ir laisvių ideologija, susiformavo septintojo dešimtmečio viduryje Rusijoje. Kai kurie autoriai jo pradžią sieja su 1965 m. gruodžio 5-ąja (sovietinės Konstitucijos diena), kai Maskvos Puškino aikštėje grupė demonstrantų kėlė žmogaus teisių gynimo šūkius⁶².

Disidentų veiklos, kaip tam tikros pasipriešinimo formos, būdingiausi bruožai – atvirumas, viešumas (nepogrindinė veikla), veikimas nepažeidžiant tuo metu galiojusių teisės normų. Pagrindinė disidentų veiklos forma – taikūs protestai, dažniausiai – taikios demonstracijos (Lietuvoje retos), arba atvirų pareiškimų rašymas sovietų valdžios atstovams ir tarptautinėms organizacijoms (pvz., JTO). Disidentais buvo laikomi žmo-

nės, kurie aktyviai, anksčiau minėtais būdais priešinosi sovietiniam režimui; jų veikla neturėjo būti orientuota į trumpalaikio efekto siekimą. Disidentų veikla dėl jos viešumo turėjo formuoti visuomenės nuomonę tiek šalies viduje, tiek užsienyje.

Galima teigti, kad atviros opozicinės veiklos idėjos į Lietuvą atėjo iš Rusijos. Visų pirma reikėtų paminėti kai kurių Lietuvos kūrybinės inteligentijos atstovų ryšius su rusų savilaidos leidėjais. Septintojo dešimtmečio pradžioje Tomas Venclova, Aleksandras Štomas prisidėjo prie savilaidos žurnalo „Sintaksis“ (ėjo Maskvoje) leidimo⁶³. Tai buvo poezijos leidinys, į jį patekdavo modernistiniai jaunų autorių kūriniai, nepraėję sovietinės cenzūros. Prie žurnalo leidimo prisidėjo rusų disidentinio sąjūdžio atstovas Aleksandras Ginzburgas. Būtent iš kultūrinės opozicijos išaugo žmogaus teisių ir laisvių judėjimas. Rusijoje kilęs disidentinis sąjūdis, akcentavęs žmogaus teises, propagavęs intelektualinę laisvę ir įgavęs konkrečią savilaidos leidinių raišką, atstovavo savotiškai subkultūrai.

Lietuvos pasipriešinimo dalyviai su Rusijos ir Ukrainos disidentais susitikdavo kėlėjimuose ir lageriuose. Septintajame–aštuntajame dešimtmetyje užmegzti ryšiai su rusų disidentais (V. Bukovskis, Jurijus Orlovas, Anatolijus Ščaranskis, Sergejus Kovaliovas) padėjo atsirasti Lietuvoje naujam rezistencinės veiklos būdui.

Pirmosios atviros pasipriešinimo sovietų valdžiai apraiškos kilo iš katalikų dvasininkijos. Septintojo dešimtmečio pabaigoje pasirodė pirmosios kunigų pasirašytos peticijos dėl Bažnyčios persekiojimo, tikėjimo laisvės pažeidimų (pvz., 1968 m. kunigo V. Šlevo pareiškimas SSRS MT pirmininkui Aleksejui Kosyginui⁶⁴).

Pirmieji vieši pareiškimai, liudijantys ne vien tikinčiųjų, bet ir kitų žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje, pasirodė šiek tiek vėliau. 1975 m. gegužės 11 d. T. Venclova parašė

atvirą laišką Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui, kuriame ne tik išdėstė savo požiūrį į komunistinę ideologiją, bet ir atkreipė dėmesį į literatūrinės, mokslinės ir kultūrinės veiklos varžymus. 1975 m. lapkričio 23 d. A. Terleckas kreipėsi į SSRS saugumo komiteto pirmininką Jurijų Andropovą atviru laišku, kuriame išdėstė asmeninę represijų už antisovietinę veiklą patirtį ir mėgino įrodyti, jog Sovietų Sąjungoje žmonės persekiojami už politinius įsitikinimus⁶⁵.

Vienas reikšmingiausių viešų dokumentų – 1979 m. rugpjūčio 23 d. „Lietuvos, Latvijos, Estijos kreipimasis į TSRS, VFR, VDR vyriausybes, SNO generalinį sekretorių“⁶⁶. Dar kitaip šis dokumentas vadinamas 45 Baltijos kraštų atstovų pareiškimu; jis buvo parašytas 40-osioms Molotovo–Ribbentropo pakto metinėms paminėti. Šiame dokumente, remiantis istoriniais įvykiais, akivaizdžiai iliustruojančiais Baltijos šalių okupacijos faktą, ir tarptautinės teisės normomis, deklaruojančiomis tautų apsisprendimo teisę, reikalaujama panaikinti minėto pakto padarinius. Tai pirmas viešas dokumentas, kuriame reikalaujama Baltijos šalių nepriklausomybės. Kreipimuisi pritarė Rusijos disidentai Jelena Boner, A. Sacharovas, Jurijus Belovas ir kiti. Šis dokumentas svarbus ne vien tuo, kad jame viešai deklaruotas Lietuvos okupacijos faktas ir kartu iškeltas Lietuvos suverenumo reikalavimas, bet ir tuo, kad daugelis Lietuvos pagrindinio veikėjų, tokių kaip A. Terleckas, Romas Andrijauskas, V. Bogušis, J. Volungevičius, Jonas Dambrauskas, J. Sasnauskas, Petras Cidzikas ir kiti⁶⁷, pasirašydami šį dokumentą, iš pagrindinės veiklos perėjo į atvirą konfrontaciją su režimu. Būtent po to, kai pasirodė šis pareiškimas, buvo suimti A. Terleckas ir J. Sasnauskas. 1979 m. spalio 30 d. „už nelegalių leidinių bei kitokio turinio literatūros gaminimą, dauginimą ir platinimą“ baudžiamojon atsakomybėn pa-

trauktas A. Terleckas, o tų pačių metų gruodžio 11 d. – J. Sasnauskas⁶⁸.

1978 m. pabaigoje–1979 m. į atvirų protesto pareiškimų, kreipimusių rengimą įsitraukė daugelis Lietuvos pasipriešinimo judėjimo dalyvių. Ši veikla galėjo būti susijusi su KGB pradėta aktyvia kova prieš itin opoziciškai nusiteikusius asmenis.

1978 m. rugsėjo mėn. apie 18 Lietuvos pasipriešinimo judėjimo dalyvių parengė bendrą protesto laišką, adresuotą Lietuvos SSR AT Prezidiumui, dėl V. Petkaus nuteisimo; 1979 m. kovo mėn. išsiųstas atviras laiškas „Tiesos“ redaktoriui dėl B. Gajausko nuteisimo, 1979 m. liepos–rugsėjo mėn. tokiu pat būdu buvo protestuojama prieš Romualdo Ragaišio suėmimą⁶⁹. Atviraais pareiškimais pasipriešinimo judėjimo dalyviai protestavo prieš piktnaudžiavimą psichiatrija politiniais tikslais (1979 m. gegužės mėn. pareiškimas dėl Henriko Klimašausko), prieš Lietuvoje vykdomą rusinimo politiką (1979 m. sausio mėn. laiškas, adresuotas Lietuvos KP CK), prieš Baltijos šalių okupaciją⁷⁰.

Atviro protesto forma buvo ne mažiau (gal net ir labiau) efektyvi už pagrindinę veiklą. Daugelis tokių pareiškimų patekdavo į užsienio lietuvių spaudos puslapius, juos cituodavo „Laisvės“, Vatikano ir kitos radijo stotys⁷¹. Tokius pareiškimus pasirašiusių konkrečių asmenų pavardės leido susidaryti tam tikrą vaizdą apie Lietuvos pasipriešinimo judėjimo mastą, KGB vykdomas represijas prieš judėjimo dalyvius, apie žmogaus ir tautų teisių varžymus SSRS.

Viena ryškiausių demokratinio žmogaus teisių gynimo sąjūdžio atstovė – 1976 m. lapkričio 25 d. susikūrusi Lietuvos Helsinkio grupė. Ši grupė išsiskyrė iš bendro Lietuvos neginkluoto pasipriešinimo judėjimo konteksto, todėl reikėtų plačiau panagrinėti jos susikūrimo aplinkybes ir veiklą.

Viešų draugijų, pavadintų Helsinkio grupėmis, idėja kilo A. Sacharovui⁷². Šios grupės turėjo tirti 1975 m. Europos saugumo ir

bendradarbiavimo konferencijos Baigiamojo akto, pasirašyto Helsinkyje, nutarimų pažeidimus ir informuoti apie juos pasaulio visuomenę, taip pat šį dokumentą pasirašiusių šalių vyriausybės. Pirmoji tokia grupė susikūrė Maskvoje 1976 m. gegužės 12 d., jai ėmėsi vadovauti aktyvus Rusijos disidentinio sąjūdžio atstovas J. Orlovas⁷³. Tais pačiais metais Maskvos grupės pavyzdžiu įsikūrė Ukrainos, o 1977 m. – Armėnijos Helsinkio grupės⁷⁴. Taigi Lietuvos Helsinkio grupės (toliau – LHG) susikūrimą inspiravo anksčiau susikūrusi analogiška grupė Maskvoje, bet lietuvių grupė, kaip ir ukrainiečių, gruzinų, armėnų, prisijungė ne prie Maskvos Helsinkio grupės, o prie tarptautinio Helsinkio grupių sąjūdžio.

Oficialiai lietuvių Helsinkio grupė vadinosi „Helsinkio susitarimų vykdymui remti Lietuvos visuomeninė grupė“. Jos nariai steigėjai buvo kunigas Karolis Garuckas, fizikos mokslų daktaras Eitanas Finkelšteinas, poetė, pedagogė, buvusi politinė kalinė Ona Lukauskaitė-Poškienė, buvęs politinis kalinys V. Petkus ir poetas, vertėjas T. Venclova. Nariai steigėjai buvo įvairių tautybių, tikėjimų, socialinės kilmės ir profesijų žmonės. Visi jie jau dalyvavo religinės, tautinės arba tautinės-liberaliosios pakraipos opoziciniame judėjime. LHG pretendavo atstovauti demokratiniam Lietuvos pasipriešinimo judėjimui, taip pat įvairiems Lietuvos gyventojų sluoksniams. Visi LHG nariai turėjo lygias teises, oficialaus vadovo nebuvo, be to, LHG neturėjo nei įstatų, nei programos⁷⁵, bet tam tikros neoficialios taisyklės apribojo LHG narių skaičių. Parenkant kandidatus, buvo sutarta, jog LHG narys privalo: 1) pritarti Helsinkio konferencijos Baigiamojo akto nutarimams, stengtis prisidėti prie jų įgyvendinimo; 2) neraginti į smurtinę kovą ir joje nedalyvauti. Buvo nuspręsta, kad asmenys, tarnavę vokiečių ir Sovietų Sąjungos baudžiamosiose struktūrose, taip pat vermachte, negali dalyvauti LHG veikloje.

Grupei negalėjo priklausyti ir buvę Lietuvos partizanai⁷⁶.

Pirmieji grupės dokumentai buvo paskelbti 1976 m. gruodžio 1 d. Maskvoje, rusų disidentų suorganizuotoje neoficialioje spaudos konferencijoje užsienio žurnalistams⁷⁷. Šiame susitikime pirmą kartą oficialiai paskelbtas LHG susikūrimo manifestas⁷⁸. Dokumente pabrėžiama, kad susikūrusi grupė „kreips didžiausią dėmesį į Helsinkio susitarimų humanitarinius paragrafus, liečiančius sąžinės, religijų, minties ir įsitikinimų laisvę, taip pat žmogiškųjų kontaktų (šeimų susijungimo, giminių lankymo) laisvę“⁷⁹. Manifeste atkreiptas dėmesys ne tik į žmogaus teisių pažeidimus, bet ir į patį Lietuvos okupacijos faktą: „Mes tikimės, kad šalys [...] atsižvelgs į tai, jog dabartinį Lietuvos statusą nulėmė TSRS kariuomenės įėjimas į jos teritoriją 1940 metų birželio 15 dieną“⁸⁰.

Šioje spaudos konferencijoje LHG atstovai įteikė žurnalistams dar du grupės dokumentus: dokumentą Nr. 1 – apie represijas prieš du katalikų vyskopus – Julijoną Steponavičų ir Vincentą Sladkevičų – ir dokumentą Nr. 2 – apie Lietuvos AT Prezidiumo 1976 m. liepos 28 d. išleistą dekretą, varžantį religinių bendruomenių teises⁸¹.

Lietuvos Helsinkio grupės tiesioginė užduotis buvo registruoti žmogaus teisių pažeidimus ir platinti šią informaciją. Iki 1981 m. pabaigos grupė išleido apie 30 numeruotų dokumentų (dokumentai neturi pavadinimų, jie tik sunumeruoti) bei keletą nenumeruotų pareiškimų. Vakarus pasiekė visi iki tų metų LHG parengti dokumentai, išskyrus dokumentus Nr. 19, 20, 21, 24, 25 ir 27⁸².

Visus LHG išleistus dokumentus pagal juose akcentuojamas žmogaus ir tautų teisių pažeidimų sritis galima suskirstyti į kebias grupes:

1) sąžinės laisvės varžymai, religinių bendruomenių teisių apribojimai, represijos prieš dvasininkus;

2) teisės pasirinkti gyvenamąją vietą, judėjimo laisvės varžymai;

3) įsitikinimų laisvės pažeidimai, represijos prieš asmenis, platinančius „antisovietinę literatūrą“;

4) tautų teisių pažeidimai, tautinių mažumų diskriminavimas;

5) politinių kalinių problemos, psichiatrijos naudojimas politiniais tikslais;

6) represijos prieš pasipriešinimo judėjimo dalyvius, Helsinkio grupių narius.

Grupės interesų sritis buvo labai plati. Dokumentuose konstatuojami tiek atskirų žmonių teisių pažeidimai, tiek tautų, nacionalinių mažumų (žydų, vokiečių, totorių), religinių bendruomenių (katalikų, sekmininkų) teisių varžymai. LHG pareiškimai gana konkretūs, juose nurodomos nukentėjusių žmonių pavardės, adresai, gimimo, suėmimo datos ir kiti duomenys.

Vienas svarbiausių Lietuvos Helsinkio grupės dokumentų – 1977 m. balandžio 10 d. parengtas memorandumas „Dėl Romos Katalikų Bažnyčios bei kitų tikinčiųjų padėties Lietuvoje“⁸³. Jis adresuotas Belgrado komisijai, tikrinančiai, kaip vykdomi 1975 m. Helsinkyje pasirašyti tarptautiniai susitarimai. Šiame pareiškime iškeliami aiškiai pagrindiniai katalikų teisių apribojimai, kaip antai: valstybės kišimasis į Bažnyčios vidaus gyvenimą, kunigų veiklos, religinio auklėjimo varžymai, masinė antireliginė propaganda drauge draudžiant religinę. Minimieji konkretūs atvejai, kai nuo valdžios kontrolės nukentėjo kunigų seminarijos auklėtiniai, kunigai (M. Petrauskas, A. Čiūras, K. Garuckas, Vladas Černiauskas, Algirdas Keina), konstatuojami dviejų Lietuvos vyskupų – V. Sladkevičiaus ir J. Steponavičiaus – tremties faktai⁸⁴. Memorandume reikalaujama, kad Lietuvos tikintiesiems būtų suteikta susirinkimų, mitingų, spaudos ir žodžio laisvė, kad iš kalėjimų ir lagerių būtų paleisti politiniai kaliniai (Nijolė Sadūnaitė, Petras Plumpa, Povilas Petronis, Šarūnas Žukaus-

kas ir kiti). Šis memorandumas tarsi apibendrina visus anksčiau pasirodžiusius panašios tematikos dokumentus. Gausiomis citatomis iš įvairių tarptautinių dokumentų bei Lietuvos SSR Konstitucijos ir konkrečiais sąžinės laisvės varžymo faktais paremti teiginiai padėjo susidaryti realų Lietuvos tikinčiųjų padėties vaizdą.

LHG savo dokumentuose atkreipė dėmesį ir į kitų religinių bendruomenių teisių varžymus. 1977 m. birželio 22 d. dokumente Nr. 8 pateikiami sekmininkų religinės bendruomenės tikinčiųjų diskriminavimo faktai⁸⁵.

Iš kitose sovietinėse respublikose veikusių analogiškų grupių Lietuvos Helsinkio grupė išsiskyrė tam tikru savitumu – reikalavimais laikytis ne tik žmogaus, bet ir tautų teisių. Susikūrimo manifeste LHG nariai ypač pabrėžė Lietuvos okupacijos faktą⁸⁶. 1977 m. liepos 17 d. grupė parengė išsamų memorandumą „Dėl dabartinės padėties Lietuvoje“, kuris buvo adresuotas Belgrado konferencijai⁸⁷. Konferencijos dalyviams šis memorandumas dar kartą priminė Lietuvos aneksijos 1940 m. faktą, jame taip pat iškelti žmogaus teisių pažeidimai bei tautinės priespaudos faktai, kaip antai išvardijamos pavardės daugelio politinių kalinių, kuriems „vis neleidžiama sugrįžti į tėvynę Lietuvą, ir jie tremtyje laikomi be teismo ir termino [...]: Bubulas Stepas, Buknys Kostas, Deksnys Antanas, Karalius Jonas [...]“; pateikiami faktai, rodantys valdžios pastangas rusinti Lietuvą, taip pat fiksuojamas kitas tautinės diskriminacijos aspektas – lietuvių kultūrinės veiklos slopinimas už Lietuvos ribų: „uždarytos visos lietuviškos mokyklos Latvijoje, kur karo išvakarėse jų veikė 18 [...], kai kuriose Baltarusijos žemėse lietuviai yra autochtonai. Jie gyvena Vidžių, Gervėčių, Pelsesos, Lazūnų ir kitose vietose, neturi lietuviškų mokyklų“⁸⁸. Pirmą kartą atkreiptas dėmesys į tai, kad su tautinės bei kultūrinės priespaudos problemomis susiduria ir Lietuvos tautinės mažumos: žydai, karai-

mai, totoriai ir kiti. Taigi tautinių problemų akcentavimas LHG akivaizdžiai išskiria iš kitų Helsinkio grupių, kurios fiksavo žmogaus teisių ir laisvių pažeidimus. Pasirinkusi atvirą veiklos būdą, Lietuvos Helsinkio grupė išsiskyrė ir iš bendro Lietuvos pasipriešinimo judėjimo konteksto. Tai buvo gan sėkmingas bandymas atstovauti ne grupiniams konfesiniams ar tautiniams interesams, o kelti visai žmonijai bendras problemas.

KGB Lietuvos Helsinkio grupę traktavo kaip antisovietinę organizaciją, o jos dokumentus įvardijo kaip „šmeižikiško antisovietinio turinio dokumentus, kurie žemino sovietinę valstybinę ir visuomeninę santvarką“⁸⁹. 1977 m. rugpjūčio 23 d. KGB suėmė grupės lyderį V. Petkų, besiruošiantį vykti su LHG dokumentais į Maskvą. 1978 m. liepos 13 d. jis buvo nuteistas pagal Lietuvos SSR BK 68 str. 2 dalį ir 70 str. – 15 metų laisvės atėmimo, iš kurių 3 metus bausmę turėjo atlikti kalėjime, o likusius – ypatin-gojo režimo pataisos darbų kolonijoje.

1979 m. radikaliai pasikeitė LHG sudėtis. Iš grupės pasitraukė E. Finkelšteinas. 1979 m. balandžio mėn., po sunkios ligos mirus kunigui K. Garuckui, grupėje jį pakeitė kunigas Bronius Laurinavičius. Tais pačiais metais LHG nariais tapo Mečislovas Jurevičius, Algirdas Statkevičius, o 1980 m. – V. Skuodis, kunigas Vytautas Vaičiūnas. Naujieji LHG nariai parengė apie dešimt dokumentų, kuriuose daugiausia kalbama apie tuo metu Sovietų Sąjungoje vykusį disidentų persekiojimą.

1980 m. prasidėjusi antroji represijų banga palietė visas SSRS veikiančias Helsinkio grupes. 1980 m. vasario 14 d. buvo suimtas A. Statkevičius. Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas paskyrė jam „priverčiamąją medicininio pobūdžio priemonę – atidavimą į specialaus tipo psichiatrinę ligoninę“. 1981 m. pavasarį buvo suimti M. Jurevičius ir V. Vaičiūnas. Lapkričio 24 d. neaiškiomis aplinky-

bėmis automobilių katastrofoje žuvo kunigas B. Laurinavičius. LHG patyrė didelę narių kaitą, kuri lėmė sporadišką veiklą. Kurį laiką Lietuvos Helsinkio grupės nariais buvo A. Terleckas, Vladas Šakalys, V. Bogušis, G. Iešmantas, Edmundas Paulionis, N. Sadūnaitė ir kiti. Kiekvienas jų iki suėmimo grupėje veikė vidutiniškai apie pusę metų.

Kitaip negu Odesos, Maskvos, Gruzijos ir Ukrainos Helsinkio grupės, Lietuvos Helsinkio grupė savo veiklos nenutraukė, nors represijos ją visiškai paralyžiavo. LHG veiklos susilpnėjimą kompensavo 1978 m. lapkričio 13 d. pagal LHG modelį įkurtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas, perėmęs dalį Lietuvos Helsinkio grupės funkcijų⁹⁰.

Lietuvos Helsinkio grupė buvo viena iš nedaugelio organizacijų ir draugijų, atitinkančių disidentinės veiklos reikalavimus. Disidentinio sąjūdžio atstovai daug nuveikė savo dokumentais diskredituodami Sovietų Sąjungą Vakaruose. Susidorojimas su žmonėmis, kurių veikla neprieštaravo oficialiems SSRS įstatymams, leido atitinkamai vertinti režimo politiką. Todėl, nagrinėjant antisovietinės opozicijos klausimus, taip svarbu pabrėžti ir įvertinti būtent atviros disidentų veiklos reikšmę.

Lyginant Lietuvos ir Rusijos disidentinio sąjūdžio apraiškas pažymėtina, kad jų veiklos formos ir metodai yra panašūs (tai – atviri, vieši protestai), o turinys skirtingas. Tautiškumas ir konfesinė problematika buvo svetima rusų liberaliajai inteligentijai. Tautinis Lietuvos disidentinio sąjūdžio pobūdis buvo visiškai natūralus, iš tautinės savisau-gos išplaukiantis bruožas.

IŠVADOS

Aštuntajame dešimtmetyje tautinės pakraipos opozicija išsikristalizavo į atskirą srovę. Tai liudija kai kurių tuo laikotarpiu atsiradusių savilaidos leidinių, pogrindžio orga-

nizacijų ideologinės nuostatos, politinės pažiūros. Svarbiausios buvo nacionalinės egzistencijos problemos: puoselėti ir išsaugoti kalbą, tautinę savimonę. Ryškiausiais tautinės pakraipos leidiniais laikytini: „Aušra“, „Vytis“ ir „Laisvės šauklis“.

Lietuvos laisvės lyga dėl ryškių tautinių ir politinių aspiracijų, kartais pasitaikančių itin griežtų nacionalistinių pareiškimų bei atsiribojimo nuo religinės srovės tapo radikaliausia tautinės pakraipos pagrindžio organizacija.

Lietuvos suverenumo teigimas, 1940 m. okupacijos akcentavimas, nepriklausomos valstybės atkūrimo idėjos, sovietinės sistemos kritika pagrindžio spaudoje ir dokumentuose leidžia priskirti tautinę pasipriešinimo kryptį prie sovietinę sistemą atmetančios opozicijos. Greta religinės krypties opozicijos tautinės pakraipos judėjimas buvo vienas ryškiausių pasipriešinimo judėjimų Lietuvoje.

Tautinė-liberalioji kryptis atsisakė religinės ideologijos, radikalių nacionalistinių idėjų propagavimo; politinių pažiūrų aspektu ji laikėsi centristinių, kartais ir kairiųjų po-

zicijų. Svarbiausias šios krypties pagrindžio leidinys – „Perspektyvos“. Būdingiausi liberaliosios opozicijos bruožai – nuodugni sovietinės sistemos kritika, žmogaus teisių bei laisvių akcentavimas, raginimas pasinaudoti Konstitucijoje garantuota teise išstoti iš SSRS.

Aštuntojo dešimtmečio viduryje Lietuvoje susiformuoja atvira, nepagrindinė, formaliai legali opozicinė veikla, kurią galima pavadinti disidentiniu sąjūdžiu. Daugelis neginkluoto pasipriešinimo dalyvių, pasirašydami atvirus protesto pareiškimus dėl žmogaus ir tautų teisių varžymo, Lietuvos okupacijos, iš pagrindžio perėjo į atvirą konfrontaciją su režimu. Lietuvos disidentinio sąjūdžio (lyginant jį su Rusijos disidentiniu sąjūdžiu) išskirtinumą rodo jo turinys, t. y. nacionalinių ir religinių teisių akcentavimas.

Tautinės ir tautinės-liberaliosios pasipriešinimo judėjimo krypties sąlyčio taškas buvo tautinių problemų akcentavimas. Abiejų srovių politinis idealas – nepriklausoma Lietuva, todėl taikaus pasipriešinimo dalyviai dažniausiai kėlė sistemą atmetančias idėjas.

Nuorodos

¹ G. K. Vaigauskas, *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, Vilnius, 1992, p. 77.

² „Pirmieji „Aušros“ spinduliai“, *Aušra*, Čikaga, 1977, t. 1, p. 9–10.

³ Ibid., p. 9.

⁴ Ibid., p. 10.

⁵ Ibid.

⁶ A. Lickis, „Antisovietinis pagrindis ir Lietuvos nepriklausomybė“, *Nenugalėtoji Lietuva*, Vilnius, 1993, t. 1, p. 127.

⁷ G. K. Vaigauskas, op. cit., p. 65.

⁸ A. Terleckas, *Didysis sąmokslas prieš Lietuvą*, Kaunas, 1996, p. 41.

⁹ Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo nuosprendis, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), baudžiamoji byla Nr. P-14141, t. 10, l. 228–238.

¹⁰ *Nenugalėtoji Lietuva*, Vilnius, 1993, t. 2, p. 22.

¹¹ A. Terleckas, op. cit., p. 42.

¹² Lietuvos laisvės lygos tautinės tarybos narių sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1747, l. 33–35.

¹³ A. Terleckas, op. cit., p. 44.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., p. 41.

¹⁶ A. Terleckas, op. cit., p. 42.

¹⁷ *Laisvės šauklis*, 1976, Nr. 1, p. 2.

¹⁸ Ibid., p. 88–93.

¹⁹ A. Lickis, op. cit., p. 121.

²⁰ A. Terleckas, op. cit., p. 44.

²¹ Ibid., p. 49.

²² Ibid.

²³ Ibid., p. 50.

²⁴ Ibid., p. 58.

²⁵ Ibid.

²⁶ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 137–162.

²⁷ Ibid., p. 137–138.

²⁸ Ibid., p. 142.

²⁹ Ibid., p. 161.

³⁰ Ibid., p. 183.

- ³¹ Ibid., p. 135–136.
- ³² Ibid.
- ³³ Kaltinamoji išvada J. Sasnausko ir A. Terlecko baudžiamojoje byloje, LYA, kontrolinio stebėjimo byla Nr. 47753/3, l. 96–108.
- ³⁴ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 126–129, 210–212.
- ³⁵ „Taškento konferencijos rekomendacijos“, *Pasaulio lietuvis*, 1979, Nr. 11–12, p. 37–39.
- ³⁶ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 211.
- ³⁷ Th. Remeikis, *Opposition to soviet rule in Lithuania. 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 121.
- ³⁸ A. Lickis, „Antisovietinis pagrindis ir Lietuvos nepriklausomybė“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 118.
- ³⁹ Ibid., p. 123.
- ⁴⁰ Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo nuosprendis, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1671, l. 70–71.
- ⁴¹ *Perspektyvos*, 1978, Nr. 1, p. 1.
- ⁴² Ibid., p. 17–24.
- ⁴³ Ibid., p. 17–18.
- ⁴⁴ Ibid., p. 20.
- ⁴⁵ Kreipimasis į visus pasaulio lietuvių, *ibid.*, 1978, Nr. 7, p. 4–5.
- ⁴⁶ Ibid., p. 9, 13.
- ⁴⁷ „Svarbu pasekmės“, *ibid.*, 1979, Nr. 12, p. 31–32.
- ⁴⁸ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 551.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Ibid., p. 552.
- ⁵¹ „Taikos liudijimas“, *Perspektyvos*, 1979, Nr. 17, p. 18–19.
- ⁵² „Rubikonas“, *Perspektyvos*, 1978, Nr. 3, p. 26–58.
- ⁵³ Ibid., p. 26.
- ⁵⁴ Ibid., p. 49.
- ⁵⁵ „Taikos liudijimas“, *Perspektyvos*, 1979, Nr. 17, p. 57–58.
- ⁵⁶ „„Perspektyvos“ be perspektyvų“, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47756, t. 21, l. 109–115.
- ⁵⁷ Ibid., l. 112.
- ⁵⁸ Ibid.
- ⁵⁹ Ibid., l. 193.
- ⁶⁰ Ibid., l. 194.
- ⁶¹ *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985, p. 114.
- ⁶² A. Jakubčionis, „Pasipriešinimo genezė“, *Katalikų pasaulis*, 1997, Nr. 3, p. 23.
- ⁶³ T. Venclova, *Vilties formos. Eseiistika ir publicistika*, Vilnius, 1991, p. 240.
- ⁶⁴ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 156–157.
- ⁶⁵ A. Terleckas, „TSRS saugumo komiteto pirmininkui J. V. Andropovui“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 289–291.
- ⁶⁶ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 2, p. 177–181.
- ⁶⁷ Ibid., p. 176.
- ⁶⁸ Kaltinamoji išvada A. Terlecko ir J. Sasnausko baudžiamojoje byloje, LYA, kontrolinio stebėjimo byla Nr. 47753/3, l. 45.
- ⁶⁹ Ibid., l. 49–50.
- ⁷⁰ Ibid., l. 52, 57, 58.
- ⁷¹ Ibid., l. 48.
- ⁷² T. Venclova, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1985, t. 37, p. 347.
- ⁷³ *Helsinkioje dviženijė*, New York, 1982, s. 9.
- ⁷⁴ Ibid., p. 45, 66.
- ⁷⁵ K. Garucko apklausos protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47725/3, t. 4, l. 1–8.
- ⁷⁶ E. Finkelšteinas, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 11, p. 13–18.
- ⁷⁷ T. Venclova, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 37, p. 348.
- ⁷⁸ Lietuvos grupės Helsinkio susitarimų vykdymui remti manifestas, *Darbininkas*, 1977, Nr. 11, p. 1.
- ⁷⁹ Ibid.
- ⁸⁰ Ibid.
- ⁸¹ „Lietuvių grupė Helsinkio susitarimui“, *Draugas*, 1976, liepos 16, p. 1.
- ⁸² Th. Remeikis, „Dissent and opposition in Lithuania during 1979–1980“, *Violation of Human rights in Soviet occupied Lithuania a report for 1979/1980*, 1981, p. 15.
- ⁸³ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 453–460.
- ⁸⁴ Ibid., p. 455.
- ⁸⁵ Lietuvos Helsinkio grupės dokumentai, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47725/3, t. 1, l. 125–126.
- ⁸⁶ Lietuvos grupės Helsinkio susitarimų vykdymui remti manifestas, *Darbininkas*, 1977, Nr. 11, p. 1.
- ⁸⁷ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 481–487.
- ⁸⁸ Ibid., p. 482, 483.
- ⁸⁹ Lietuvos KGB tardymo skyriaus 1977 m. rugsėjo 1 d. nutarimas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47725/3, t. 1, l. 160.
- ⁹⁰ *Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto dokumentai*, Vilnius, 1994, p. 5.

Gauta 1999 05 06

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17/1, Vilnius

Živilė Račkauskaitė

RESISTANCE AGAINST THE SOVIET REGIME IN THE SEVENTIES AND EIGHTIES IN LITHUANIA

Summary

Different underground organisations united in the 1970s, forming a national opposition and focusing on the survival of Lithuania. At the end of the 1980s, it became a national

movement with its underground publications and an organisation united by the ideas of nationalism. The major publications of the movement were *Aušra*, *Vytis* and *Laisvės*

in particular, reflects that the ultimate end of the originators of publications was free Lithuania eighties, the movement can relatively be streamed into three major oppositions: the Lithuanian Catholic Church opposition (LCC), radical-nationalist, and liberal-nationalist oppositions. The LCC movement focused on the violation of the freedom of religious beliefs in Lithuania whereas the priorities, although the issue has always been spoken euphemistically.

On 15 June 1978, a new nationalist organisation *The League of the Freedom of Lithuania* (LLL) started its activities. The LLL is considered the most radical underground organisation of that time for its open claim of independence through its two major publications *Vytis* and *Laisvės Šauklis*.

The Initiative Group for the Preservation of the Lithuanian Language that existed in 1979 focused on Lithuania's assimilation by Russians. The Group's publications assessed the Soviet occupation and its regime as a genocide against the Lithuanian nation. Generally speaking, the ideas

nationalism united many youth underground organisations. However, Lithuanian nationalists being a mouthpiece of independent Lithuania, have never discussed political and economic issue Lithuania in future. It can be accounted for the priority of their activities that was given to the survival of the nation of Lithuania.

The opposition of national liberals was a democratic national movement that declined both the partial LCC's opposition and radical nationalism. The movement and its major publication the *Perspektyvos* focused on the soviet system's critic, on the dissemination of fundamental human rights and promoted the idea of self determination exercising the rights guaranteed by the Soviet constitution.

At the end of eighties a new form of resistance took its shape. The opposition was open and is known as dissident movement. *The Helsinki Group of Lithuania* can serve as a standard for a dissident organisation. Exercising non-covered, but open defence of human rights and freedoms the movement paved a new way in the fight of freedom for Lithuania.

Tarptautinė konferencija „Nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimo problemos“

1998 m. lapkričio 5–6 d. Vilniuje įvyko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro organizuota tarptautinė mokslinė konferencija „Nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimo problemos“ (Investigation problems of crimes against humanity and war crimes). Konferencijoje buvo nagrinėjamos nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimo teisinės, politinės ir praktinės problemos, apžvelgta įvairių šalių patirtis tiriant nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus bei šių tyrimų perspektyvos XXI amžiaus išvakarėse. Buvo apibendrintas ir tarptautinio bendradarbiavimo patyrimas tiriant nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus. Totalitarizmo pasekmių dokumentavimo centro (Latvija) direktorius Indulis Zalite supažindino su savo vadovaujamo Centro vaidmeniu ir uždaviniais tiriant totalitarinių režimų nusikaltimus. Lietuvos generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus vyr. prokuroras Rimvydas Valentukevičius pranešime „Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemos“, apžvelgęs problemas, su kuriomis susiduriama tiriant karo nusikaltimų bylas, konstatavo, kad kiekvienas dar gyvas Lietuvos žmonių kankintojas, žudikas, trėmėjas bus patrauktas baudžiamojon atsakomybėn ir perduotas teismui. Ne bausmės dydis ar griežtumas, bet teisingas ir nešališkas tokių nusikaltėlių žmoniškumui veiklos įvertinimas parodys pasauliui Lietuvos valstybės demokratiškumą ir jos visuomenės pastangas atkurti istorinį teisingumą. Latvijos prokuratūros Totalitarinių režimų nusi-

kaltimų tyrimo skyriaus vyr. prokuroras Uldis Pauls Strelis („Totalitarinių režimų nusikaltimų Latvijoje tyrimo praktika“), Estijos saugumo policijos skyriaus vadovas Toivo Kamenikas („Karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui tyrimo praktika Estijoje“) ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Specialiųjų tyrimų skyriaus vadovas Rytas Narvydas („LGGRTC specialieji tyrimai“) savo pranešimuose įvertino patyrimą, sukaupą ieškant dokumentų apie karo nusikaltimus, supažindino su pradėtų bylų rezultatais. Istorinių ir teisinių tyrimų perspektyvas, valstybių politiką šiais klausimais analizavo prof. Liudas Truska („Karo nusikaltimų tyrimas Lietuvoje. Dabartinė padėtis“), Rusijos Federacijos mokslų akademijos Valsybės ir teisės instituto vyr. mokslinis bendradarbis dr. Aleksandras Nikiforovas („Karo nusikaltimų tyrimas Rusijoje“) ir Lietuvos Respublikos prezidento patarėjas Julius Šmulkštys („Valstybės politika nusikaltimų įvertinimo klausimais“). Visuomenės opinijos formavimo ir formavimosi problemas savo pranešimuose analizavo mokslininkas iš Vokietijos Viktoras Gorynia („Šiandieniniai vokiečiai ir rudoji bei raudonoji diktatūros“) ir Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. Arvydas Anušauskas („Karo nusikaltimų tyrimas ir visuomenės opinija“). Su Rytų Vokietijoje veikusios slaptosios tarnybos „Stasi“ veiklą tiriančios institucijos veikla supažindinti buvo atsiųstas Helmuto Müllerio-Enbergo pranešimas „Valstybės saugumo ministerijos slaptojo darbo teorija ir praktika“, kurį čia publikuojame.

Valstybės saugumo ministerijos slaptojo darbo teorija ir praktika

IŽANGA

Valstybės saugumo ministerija (VSM), remdamasi Vokietijos vieningosios socialistų partijos (VVSP) nutarimais, privalėjo saugoti VDR nuo išorės ir vidaus „puolimų“, taip pat garantuoti jos teritorinį vientisumą ir valstybinę santvarką bei užkirsti kelią galimiems saugumo interesų pažeidimams. Todėl svarbiausia VSM užduotis buvo imtis veiksmų, kurie padėtų gauti informaciją apie tai, kas pakenktų VDR politiniu, ekonominiu, visuomeniniu ar kariniu atžvilgiu. Tokią informaciją lengviau buvo galima gauti panaudojus šiuolaikinę techniką, bet šitos pagalbinės priemonės negalėjo pakeisti žmogaus, gebančio sužinoti mintis asmenų, kuriuos VSM įtarė esant „priešais“, arba juos kaip nors paveikti. Todėl Valstybės saugumo tarnyba pačioje VDR ir už jos sienų dirbo su neoficialiais darbuotojais (ND), kurie dėl savo įsitikinimų arba kitų priežasčių buvo pasirengę slaptai bendradarbiauti. Jie buvo svarbiausia „kovos su priešu“ jėga. Etatinių ir neoficialiųjų darbuotojų operatyvinį darbą VSM sutelkė į „ypatingos svarbos dalykus“, kurių vis daugėjo ir kurie saugumui bei VVSP viešpatavimui kėlė arba galėjo sukelti tikrą ar tariamą pavojų. Saugumo būklės įvertinimas turėjo didelę įtaką etatinių darbuotojų skaičiui ir ND tinklo apimčiai. 1989 m. spalį VSM dirbo maždaug 91 tūkst. etatinių darbuotojų ir apie 174 tūkst. aktyvių ND. VDR mastu tai buvo kas keturiasdešimt aštuntas pilnametis jos pilietis, oficialiai arba slaptai dirbantis Valstybės saugumo ministerijai. Ypatingos svarbos ap-

dorotinių objektų, sričių, teritorijų arba asmenų galiausiai taip padaugėjo, kad slaptoji policinė veikla ėmė virsti „visa persmelkiančia kontrole“. Todėl Ministrų Tarybos sekretoriato darbuotojas Manfredas Saue-
ris, remdamasis VSM atliekamu parengiamuoju darbu, 1990 m. sausio 15 d. prie „Centrinio apvaliojo stalo“ konstatavo, kad yra sukurta „visa persmelkianti plačiųjų sluoksnių kontrolė ir didžiulis saugumo aparatas“. ND ir Valstybės saugumo ministerijos aparato bendradarbiavimas rėmėsi operatyviniais darbuotojais – 1988 m. jų buvo apie 12 tūkst., – kurie vadovavo ND ir duodavo jiems nurodymus. ND savo ruožtu privalėjo VSM operatyvinius darbuotojus laikyti Valstybės saugumo tarnybos „įsikūnijimu“, „politinio, moralinio ir dvasinio tvirtumo bei protingumo“ pavyzdžiu. Iš vadovaujančiųjų neoficialiems darbuotojams buvo reikalaujama „sąžiningai gerbti“ ND kaip „konspiratyvaus fronto kovos bendražygius“. „ND meilė darbui“ esanti „veiksmingiausias čekistinis ginklas“. Gausybė svarbių potvarkių reglamentavo neoficialių darbuotojų verbavimą ir darbą su jais. Tolesnėje analizėje daugiausia dėmesio skiriama šių norminių projektų ir praktinio operatyvinio darbo santykiui.

DIREKTYVOS

Darbo su ND direktyvos, kaip reglamentuotos tarnybinės normos, pagal 1970 ir 1980 metų „nuostatas“ turėjo didžiulę principinę reikšmę politiniam-operatyviniam Valstybės saugumo ministerijos darbui. Jų įvaldymas, kvalifikuotas pritaikymas ir tikslus vykdymas

buvo laikomi „pagrindine“ sėkmingo pavesimų užduočių įvykdymo „sąlyga“. Jose užfiksuoti nurodymai privalėjo būti „tiksliai vykdomi“. Darbo su ND direktyvų svarbą VSM tarnybinių nuostatų sistemoje rodo ir tai, kad jas galėjo išleisti tik ministras. Nors iš VSM nėra perimta jokių šeštojo ir septintojo dešimtmečio direktyvų, neabejotina, kad jos jau anuomet buvo labai svarbios ir turėjo principinę reikšmę.

Nuo VSM įkūrimo 1950 m. iki jos išformavimo galiojo penkios darbo su ND direktyvos, neminint specialiųjų direktyvų Nr. 2/68 ir Nr. 2/79, skirtų Vyriausiosios saugumo valdybos operatyviniam darbui vadinamojoje operacijos teritorijoje [Vakarų Vokietijoje, Vakarų Berlyne. – *Vert.*]. Jas visas pasirašė Erichas Mielke. Pirmąsias dvi direktyvas pasirašė ne ministras Wilhelmas Zaisseris, bet valstybės sekretorius Mielke 1950 m. rugsėjį ir 1952 m. lapkritį. Trečiąją ir visas kitas darbui su ND direktyvas Mielke išleido jau kaip ministras: 1958 m. spalį, 1968 m. sausį ir galiausiai 1979 m. gruodį. Taigi šeštajame

tikrinantys ND, aktyvaus „priešo įveikimo“ ND ir logistikos užduotis atliekantys ND.

Tam tikrų sričių saugumą užtikrinantys ND pirmiausia buvo verbuojami tokiose srityse, kuriomis, VSM nuomone, ypač domėjosi „priešas“. Neoficialių darbuotojų profesinė ar visuomeninė padėtis – pasitelkus ir turimus ryšius – galėjo jiems padėti gerai orientuotis ir daryti įtaką, savo konspiratyviu darbu prisidėti prie vidaus saugumo stiprinimo, imtis prevencinių ir profilaktinių priemonių. Pagaliau jų tikslas buvo nuodugniai įvertinti ir kontroliuoti atitinkamą sritį. Šio tipo ND ne tik rinko informaciją apie asmenis ar įvykius, bet ir aktyviai bendradarbiavo su Valstybės saugumo tarnyba vykdydami užduotis, kurių tikslas – nustatyti įstatymo pažeidimus ir imtis atitinkamų priemonių. Jie kompetentingai pritaikydavo profesines žinias, stebėjo ir pranešinėjo arba savo tarnybos vietoje vykdė VSM užduotis. Šio ND tipo kategorija nuo 1950 iki 1967 m. buvo vadinama taip: slaptasis informatorius (SI), nuo 1953 iki 1967 m. – vyriausiasis slap-

Metai	Tam tikrų sričių saugumas				„Priešo įveikimas“		Logistika
1950	SI				SD		KB
1953	SI			VSI	SD		KB
1958	SI		YPSD	VSI	SD		KB
1968	NDS	VS	YND	VND	NDI	NDP	NDK
1979	NDS	VS	YND	VND	NDA		NDK

ND funkcijų tipai

dešimtmetyje įsigaliojo trys ND direktyvos: pirmoji – vos dvejiems metams, antroji – šešeriems, o direktyva Nr. 1/58 – beveik dešimčiai metų. Direktyva Nr. 1/68 galiojo daugiau nei dvylika metų, o Nr. 1/79 – devynerius metus, iki pat VDR žlugimo. Visose jose diferencijuotai pateikiamos instrukcijos, nustatančios neoficialių darbuotojų funkcijas, bei nurodymai, kaip verbuoti ND ir dirbti su jais.

Pagal svarbiausias funkcijas galima išskirti tris ND tipus: tam tikrų sričių saugumą už-

tasis informatorius (VSI), nuo 1958 iki 1967 m. – ypatingos paskirties slaptasis darbuotojas (YPSD), nuo 1968 m. – neoficialus darbuotojas politiniam-operatyviniam išskverbimui ir veiklos srities saugumo užtikrinimui (NDS), visuomeninis saugumo bendradarbis (VS), ypatingos paskirties neoficialus darbuotojas (YND) ir vadovaujantis neoficialus darbuotojas (VND).

ND aktyviam „priešo įveikimui“ buvo tam tikra prasme aukštos kvalifikacijos VSM

agentai. Jie buvo skiriami tiesioginiam įtariamų asmenų apdorojimui. Šio tipo ND turėjo „priešus“ tikrinti, stebėti, atskleisti jų planus, priemones ir metodus. Be to, jiems buvo pavardama rasti „priešiškos veiklos“ įrodymų ir prisidėti ją „ardant“, triuškinant arba slopinant. Šie ND – žinoma, VSM pavedimu – galėjo užmegzti ryšius su priešo žvalgybos tarnybomis. Šio tipo neoficialius darbuotojus Valstybės saugumo ministerija nuo 1950 iki 1967 m. vadino slaptaisiais darbuotojais (SD), nuo 1968 iki 1979 m. – tiesiogiai bendradarbiaujančiais neoficialiais darbuotojais apdorojant ir demaskuojant priešiška veikla įtariamus asmenis (NDI), arba vidaus apsaugos neoficialiais darbuotojais, palaikančiais ryšius su priešu operacijos teritorijoje (NDP). 1980 m. atsirado NDA: gynybos ND ryšiams su priešu arba tiesioginiam priešiška veikla įtariamų asmenų apdorojimui.

Logistikos užduotis atliekančių neoficialių darbuotojų veiklos sritis buvo labai siaura. Jie konspiratyviems ND ir operatyvinių darbuotojų susitikimams skirdavo savo kambarį, butą ar namą arba juos saugodavo. VSM ryšiui su neoficialiu darbuotoju, esančiu vadinamojoje operacijos teritorijoje – pirmiausia Vokietijos Federacinėje Respublikoje arba Vakarų Berlyne – galėjo būti panaudoti jų telefonai arba adresai. 1950–1967 m. direktyvose šio tipo agentai buvo vadinami konspiracinių butų savininkais (KB), nuo 1968 m. – neoficialiais darbuotojais ryšių sistemos konspiracijai užtikrinti (NDK) papildomai nurodant: konspiracinis butas (KB) arba konspiracinis objektas (KO), sutartinis adresas (SA), sutartinis telefonas (ST), arba saugumas (S). Neoficialūs darbuotojai tam tikrų sričių saugumui užtikrinti 1986 m. sudarė 80 proc., logistikos užduotims – 18 proc. ir aktyviam priešo įveikimui – 2 proc. visų ND.

Visose direktyvose nurodyti esminiai dalykai: kaip ieškoti neoficialių darbuotojų, juos stebėti, užmegzti su jais ryšį, užverbuoti ir įtraukti į operatyvinę veiklą. Iš esmės

verbavimo tikslas buvo surasti ND tam tikrai, jau iš anksto santykinai tiksliai apibrėžtai užduočiai vykdyti. Taigi ieškodamas būsimąjo kandidato ir jį rinkdamasis operatyvinis darbuotojas turėjo iš pradžių remtis kandidatui keliamais reikalavimais, o ne atvirkščiai, tai yra surastam ND skirti atitinkamą užduotį. Kandidato konspiratyvaus stebėjimo metu turėjo būti patikrintas jo tinkamumas, patikimumas ir sąžiningumas bei galimi slapto bendradarbiavimo motyvai. Analizė turėjo nušviesti jo biografiją, laimėjimus, elgesį, pažiūras, taip pat atskleisti interesus, poreikius ir ryšius.

Kita pakopa: vadovaujantis karininkas užmezga konspiratyvų ryšį su kandidatu; jo tikslas – gauti aktualią informaciją apie galimą ND, įgyti jo pasitikėjimą ir daryti jam tiesioginį poveikį numatyto bendradarbiavimo linkme. Jei buvo galima tikėtis teigiamo rezultato, turėjo būti pateiktas raštiškas ND vadovaujančiojo darbuotojo pasiūlymas dėl verbavimo, kuriame buvo pateikiamos svarbiausios išvados, nurodoma ND funkcijos, jo panaudojimo galimybės ir jo užverbavimo aktas. Užverbuoti kandidatai paprastai turėdavo raštu arba žodžiu pareikšti, kad yra pasirengę neoficialiai bendradarbiauti, ir pasirinkti slapyvardį. Toliau direktyvose numatyta, jog turi būti nustatytas būsimo ryšio palaikymo būdas ir pateikiama užduotis. Operatyvinis darbuotojas savo raporte turėjo išanalizuoti įpareigojamąjį pokalbį. Pagal tiksliai reglamentuotą administracinį metodą užverbuoti kandidatai pagaliau gaudavo ND statusą. Jie buvo nuolat slapta tikrinami, kaip atlieka savo funkciją. Tačiau ND sąvoka jiems buvo nežinoma.

ND „Stephana“ pavyzdys gali iliustruoti visą verbavimo procesą. Potsdamo apskrities valdybos 1985 m. plane įrašyta užduotis „užtikrinti saugumą“ vietos katalikų bažnyčioje. Tam reikalui turėjo būti užverbuotas neoficialus NDS kategorijos darbuotojas, kuris privalėjo atskleisti katalikų dvasininkų ketinimus, juos sukiršinti ir kontroliuoti.

Būsimoji „Stephana“ Valstybės saugumo ministerijos dėmesį pirmą kartą patraukė vienos liudininkų apklausos metu. Operatyvinis darbuotojas kapitonas Wolframas Lehmannas su ja intensyviai dirbo stebėjimo fazės metu. Tam jis paprašė VSM vidaus informacijos, išsiaiškino, kas yra jos giminės, surinko jau turimus ir dar tvarkytinus dokumentus (charakteristikas, jos tarnybinės asmens bylos kopiją, pokalbių su Potsdamo miesto taryba protokolus ir ND pranešimus apie ją). Tuo remdamasis jis parengė pokalbių ryšiui užmegzti, kurių metu įgijo jos pasitikėjimą ir kartu jau gavo pirmą operatyvinę informaciją apie Potsdamo katalikiškąjį jaunimą. Pasiūlyme ją užverbuoti jis pateikė kandidatės asmens duomenis, apibūdino ją kaip asmenybę ir savo viršininkui motyvavo užverbavimo galimybę bei įvertino turimas žinias apie kandidatę. „Stephana“ tik dėl asmeninių ryšių su visais katalikų dvasininkais ir dėl komunikabilumo, ryžto siekiant tikslo bei sąžiningumo. Jos dorumą rodė atviras pranešimų būdas, o patikimumą – tai, kad ji visada laiku atvykdavo į susitikimus. Svarbiausiu jos būsimo konspiratyvaus darbo motyvu kapitonas Lehmannas nurodė nusižengimo įstatymui „atitaisymą“ ir „bendrų interesus“. Pasiūlyme apie planuojamą verbavimo pokalbį buvo nurodyta jo data, tikslus laikas ir numatyta pokalbio eiga, taip pat nurodyta, kad numatomas raštiškas įsipareigojimas, toliau – tezės apie konspiracinių ryšių palaikymą ir užduotis, reikalaujanti sudaryti Potsdame dirbančių katalikų dvasininkų sąrašą. Lehmanno pasiūlymą užverbuoti patvirtino – taip reikalaujama direktyvoje – skyriaus vadovas. Tuo met verbavimas iš esmės vyko taip, kaip buvo planuota; tiesa, kandidatė jai vadovaujančio karininko paprašė „gerbti jos religinius jausmus“. Kontroliuoti „Stephanos“ nereikėjo, nes ji ateidavo į susitikimus ir atlikdama užduotis sąžiningai surinkdavo aki-vaizdžiai teisingą informaciją, kuri buvo tin-

kama naudoti. Kalbant apie darbą su ND, visose direktyvose buvo numatytos taisyklės, apibrėžiančios auklėjimą, tinkamumą, užduoties perdavimą, referavimą, kontrolę, susitikimus, ryšius ir bendradarbiavimo nutraukimą. ND auklėjimo tikslas buvo perteikti įtikinamą priešų įvaizdį ir stiprinti ryžtą atlikti užduotį, plėsti konspiracinį darbą ir ugdyti specifinius sugebėjimus. Asmeninės arba dalykinės užduotys turėjo būti paskirstytos ir papildytos detaliomis instrukcijomis. Neoficialūs darbuotojai iš pradžių turėjo pranešinėti žodžiu, paskui – raštu. Operatyviniai darbuotojai raportuose apie susitikimus turėjo aprašyti ND elgesį, išanalizuoti jo šnipinėjimo veiklos rezultatus ir pateikti nurodymus, kaip spręsti iškilusias problemas. ND sąžiningumas ir patikimumas turėjo būti reguliariai tikrinami. Susitikimai su jais būdavo rūpestingai suplanuojami, jie įvykdavo konspiraciniuose butuose ir būdavo įvertinami. Vadovaujantis karininkas turėjo nuolat palaikyti stabilius ryšius su savo ND; bet tie ryšiai dėl konspiracinių ar asmeninių priežasčių galėjo būti nutraukti, pavyzdžiui, dėl neoficialaus darbuotojo nesąžiningumo, išsikonspiravimo, neperspektyvumo arba jam atsisakius bendradarbiauti.

DIREKTYVŲ ISTORIJA

Kaip minėta, per keturis VSM istorijos dešimtmečius ND direktyvos buvo daug kartų atnaujinamos ir tapdavo vis išsamesnės bei diferencijuotesnės. Atsižvelgdama į praktinę patirtį VSM reikalavimus keisdavo, dėl to direktyvos virsdavo ir valdymo priemone, ir praktikos atspindžiu. Be to, jos turėjo atitikti ir visuomeninius pokyčius, ir pakitusias ideologines užduotis, taip pat patenkinti kiekybiškai ir kokybiškai besiplečiančios Valstybės saugumo tarnybos biurokratinius poreikius.

Pradinėje fazėje – nuo 1949 m. gegužės 1 d. iki 1950 m. spalio 21 d. – nebuvo jokių normų, reguliuojančių ND darbą. Slaptai įkur-

tas kriminalinės policijos „D komisariatas“ kaip „savarankiškas“ organas, privalantis užtikrinti „valstybės saugumą“, kartu su liaudies nuosavybės apsaugos komitetu ir Vyriausiąja liaudies ūkio apsaugos valdyba buvo perkelti į 1950 m. vasario 8 d. įsteigtą VSM. Dėmesys pirmiausia buvo nukreiptas į tarnybinio aparato formavimą. Tik 1950 m. rugsėjo 20 d. įsakymu Nr. 1 liepta parengti centralizuotos neoficialių darbuotojų apskaitos taisyklės ir darbo su jais direktyvas. Remiantis šiuo potvarkiu iki 1950 m. spalio 15 d. turėjo būti patikrinti visi neoficialūs darbuotojai ir pavadinimas „V-asmuo“ pakeistas kategorijomis slaptasis informatorius, slaptasis bendradarbis ir konspiracinio buto savininkas. Administracinė organizacinė veikla buvo naujai kuriamo apskaitos ir statistikos skyriaus reikalas; ne tokie svarbūs nurodymai, susiję su operatyvinio darbo reguliavimu, yra reglamentuojami valdybos potvarkiais. Tai iš esmės apibrėžė 1950 metų direktyva.

1952 m. liepą įvykusioje antrojoje partijos konferencijoje VVSP priėmė rezoliuciją dėl socializmo kūrimo „stiprioje valstybėje“. Paspirtinta socialistinė transformacija iš VSM reikalavo papildomų priemonių: aktyviau konspiratyviai skverbtis į visuomenę ir išplėsti personalinį saugumo aparatą, kad būtų įvykdyta užduotis „stiprinti užnugarį ir išvalyti nuo priešų“. Žinoma, ND tinklas tuomet dar neatitiko šių reikalavimų; dar buvo – taip skelbė 1980 metų vidaus analizė – „tam tikrų silpnų vietų“. Nepatenkinama operatyvinio darbo kokybė netgi 1953 m. gegužę buvo pripažinta svarbiausia problema.

1952 m. vasario 20 d. direktyvoje Nr. 21 apibendrintos jau konkrečios operatyvinės problemos. Šioje direktyvoje suformuluota ideologinė kovos su „šnipinėjimu, sabotažu, diversijomis ir griaunamąja kenkėjiška veikla Vokietijos Demokratinėje Respublikoje“ koncepcija tiesiogiai susijusi su VVSP pozicija. Direktyva gerokai susiaurino dar 1950 m. direktyvos nubrėžtas dideles inter-

pretavimo galimybes. Dabar joje buvo nuodugniai aprašyti normatyviniai darbo su ND pagrindai. Gausybė pavyzdžių ir detalių pagalbinių orientacinių nuorodų – tarkime, pavyzdys apie pasiūlymą užverbuoti – šiai direktyvai suteikė didaktinį pobūdį. Kaip valdymo priemonė ir veiksmų instrukcija ji tada buvo pritaikyta iš esmės žemo intelektualinio lygio ir nedidelę operatyvinio darbo patirtį turintiems darbuotojams. Kartu buvo pateiktos ir su 1950 metų direktyva susijusios patirties išvados, pavyzdžiui, paminėti „keli neigiami neatsakingo elgesio pavyzdžiai“. Taip atsirado nauji nurodymai ir naujos elgesio taisyklės. Ši dvipusė praktinės patirties ir naujų taisyklių sąsaja gyvavo daugiau nei keturiasdešimt metų. Atnaujintoje 1952 metų direktyvoje Nr. 21, be kita ko, atsirado įrašas, jog reikia vengti slapyvardžio „Judas“.

Administracinio techninio pobūdžio nuorodos, palyginus su 1950 metų direktyva, buvo gerokai išplėstos, taip pat atsirado tikslesni nurodymai, kaip tvarkyti bylas. Pavyzdžiui, asmens bylą buvo galima užvesti tik susitarus su ND dėl bendradarbiavimo. Bylų turinys detaliai atspindėjo jų struktūrą. Panaši buvo ir vadinamųjų darbo bylų struktūra. Pastarosiose būdavo pasiūlymo verbuoti nuorašas ir verbavimo dokumentas, tačiau pirmiausia jose turėjo būti sunumeruoti ND ranka rašyti pranešimai ir susitikimų raportai. Apskaitos ir statistikos skyrius, vėliau – XII skyrius, keičiantis ND bylomis su kitais VSM organizaciniais skyriais, iki 1952 m. buvo tik informuojamas. Nuo šiol tiesiogiai keistis bylomis reikėjo tik per šį skyrių; tai reiškė kontrolės didinimą ir biurokratinio darbo gerinimą.

Direktyvoje Nr. 21 iškeltos naujos formos praktiškai kartais buvo labai prastai įdiegiamos; tai rodo, pavyzdžiui, bandomosios užduotys operatyviniams darbuotojams. Tačiau nepaisant intensyvaus mokymo, apskritai darbo su ND kokybė lūkesčių nepateisino. Šis trūkumas įgavo didelę politinę reikšmę po liaudies sukilimo ir VVSP vadovavimo kri-

zės 1953 m. birželį. Po tų įvykių buvo nuvers-
tas valstybės saugumo ministras, nes ND tin-
klas nepateikė jokios informacijos apie ren-
gimąsi vadinamajam „fašistiniam pučui“. Dėl
to Valstybės saugumo tarnyba pasistengė pa-
didinti ND skaičių. Papildomai išplėsti šnipų
tinklą buvo tikimasi iš vadinamųjų vyriausių-
jų slaptųjų informatorių (VSI), kurie turėjo
apmokyti po 5–6 kitus ND. Iškėlus šiuos už-
davinius prasidėjo masinis verbavimas, ir
1954 m. rugpjūtį vadovaujantieji čekistai sa-
vikritiškai pripažino, kad laikantis tokio ver-
bavimo tempo „kas antras VDR pilietis“ iki
1963 m. bus vieną kartą pabuvęs ND.

„Abstrakčiai nagrinėjant“ direktyvą Nr. 21,
1953 m. rugpjūtį buvo pabrėžta, jog didžiau-
sias jos trūkumas yra susijęs su operatyviniu
darbu. Tų normų turėjo būti iš tikrųjų „laiko-
masi“ praktiškai, tačiau patikrinus nustatyta,
jog darbas su ND kaip ir anksčiau buvo ne-
patenkinamas. Todėl 1955 m. lapkritį ketinta
direktyvą „pagerinti“. Problemos sprendimas
daugiau siejamas su normatyvinių užduočių
patobulinimu, mažiau – su praktinių darbo
sąlygų gerinimu, pavyzdžiui, griežtu darbuo-
tojų kaitos arba per didelio darbo apkrovi-
mo apribojimu. 1956 m. vasarį kolegijos su-
daryta ir paties Ericho Mielke's vadovauja-
ma redakcinė komisija privalėjo per mėnesį
įvertinti jau turimus darbo komisijos pakeiti-
mų siūlymus. Tačiau tuo pat metu vykstantis
SSKP XX suvažiavimas griežtai pakoregavo
komunistinio pasaulio raidą. Su tuo susijęs
„atšilimo periodas“ ir jo poveikis Vokietijos
Demokratinei Respublikai sudrebino VVSP
viešpatystę ir Valstybės saugumo ministerijai
sukėlė stiprų nesaugumo jausmą. Diskusija
dėl ND buvo kol kas nustumta į šalį. 1957 m.
gegužę vėl prasidėję debatai sukosi apie
VVSP ir VSM kovą dėl valdžios, su ja buvo
susiję ginčai dėl pagrindinių ND darbo gai-
rių ir jo trūkumų. 1957 m. spalį nuvertus mi-
nistrą Ernstą Wollweberį žlugo ir svarbus
sprendimas: VSM operatyvinis darbas atei-
tyje turėjo būti daugiau koncentruojamas į

valdžios vidaus saugumo užtikrinimą ir ma-
žiau orientuojamas į veiklą „operatyvinėje sri-
tyje“ [t. y. užsienio žvalgybą. – *Vert.*]. Nuo šiol
ND darbo „kapitalistiniame užsienyje“ taisyk-
lės turėjo būti įtvirtintos „ypatingąją direkty-
va“. 1957 m. gruodį kolegijoje apsvarstytame
1956 m. rugpjūčio mėn. projekte tai dar ne-
buvo užfiksuota ir todėl nesiderino su naują-
ja orientacija. 1958 m. sausį jau buvo pareng-
tas naujas projektas, trūko „tik parašo“, ta-
čiau direktyva Nr. 1/58 įsigaliojo tik po aš-
tuonių mėnesių. Akivaizdu, kad Mielke jau
neskubėjo. Kai Valstybės saugumo ministe-
rijos VVSP delegatų srities konferencijoje
1958 m. birželio 3–4 d. buvo sukritikuotas
toks delsimas, jis paprieštaravo: nuosekliai
įgyvendinant 1952 m. lapkričio mėn. direk-
tyvą Nr. 21, „mūsų operatyvinis darbas page-
rėjęs šimtu procentų“. Remdamasis 1958 m.
liepą įvykusio VVS partijos V suvažiavimo
nutarimais, Mielke įsakė „nuosekliai įgyven-
dinti“ iki tol išleistas direktyvas „kaip darbo
stiliaus ir metodų pakeitimo bei pagerinimo“
sąlygą. Jis liepė patikrinti savo pirmtakų Zais-
serio ir Wollweberio tarnybinius potvarkius
ir iki 1958 m. spalio 1 d. pakeisti naujais. Su-
pažindindamas su tą dieną įsigaliojusia direk-
tyva Nr. 1/58, Mielke pabrėžė, kad ji turi tap-
ti „veiksmingu instrumentu“.

Direktyva Nr. 1/58 iš dalies atspindėjo di-
rektyvoje Nr. 21 užfiksuotą VSM patirtį.
Praktinė būtinybė ND kartkartėmis panau-
doti ir už jų gyvenamosios vietos ribų buvo
patenkinta įvedus naują „ypatingosios paskir-
ties slaptųjų darbuotojų“ (YPSD) kategori-
ją. Kiti VSM vartoti pavadinimai, pavyzdžiui,
apsaugos slaptasis informatorius (SI) arba SI
ekspertai, nebuvo tiksliau apibrėžti. Kontak-
tiniai asmenys (KA) nuostatuose buvo tik pa-
minėti ir tuo buvo apribotas jų egzistavimas,
o ND kategorijos statusas jiems nebuvo su-
teiktas. Priešingai negu 1952 metų direkty-
voje Nr. 21, buvo detalios nurodyti reikalavi-
mai ir užduotys kai kurių kategorijų ND. Skir-
snyje apie vyriausiuosius slaptuosius informa-

torius atsižvelgta į tai, jog kurį laiką galiojantis reikalavimas, kad kiekvienas iš jų užverbuotų po 10–15 ND, vargu ar kada buvo įvykdytas, todėl ši norma sumažinta iki 4–10 ND. Svarbiausia, atsižvelgus į nepatenkinamus praėjusių metų rezultatus, darbas su VSI dabar buvo ypač smulkiai reglamentuotas.

ND verbavimo instrukcijos buvo patobulintos ir pasitelkus kontrolės mechanizmą – „kandidato stebėjimui“ reikėjo sutikimo – išplėstos, o ryšio užmezgimo fazė labiau pabrėžta. Verbavimo metodus VSM papildė tik vadinamuoju „laipsnišku įtraukimu“, o nuostatas, susijusias su „pasisiūlančiais“, atmetė. Dabar asmens bylą reikėjo užvesti ne tuomet, kai kandidatas užverbuojamas, bet kai stebimas. Nesaikingai padaugėjus biurokratinių taisyklių, aiškiai ėmė daugėti ir formuliarių. Vien tik registracijai buvo naudojami trys skirtingi formuliarai, vienas iš jų – trejopos formos. Tačiau bylų perdavimo iš vieno skyriaus į kitą procesas tapo paprastesnis. Perdavimas dabar turėjo būti fiksuojamas tik viename XII skyriaus formuliare. Darbo su ND normos buvo gerokai išplėstos ir iš dalies tapo griežtesnės. Pavyzdžiui, dabar ND susitikimai „kaip taisyklė“ (o ne „geriausia“ kaip anksčiau) turėjo vykti konspiraciniuose butuose. Ryšys su ND turėjo būti „nuolatinis“, anksčiau tai nebuvo nurodyta. Apskritai ši direktyva buvo profesionalesnė, ypač dėl to, kad neliko griozdiškų didaktinių rekomendacijų, kurių direktyvoje Nr. 21 buvo labai daug.

Sienos statyba 1961 m. rugpjūčio 13 d. iš esmės pakeitė VSM darbo sąlygas. Dabar ministerijos darbas buvo daugiau orientuojamas į VDR ūkio saugumą ir jo stiprinimą. Dėl šios „pasikeitusios situacijos“ 1963 m. vasarį imta svarstyti, kaip performuluoti direktyvos Nr. 1/58 „skyrius“. Viena Mielke's vadovaujama komisija iki 1963 m. balandžio turėjo parengti projektą. Tačiau tai nebuvo padaryta. Pasibaigus politiniam „liberalizacijos periodui“, trukusiam nuo 1963 iki 1965 m., ko-

legija 1966 m. lapkritį vėl svarstė šį klausimą ir nutarė direktyvą pataisyti iki 1967 m. gegužės „atsižvelgiant į naują politinio-operatyvinio darbo patirtį“. 1967 m. birželį pateiktą projektą patvirtinti buvo delsiama, todėl ND direktyva Nr. 1/68 – ketvirtoji VSM istorijoje – įsigaliojo tik 1968 m. sausio 1 d.

Tiesioginę lemiamą reikšmę naujai direktyvos redakcijai turėjo Ulbrechto forsuojiama atsiribojimo politika vokiečių klausimu, susijusi su „socializmo įgyvendinimo“ postulatu. Dabar svarbiausias VSM uždavinys buvo apsaugoti VDR, plačiu mastu įsiskverbiant į visuomenę. Panašiai 1966 m. lapkritį skambėjo Mielke's teiginys, kad VSM turėtų „tiksliai“ žinoti, „kokios priešiškos jėgos, kokie įtartini asmenys, kokie priešai ir jo įtakai stiprinti naudojami asmenys turi būti patraukti atsakomybėn. Kiekvienas tarnybos padalinys privalo žinoti, „kas yra kas“ jo atliekamų užduočių ir veiklos srityse, taip pat teritoriniu objektų bei asmenų grupės mastu“.

Kalbant apie operatyvinį darbą, šis kontrolės išplėtimas reiškė, – taip 1971 m. kovą pasakė atsigręžęs į praeitį Mielke, – „esminį“ darbo su ND sistemos posūkį. Tam pagrindas buvo direktyva Nr. 1/68. Joje atsižvelgta į režimo atgarsius plačiuose gyventojų sluoksniuose pasibaigus sienos statybai ir pažymėta, jog „svarbiausia operatyvinės bazės išplėtimo“ sąlyga yra „darbo žmonių“ dalyvavimas sprendžiant VSM uždutis. Šios ideologinės orientacijos išraiška buvo visuomeninio saugumo darbuotojo (VSD) kategorijos atsiradimas. Šiai kategorijai priklausė išipareigoję konspiratyviai bendradarbiauti ir tam „turintys pašaukimą“ asmenys, kurių veikla turėjo užtikrinti saugumą, tvarką ir įstatymų laikymąsi; jiems taip pat buvo leista „pažangiai“ pasirodyti viešumoje. Jie turėjo atpalaiduoti ND nuo šių užduočių. Todėl Valstybės saugumo ministerija VSD laikė ne neoficialaus darbuotojo kategorija, bet savarankišku tipu; jis buvo vadinamas ND/VSD.

Kolektyvinis pavadinimas „neoficialūs darbuotojai“, kurį vartojo ne tik VSM, bet ir, pavyzdžiui, kriminalinė policija, buvo su-trumpintas ir liko ND, kurį VSM vartojo vi-
daus tikslams. Kartu buvo sugriežtinti rei-
kalavimai ir užduotys. Vadovaujantieji ND,
direktyvoje Nr. 1/58 vadinti VSI – ten jų
vaidmuo buvo ypač pabrėžiamas, – praktiš-
kai pasidarė nebe tokie svarbūs; tiek daug
užduočių vadovaujantiems ND dabar jau
nebuvo. Nurodymų kontaktiniams asme-
nims nebeliko visai. Akcentai pasikeitė: da-
bar VSM ypatingą reikšmę skyrė – priešin-
gai negu direktyvoje Nr. 1/58 – kruopščiam
savo ND kandidatų parinkimui. Metų me-
tus reklamuota įprasta taktika naudotis „lais-
vais verbavimais“, – pavyzdžiui, VVSP na-
rių įsipareigojimais, – buvo iš esmės uždraus-
ta; jos imtis buvo galima tik „pagrįstais iš-
imtinais atvejais“. Direktyvoje Nr. 1/68 atsi-
sakyta ir kelių pernelyg kategoriškų nuosta-
tų; joje vyrauja praktiniai reikalavimai: ND
pranešimai daugiau neturėjo būti kiekvieną
kartą raštiški, o vadovaujančiajam karinin-
kui nebuvo būtina iš anksto planuoti susiti-
kimus. Tačiau kiti reikalavimai pasidarė
griežtesni. Ryšiai su ND turėjo funkcionuo-
ti „tiksliai“. Potvarkiais apibrėžtos administ-
racinės nuostatos buvo labai išplėstos ir ska-
tino biurokratinio kontrolės mechanizmo
augimą. Palyginus su ankstesnėmis direkty-
vomis, direktyva Nr. 1/68, nepaisant prag-
matiškai glausto jos turinio, buvo dar ir per-
dėm nuspelvinta ideologiškai.

Iš tikrųjų direktyva Nr. 1/68 jai skirtą
funkciją atliko ne iš karto patenkinamai, nes
jau 1969 m. kovą Mielke guodėsi, kad prak-
tiškai ji bus vykdoma tik formaliai, naujai
apibrėžiant ND kategorijas. Po dvejų metų
jis padarė labai kategoriškas išvadas apie ND
darbo kokybę ir jų naudingumą. Direktyva
Nr. 1/68 nepadėjusi pasiekti „taip reikalin-
gos ND sistemos turinio kvalifikacijos“, o jo
„trumpalaikis pakeitimas“ yra siektinas. Dar
1972 m. jis teigė, kad „dabar, kaip ir anks-

čiau, yra didelių trūkumų ir silpnų vietų“. Tik 1975 m. ministras konstatavo (nors dar
ir „esą didelių trūkumų ir silpnų vietų“), kad
su direktyva Nr. 1/68 siejami lūkesčiai „ne-
abejotinai“ ir „su kaupu“ išsipildė. Bet ka-
dangi svarbiausia jos nuostata, teigianti, jog
VSM darbas galėjęs plačiai išsišakoti gyven-
tojų sluoksniuose, buvo klaidinga, tai ir ši
ketvirtoji pagrindinė direktyva galiausiai li-
ko tik silpnas valdymo taisyklių rinkinys.
Ypač apvylė lūkesčiai, susiję su VSD. Dėl
neapibrėžto šios kategorijos santykio su ND
statusu reikėjo normas pakeisti. 1975 m.
gruodį Mielke pradėjo tai daryti.

Paskutiniąją keturiasdešimtį metų Vals-
tybės saugumo tarnybos istorijoje darbo su
ND direktyvą turėjo parengti Centrinė ana-
lizės ir informacijos grupė (CAIG) ir Aukš-
toji VSM teisės mokykla. Mokslo žinios ir
operatyvinė patirtis turėjo garantuoti nepa-
prastai aukštą direktyvos lygį ir drauge suteikti
jai „kiek įmanoma praktinės instrukcijos po-
būdį“. 1977 m. pabaigoje buvo pateiktas pir-
mas jos projektas. Jo svarstymai baigėsi
1978 m. Tiesa, Mielke direktyvą Nr. 1/79 pa-
sirašė – be aiškios priežasties – tik 1979 m.
gruodį. Ji įsigaliojo 1980 m. sausio 1 d.

Direktyva Nr. 1/79 panaikino kiekybinę
ankstesnių direktyvų orientaciją ND/VSD
struktūros atžvilgiu ir pabrėžė kokybiškai
„aukštą visuomeninį ir politinį-operatyvinį
veiksmingumą“. Dabar daugiausia dėmesio
buvo skiriama reikalavimui rinkti „svarbią
operatyvinę informaciją“. ND kategorijos iš
esmės liko tos pačios, tik dvi jų (NDI ir
NDP) buvo sujungtos į vieną – gynybos
neoficialus darbuotojas ryšiams su priešu
(NDA). Be to, reguliariai gaunantys atlygi-
nimą ND buvo priskirti savarankiškai „eta-
tinių“ ND kategorijai (END). Nepaprastai
didelę reikšmę įgavo darbas su ND, ypač bu-
vo akcentuoti auklėjimo klausimai. Tai liu-
dija ketinimą iki šiol apgailėtina žemą ope-
ratyvinio darbo lygį pakelti taip, kad neofi-
cialūs darbuotojai Valstybės saugumo minis-

terijai pateiktų kur kas daugiau išties naudingos informacijos. Taip pat buvo sugriežinti daugelis operatyviniams darbuotojams keliamų reikalavimų; pavyzdžiui, nuo šiol susitikimai turėjo vykti tik konspiraciniuose butuose. Kita vertus, ši direktyva patvirtino įprastą operatyvinę praktiką: ND pranešimai dabar jau „daugiausia“ turėjo būti raštiški, o anksčiau to galima buvo atsisakyti tik „išimties atveju“.

Pretenzingi apibrėžimai irgi atsirado dar rengiant direktyvos projektą. Be direktyvos Nr. 1/68 nustatyto „ND parengiamojo etapo“ – fazės iki verbavimo, čia dar įrašyti „reikalavimų pavyzdžiai“, kuriuose nurodomos tiksliai atliktinos užduotys ir konkretūs lūkesčiai, susiję su ND. Įtraukus į operatyvinį darbą vadovaujančius VSM darbuotojus, atsirado ypatingas akcentas: darbas su ND vadovui reiškė „pagrindinę sudedamąją“ jo vadovavimo veiklos dalį. Dėl išskirtinės reikšmės, kurią VSD suteikė direktyva Nr. 1/68, dabar lyg ir nebuvo galima nuo jų [VSD. – *Vert.*] visiškai atsiriboti, tačiau jų vaidmuo jau buvo gerokai sumenkintas. Šioje direktyvoje jie apibūdinami tik kaip „vertingas operatyvinės bazės išplėtimas“, nes jie turėjo bendradarbiauti atliekant tam tikras užduočių dalis. Apskritai direktyva Nr. 1/79 yra mėginimas koreguoti raidos procesą, prasi-dėjusį drauge su direktyva Nr. 1/68 siekiant, kad ND/VSD sistema būtų veiksminga, kryptingai informatyvi ir lankstesnė.

Iki Valstybės saugumo ministerijos įpėdinės – Nacionalinės gynybos tarnybos išformavimo daugiau nebuvo išleista jokių naujų ND direktyvų, netgi nebuvo planuojama. Užtat vykdymo instrukcijose atsirado įvairių administravimo patobulinimų.

Apskritai vėlesnėse direktyvose galima įžvelgti mėginimą VSM vadovybės keliamus operatyvinio darbo reikalavimus suderinti su etatinių darbuotojų praktine patirtimi. Dabartinei naujai direktyvos formuluotei didelę reikšmę turėjo normų laikymosi ir nu-

krypimo nuo jų analizė. Šis abipusis ryšys ypač direktyvą Nr. 1/79 labai priartino prie tikrovės; tam turėjo įtakos nepaprastai išplėsti administraciniai ir kitokie kontrolės mechanizmai. Vargu ar čia dar liko „niekieno zonų“. Keletas ankstesniųjų direktyvų ideologinių ar net pragmatinių naujovių – vyriausieji slaptieji informatoriai (1953 m.), visuomeniniai saugumo darbuotojai (1968 m.) ar galiausiai etatiniai ND (1980 m.) – su jomis siejamų lūkesčių nepateisino. Jos liudija norą eksperimentuoti su *šiuo* operatyviam darbui skirtu valdymo įrankiu, kuriuo kitados buvo penkios ND direktyvos.

PRAKTINĖS PROBLEMOS

Valdybos atliekamų tyrimų metu diskutuojama klausimu, koks yra valdybos darbo atlikimą reglamentuojančių normų, kurių sąlygos ir padariniai yra priešingi vieni kitiems, tarpusavio santykis. Thomas Ellweinas tvirtai laikosi nuomonės, jog VFR valdybai etalonas nėra identiškas nustatytoms normoms. Valdybos veikloje daug norminių skaičių, taisyklių ir jų vykdymo pažeidimų. Taisyklių gausa valdybos veiklai faktiškai nesuteikia galimybės disponuoti didesne laisve žemesniame lygyje, nes neįmanoma paisyti visų normų. Priešingai, tada atsiranda sąstingis.

Šį įvertinimą patvirtino Dirko Scherpo darbas apie policijos bendradarbiavimą su V-asmenimis (VA) Hesene. Pernelyg formalizuojant darbo eigą, VA darbas tapęs sunkesnis, nes per daug panaudojamas vidaus aparatas. Scherpo teigimu, tik pusė VA vadovų buvo pasirengę savo veikloje „visiškai“ pritaikyti VA direktyvas. Buvęs „nepatenkinamas praktinis įgyvendinimas“; tas instrumentas buvęs nelankstus. Nors darbas su V-asmenimis arba juos saistančių direktyvų pobūdis negali būti toks pat kaip VSM, tačiau Valstybės saugumo tarnybos operatyvinių darbuotojų elgseną galima patikrinti panašiais būdais.

Svarbus VSM direktyvų praktinės veik-

los rodiklis yra nukrypimų nuo atskirų normų išsiaiškinimas; tokių normų, kurios, nors ir galiojo kaip privalomos ir dėl to „tiksliai“ vykdytinos, tačiau operatyvinėje praktikoje turėjo skirtingą reikšmę. Savaime suprantama, VSM svarbiausia buvo neoficialių darbuotojų pasirengimas ir gebėjimas gauti tinkamą ir jai rūpimą informaciją. Šis reikalavimas nurodomas kaip norma siauresne prasme. Visi kiti reikalavimai, numatantys administracinę arba operatyvinę veiklą, yra laikomi normomis plačiaja prasme.

Valstybės saugumo tarnybai svarbiausia buvo sąmoningas asmenų, įvestų kaip ND, *pasirengimas* konspiratyviai bendradarbiauti. Nors nukrypimai nuo šios normos buvo labai reti, tačiau jų pasitaikydavo – ypač šeštajame dešimtmetyje. Tokios „neišmanėlių“ ND bylos, kurios būdavo aptinkamos VSM planinės kontrolės metu, turėjo tipišių bruožų: paprastai jose būdavo nedaug ir tik žodžiu, o vėliau operatyvinio darbuotojo raštu pateiktų informacinių pranešimų, kurie nesutapdavo laiko atžvilgiu, būdavo menkaverčiai ir akivaizdžiai prasilenkdavo su kontrolės normomis. Tokius fiktyvius „ND įvykius“ beveik ištisus metus daugiausia pranešinėdavo labai jauni operatyviniai darbuotojai. Nuolat griežtėjant VSM kontrolės sistemai, vėlesniais metais būdavo atskleidžiama vis daugiau klaidų.

Kalbant apie reikalavimą, kad ND teiktų operatyviniu atžvilgiu reikšmingą informaciją – tai norma siaurąja prasme, – pastebimi nukrypimai, susiję su pranešimų pateikimu. Ir čia rasta trūkumų, atsiradusių ankstesniais metais. VSM vadovybė skundėsi, kad pranešimuose dažniausiai pasitaiko „bendro pobūdžio“ teiginių, kurie daugiausia atspindėję tik gyventojų nuotaikas. Ne mažiau nei 90 proc. 1957 m. gautos informacijos (ne tik ND) buvo laikoma netinkama naudoti. Dar 1972 m. Mielke pareiškė, kad „pagrindinė problema“ yra nepakankamas operatyvinės informacijos reikšmingu-

mas. Informacijos kiekis kartais būdavo vertinamas labiau nei jos kokybė. 1974 m. liepą Mielke teigė, kad „skaičiais išreikštos informacijos kiekis“ vis dar atlieka „svarbų vaidmenį“. Operatyviniai darbuotojai vis labiau ėmė vertinti žodinius ND pranešimus, todėl direktyvoje Nr. 1/79 į tai irgi buvo atsižvelgta. Bet prieš tai šis pranešimų būdas kaip nukrypimas nuo normos buvo dar kartą apsvarstytas. Dėl to Mielke 1988 m. spalį pareiškė, kad faktas, jog ND vadovaujantys darbuotojai informaciją raštu dažniausiai pateikia tik vėliau ir šiaip sudarinėja protokolus iš atminties, didina pavojų, „kad ND informacija bus atgaminama neobjektyviai ir atsiras subjektyvaus atspalvio vertinimų“.

Operatyvinio darbo normos platesne prasme VSM buvo suvokiamos kaip didelę reikšmę turinčios normos. Be to, buvo vertinamas ir praktinis direktyvų svarbumas. Ministro pavaduotojas Martinas Weikertas 1957 m. kovą kolegijos posėdyje pasakė, kad „didžiausia blogybė“ esantis tas faktas, jog direktyvos Nr. 21 „nepakankamai laikomasi ir nepakankamai kontroliuojama, kaip ji įgyvendinama“. Mielke 1961 m. sausį, turėdamas galvoje direktyvą Nr. 1/58, konstatavo, „kad tarnybos padaliniai teisingai skirtų užduočių ir įsakymų dažnai neatlieka“. Viename brigados 1962 m. rugpjūčio mėn. raporte apie Neubrandenburgo apygardos administraciją pažymima, kad „tarnybinė instrukcija [sic] Nr. 1/58 naudojama nekūrybiškai“. ND vadovaujančiųjų darbuotojų suformuluotos perspektyvos dėl ND kandidatų tėra „svajonė“, renkantis šiuos kandidatus „nepakankamai“ atsižvelgiama į jų savybes, jie beveik netikrinami. Daroma išvada: „Apie direktyvoje Nr. 1/58 reikalaujamų principų ir kiekvieno ND kokybės reikalavimų įgyvendinimą negali būti nė kalbos“. Panašus ir 1963 m. spalio mėn. brigados raportas apie Frankfurto prie Oderio apygardos valdybą: gerų užverbavimo atvejų pasitaiko labai retai, ND tinklo veiksmi-

gumas neatitinkas reikalavimų, o galintis funkcionuoti VSI tinklas dar turi būti tobulinamas. Darbas su ND ir bylomis parodęs, kad ateityje „didžiausias dėmesys“ turi būti skiriamas „nuodugnesniam“ direktyvos Nr. 1/58 „pažinimui“.

1972 m. liepą Mielke pabrėžė, kad kandidatų „išaiškinimas vyksta kartais dar paviršutiniškai“, ND instruktuojami nesilaikant reikalavimų, pastangos juos „nuosekliai kontroliuoti“ tėra „pretekstas rimtai kritikai ir galiausiai nerimui“. Direktyvoje Nr. 1/68 išdėstytiems nurodymams reikia skirti „kur kas daugiau dėmesio“. 1974 m. liepą jis pareikalavo „nepakančiai reaguoti į visus konspiracijos pažeidimus“, nes susitinkant nekonspiraciniuose butuose atsiranda „baustinių“ direktyvos Nr. 1/68 „pažeidimų“, kuriems esą „metas padaryti galą“. Jis pabrėžė „dar kartą esąs visai įsitikinęs, kad praktiniame ND/VSD darbe reikia labiau nei anksčiau stengtis drausmingai įgyvendinti direktyvą Nr. 1/68 ir daugiau nepažeidinėti joje iškeltų elementarių reikalavimų“. O dėl to, kad ND tinkle yra daug VVSP narių, kurie galėjo „įsipareigoti“ būti „ND tik motyvuotais išimties atvejais“, Mielke 1975 m. gruodį įvykusiame centro vadovybės seminare klausė, „kodėl tos srities įsakymai ir nurodymai šitaip ignoruojami“. Toliau Mielke aiškino, kad direktyvoje Nr. 1/68 pateiktos ND verbavimo normos „pagaliau turi būti visur vykdomos“, nes reikalavimų pavyzdžiuose yra „rimtų praleidimų“. Paieškai, pasirinkimui ir patikrinimui esą turi įtakos tai, kad „pageidaujama priimama kaip tikra“. 1981 m. balandį įvykusiame centro tarnybos konferencijoje jis konstatavo, kad kandidatai „nepakankamai nuodugniai“ ištiriami, jų patikrinimas esąs paviršutiniškas ir „nepakankamai“ dokumentuotas, „daugybė“ susitikimų vyko nekonspiraciniuose butuose, ND pranešimų patikimumas netikrinamas. Dėl to jis vėl pareikalavo „nuosekliai vykdyti mano direktyvoje Nr. 1/79 iškeltus reika-

lavimus, kurie kaip ir anksčiau visiškai galioja“. 1982 m. spalį įvykusiame centro tarnybos konferencijoje Mielke darbą su ND vadovais apibūdino kaip „dar neefektyvų“; pasak jo, nustatyti reikalavimų pavyzdžiai esantys netgi „labiau nediferencijuoti“. Jis aiškino, kad „visose apskričių žinybose būtina dar nuosekliau ir kūrybiškiau įgyvendinti mano direktyvą dėl darbo su ND“. Galiausiai 1988 m. spalį Mielke pabrėžė, kad turi būti verbuojami tik tie kandidatai, „kurie visiškai tinka pagal mano direktyvos Nr. 1/79 kriterijus“, tada bendradarbiavimas bus rezultatyvus.

Šie vertinimai rodo, kad dirbant su ND visais laikais, įvairiais lygiais ir įvairiais aspektais buvo didesnių ar mažesnių nukrypimų nuo normos, tarp jų dažniausiai pasitaikydavo tokie: VVSP narių verbavimas, nepakankamas verbavimų tikslingumas, nepatenkinamas kandidatų „išaiškinimas“, operatyviniu atžvilgiu menkas gautos informacijos reikšmingumas bei susitikimai nekonspiraciniuose butuose. Žinoma, šeštajame dešimtmetyje normų pažeidimų buvo kur kas daugiau negu devintajame dešimtmetyje, tačiau ir tuo metu pasitaikė žymių nukrypimų: beveik kiekvienoje tarnybinėje konferencijoje, vadovybės seminare ar gamybiniame pasitarime būdavo minimi įvairūs nusižengimai ir reikalaujama geriau laikytis normų. Šį įspūdį sustiprina faktas, kad valstybės saugumo ministras, turėdamas Centrinės analizės ir informacijos grupės (CAIG) ir apskričių valdybų kontrolės grupių darbo analizę, pats išnagrinėjo šiuos klausimus. Kad normatyvinės užduotys ir operatyvinė praktika būtų buvę maždaug tolygūs, negali būti nė kalbos. Ką tai reiškė atskirų tarnybinių padalinių mastu arba visuomeninėse ar valstybinėse srityse, turės atsakyti būsimieji tyrimai.

Nukrypimų nuo normų įveikimas skatino kurti vis labiau diferencijuotą VSM kontrolės sistemą. Ji aprėpė visas grandis, pra-

dedant „raportų sistema“, toliau – „darbo planų tvirtinimo sistema“ ir baigiant tarnybinėmis konferencijomis ir susirinkimais, taip pat „gilumine kontrole“ – šis terminas reiškia „kontrolės priemonių visumą“, – kuria buvo „siekiama įgyvendinti svarbiausias politinio-operatyvinio darbo ir vadovaujančios veiklos užduotis“. Visa tai padėjo susidaryti „išsamų vaizdą“. Be to, buvo vykdomos neplaninės, tačiau iš anksto žinomos kontrolės priemonės, kurios „turėjo didžiulę įtaką politinio-operatyvinio darbo gerinimui“. Dar buvo ir „vienetinės kontrolės sistema“, daugiausia taikoma pavieniams darbuotojams; buvo tikrinama, kaip jie rengiasi susitikimams, taip pat tikrinamos jų darbo bylos. Tokie kontroliniai patikrinimai vykdavo planingai, pasirinktinai ir, svarbiausia, neperspėjus iš anksto. Kiekvienas operatyvinis darbuotojas turėdavo to tikėtis. Vadovai ir informacijos vertintojai irgi turėjo nuolatinės kontrolės teisę. Kaip jau minėta, ja naudojosi CAIG darbo grupės, taip pat apygardų valdybų kontrolės grupės, kurioms buvo pavesta operatyvinio darbo analizė.

Galiausiai Potsdamo apygardos valdybos vertinimo ir kontrolės grupės 1986 m. kovo mėn. pranešimas apie „neeline“ laikomą Naueno apskrities žinybą vaizdingiau iliustruoja tipiską kontrolės aktą. Pranešimo pradžioje teigiama, kad vertas pagyrimo ND ryšiams su priešu (NDP) verbavimų skaičius, dėl kurio Nauenas tarp visų apskričių tarnybų užima antrą vietą. Tačiau informacijų gaunama vidutiniškai. „Esminės planinės užduotys“ esą realizuotos; ND ryšių konspiracijai užtikrinti (NDK) yra per daug, o vadovaujančiųjų ND skaičius labai mažėja. Turi būti patikrinta, kodėl yra tiek daug ND, su kuriais nebuvo susitinkama. ND įsiskverbimas į jam pavestą sritį yra garantuotas, tačiau tebėra saugumo spragų kai kuriose liaudies ūkio srityse. Verbuoiant nusižengta direktyvai Nr. 1/79. Tikrintinas vienas ND „saugumo rizikos“ atžvilgiu.

IŠVADOS

Normos ir praktikos ryšys darbe su neoficialiais darbuotojais buvo labai glaudus. VSM operatyvinį darbą reguliavo tankiu tinklu normų, kurios turėjo būti „tiksliai vykdomos“. Vis didėjantis normų kiekis direktyvose rodė pastangas gerinti operatyvinę praktiką ir kelti operatyvinį lygį. Kita vertus, nukrypimai nuo normų turėjo būti apribojami arba į juos turėjo būti atsižvelgiama lanksčiai sureguliuojant normas. Tačiau operatyvinį darbą tai galėjo skatinti tik iš dalies, pavyzdžiui, suskirstant ND verbavimo procesą atskiromis atkarpomis arba kontroliuojant tam tikrus „išaiškinimo“ arba verbavimo proceso žingsnius. Sykiu padidėjo formalizmas ir buvo plačiau panaudojamas vidaus aparatas, todėl atsirado itin didelė reguliavimo sistema. Tai instrukcijos, reikalavimai visiems susitikimams, kurie turėjo vykti konspiraciniuose butuose. Dėl to praktikoje atsirado didelių nukrypimų nuo normos, nes ne visos jos buvo tikroviškos arba nebuvo galima jų tiksliai laikytis, kai norėta išvengti operatyvinio darbo sąstingio. Priešingai, pirmenybė buvo teikiama svarbiems tikslams, informacijos gavimui arba tam tikrų sričių saugumo užtikrinimui. Valstybės saugumo tarnyba savo direktyvomis stengėsi lanksčiau reaguoti į operatyvinio darbo praktiką, netgi šiek tiek sušvelnino kai kuriuos reikalavimus, tačiau padidino kitus ir – kaip atsitiko su direktyvos Nr. 1/79 įdiegimo instrukcija – nuolat plėtė administracinių taisyklių rinkinį. Neišsprendžiama valdymo priemonės – darbo su ND direktyvos – problema buvo ta, kad ja buvo siekiama gerinti operatyvinį darbą ir priversti laikytis normų, tačiau šis instrumentas tuo pat metu ir slopino operatyvinį darbą; nuolatiniai nukrypimai nuo normų buvo neišvengiami.

Iš vokiečių kalbos vertė *M. Jakimavičienė* ir
S. Vingienė

Išeivijos organizacijų vaduojamoji veikla. Šaltinių publikacijos

Ši tema labai plati tiek geografiniu atžvilgiu, tiek organizacijų skaičiumi. Publikacijoje siekiama atskleisti išeivijos organizacijų vaduojamąją veiklą per šaltinius. Dokumentai išties vertingi, originalūs; dauguma jų iki šiol niekur neskelbti. Juose atsispindi įvairių organizacijų veikla, joms iškilę sunkumai įgyvendinti savo ketinimus bei kliūtys, trukdžiusios tarpusavyje bendradarbiauti. Tai daugiausia susirašinėjimas tarp atskirų vienos organizacijos narių ar net skirtingų organizacijų bei oficialių lietuviškų įstaigų, veikusių JAV. Visi čia skelbiami dokumentai saugomi Vytauto Didžiojo universitete įsikūrusiame Išeivijos studijų centre (ISC). Centro rankraštyne saugomos rankraščių kolekcijos, kurias šiam centrui dovanojo JAV lietuvių bendruomenės veikėjai. Publikuojami dokumentai yra iš didžiausio – Broniaus Kviklio archyvo, kuriame jis sukaupė ir išsaugojo daug vertingų išeivijoje veikusių organizacijų dokumentų. Tie archyvai nėra vientisi, bet jie reikšmingi mūsų išeivijos istorijai.

Trumpai apžvelgsime išeivijos organizacijas, veikusias iki Lietuvai lemtingų 1940 m. įvykių ir susikūrusias tuo laikotarpiu. Nemažai duomenų tam teikia išeivijoje leisti informaciniai leidiniai, gana išsamūs ir kol kas bene vieninteliai, galintys padėti aiškinantis kurio nors iškilaus asmens veiklos sritį ar užimamas pareigas lietuviškoje aplinkoje.

Didžiausia ir aktyviausia kovotoja dėl Lietuvos laisvės – JAV lietuvių bendruomenė. Ši bendruomenė turi vienas seniausių lietuviškas kolonijas, išsibarsčiusias po visas Valstijas. Tarpusavio ryšiams palaikyti, įvairioms problemoms spręsti išeivijos lietuviai steigė įvairias organizacijas, draugijas pagal partinius, religinius, kultūrinius, šviečiamuosius ir kt. principus. Jos leido savo laikraščius, žurnalus, nario mokesčiais išlaikė šeštadienines lietuviškas mokyklas, organizavo įvairius labdaros renginius. Lietuviškoje aplinkoje visokeriopos paramos sulaukė nepriklausomos Lietuvos pasiuntinybė, kuriai vadovavo Povilas Žadeikis, veikė konsulatai Niujorke (konsulas Jonas Budrys), Čikagoje (konsulas Petras Daužvardis), per kuriuos lietuviai išeiviai rėmė Lietuvos ekonomiką, mokslą, kultūrą.

Natūralu, kad ši bendruomenė aktyviausiai dalyvavo kovose dėl Lietuvos nepriklausomybės pirmosios sovietinės okupacijos (1940–1941), nacių okupacijos (1941–1945) ir antrosios sovietinės okupacijos metu.

Tuo laikotarpiu reikėjo pamiršti politines aistras ir visą veiklą nukreipti Lietuvos vadavimo linkme. Deja, ne visada tai sekėsi padaryti; trukdė ambicijos, stigo patirties, buvo padaryta klaidų kuriant įvairias organizacijas, kurių veikla dažnai dubliavosi, varžė viena kitos veiksmus. Visa tai kliudė organizuotai, glaudžiai ir operatyviai veikti. Be to, visi tų

organizacijų veikėjai turėjo tiesioginį darbą, kuris garantavo jų pačių ekonominį stabilumą, o visa lietuviškoji veikla buvo jų laisvalaikio darbas. Visi jie buvo JAV piliečiai ir turėjo elgtis nepažeisdami Valstijų įstatymų.

Lietuvai netekus nepriklausomybės, JAV lietuvių bendruomenėje kūrėsi naujos organizacijos, siekiančios jau politinių tikslų. 1940 m. spalio 15 d. buvo įkurta Amerikos lietuvių taryba (ALT). Ją rėmė visų Lietuvos laisvės siekiančių srovių atstovai. ALT veiklai organizuoti buvo renkamas Vykdomasis komitetas ir Taryba. Leonardas Šimutis, išrinktas Vykdomojo komiteto pirmininku, daug nuveikė vienydamas Lietuvių bendruomenę organizuotai paramai tremtyje atsidūrusiems lietuviams.

Nacių okupacijos metais lietuviai įsitraukė į Antibolševikinį tautų bloką (Anti-Bolshevist Block of Nations), įsteigtą 1942 m. Europoje kovai su bolševizmu. Šios organizacijos remiami lietuviai leido biuletinį „Savaitės žinios“ (redaktorius J. Gytis). Organizaciją materialiai rėmė Antibolševikinio tautų bloko amerikiečiai draugai (The American Friends of Anti-Bolshevist Block of Nations). Per šią organizaciją buvo galima palaikyti santykius su kitų tautų išeivijos bendruomenėmis tiek Europoje, tiek JAV (kaipantai su lenkais, latviais, čekais ir t. t.). Nereikia pamiršti fakto, kad Didžioji Britanija ir JAV Antrojo pasaulinio karo metu buvo sudariusios koaliciją su Sovietų Sąjunga. Tad šių šalių Lietuvių bendruomenės turėjo veikti labai atsargiai ir išmintingai pasirinkti kovos metodus, kad nesugriautų gerų santykių su oficialiomis šių šalių tarnybomis, įtakingais politikais, visuomenės veikėjais, žurnalistais. Be to, vykstant karui buvo labai sudėtinga palaikyti ryšius su Europoje veikusiomis lietuviškomis diplomatinėmis tarnybomis bei kitomis organizacijomis.

1943 m. buvo įkurtas Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK) – Lietuvos politinių grupių ir rezistencinių kovos or-

ganizacijų bendras organas vadovauti kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės. Jis buvo įsteigtas Vokietijoje, bet artimai bendradarbiavo su Amerikos lietuvių taryba.

1944 m. balandžio 1 d. įsteigtas Bendras Amerikos lietuvių fondas (BALF), savo veikla prisidėjęs prie kovos dėl Lietuvos laisvės.

1949 m. gegužės 22 d. buvo įkurta Amerikos lietuvių tautinė sąjunga (ALTS), sujungusi tris organizacijas, veikusias 1942–1944 m.: Amerikos lietuvių tautininkų sąjungą, Lietuvai vaduoti sąjungą ir Amerikos lietuvių misiją. Šios reorganizuotos organizacijos vadovu buvo išrinktas advokatas Antanas A. Olis. Sąjungos rūpesčiu buvo įkurta Informacijos komisija, kuriai vadovavo Vincas Rastenis. Komisijos tikslas – derinti įvairių organizacijų veiklą bendroje kovoje dėl Lietuvos laisvės.

Visą šį laikotarpį, Lietuvai netekus nepriklausomybės, veikė nepriklausomos Lietuvos pasiuntinybė Jungtinėse Amerikos Valstijose, konsulatai. Po Antrojo pasaulinio karo JAV valdžios institucijos tarsi nepastebėjo jų egzistavimo ir jų veiklos neteisėtumo (juk Lietuva jau nebuvo savarankiška ir jos „interesus“ atstovavo SSRS ambasada). Tai buvo tikrai reikalinga jungiamoji grandis su kitose šalyse likusiais ir oficialiai veikusiais nepriklausomos Lietuvos pasiuntiniais ar konsulais (Didžiojoje Britanijoje nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotas ministras Bronius K. Balutis, patarėjas Vincas Balickas, Italijoje – Lietuvos diplomatijos šefas Stasys Lozoraitis, nepaprastasis pasiuntinys prie Šventojo Sosto Stasys Girdvainis, sekretorius Stasys Lozoraitis ir t. t.). Šioje grandinėje turėjo savo užduotis ir be oficialaus pripažinimo veikę konsulatai (Šveicarijoje – konsulas Stepas Garbačiauskas, Prancūzijoje – dr. Stasys A. Bačkis, Kanadoje – konsulo pareigas ėjęs Vytautas Gylys, Urugvajuje – nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotas ministras Pietų Amerikai Kazys Graužinis). Per šiuos asmenis buvo palaikomi ryšiai su įtakingais politikais, buvo galima gauti išsamesnės infor-

macijos, reikalingos lietuviškų organizacijų veiklai organizuoti. Per juos buvo rengiami susitikimai su aukštais valstybės pareigūnais, daromi oficialūs pranešimai.

1950 m. įsteigta Lietuvių rezistencijos santarvė – visuomeninė organizacija, sudaryta nepartiniu principu siekiant sujungti visų lietuvių užsienyje veiklą kovai dėl Lietuvos laisvės.

1951 m. vasario 16 d. įsteigtas „Amerikos balso“ lietuvių padalinys (The American Voice).

1951 m. liepos 20 d. Jungtinėse Valstijose buvo įkurtas Laisvosios Europos universitetas tremty (The Free Europe University in Exile) kaip Nacionalinio komiteto laisvajai Europai (National Committee for Free Europe) padalinys. Šio Universiteto įkūrimą inicijavo grupė JAV piliečių, įsitikinusių, kad laisvė yra nedalijama ir kad Sovietų užmačioms reikia pastoti kelią konkrečiais veiksmais prieš melo propagandą. Tam buvo parengtos trys veiklos programos:

1) padėti iš bolševikų pavergtų šalių pabėgusiems vadams palaikyti ryšius su savo šalimis per tam tikslui laikomą „Laisvosios Europos“ radijo siųstuvą (Radio Free Europe);

2) suteikti prieglobstį, darbą ir kitokią ekonominę paramą atskiriems tremtiniais ir jų grupėms, kol jie bus tremtyje;

3) rūpintis tremtinių jaunimu. Tam tikslui įkurtas Laisvosios Europos universitetas, kuris rūpinosi, kad šis jaunimas galėtų mokytis, gautų stipendijas.

Po Antrojo pasaulinio karo dauguma lietuvių, pasitraukusių į Vakarus, pateko į DP (Displaced Persons) stovyklas. Su jais buvo palaikomi ryšiai. JAV lietuvių bendruomenės nariai organizavo labdaros renginius, kurių metu surinktos lėšos būdavo panaudojamos DP stovyklose gyvenantiems lietuviams šelpti. Be to, ši bendruomenė rūpinosi, kad lietuviai galėtų persikelti į JAV. Patekti į Jungtines Valstijas nebuvo taip paprasta. Tam reikėjo ne tik dokumentų, įro-

dančių, jog nesi komunistas, teroristas ir kt., bet ir garantijų (Affidavit of Support), kad turėsi būstą, darbą. Būdavo atrenkami išsilavinę, su moksliniais laipsniais, turintys artimų giminių (tėvus, žmoną, vyrą, brolius, seseris ir kt.), jauni, perspektyvūs ir naudingi JAV žmonės. Šalpos srityje ypač aktyviai veikė JAV esančios vienuolijos – Mažųjų brolių ordinas (OFM – Tėvų pranciškonų ordinas), Saleziečių ordinas, Jėzuitų ordinas ir Susivienijimas lietuvių Amerikoje (SLA). Pastaroji organizacija inicijavo Amerikos lietuvių jungtinio imigracijos komiteto steigimą. Jo uždavinys – aiškintis padėtį ir rūpintis lietuvių imigravimu į JAV, Kanadą, Argentiną galimybėmis bei globoti atvykusius lietuvius, parūpinti jiems darbą, būstą. Šio komiteto pastangomis beveik 40 proc. baltų tremtinių gavo pirmenybę imigruoti į JAV. Pagal 1948 m. JAV priimtą Tremtinių įstatymą (Displaced Persons Act) per trejus metus į JAV atvyko daugiau kaip 30 tūkst. lietuvių.

Patekę į JAV lietuviai pagyvino Lietuvių bendruomenės gyvenimą, įsitraukė į organizacijas, kovojančias dėl Lietuvos laisvės, rado naujų veiklos sričių. Jie suartino JAV lietuvių bendruomenę su kitose šalyse veikiančiomis lietuviškomis organizacijomis (ypač esančiomis Europoje).

Šių organizacijų nuoširdus darbas vertė Amerikos demokratines jėgas susimąstyti, ar tikrai SSRS yra demokratiška valstybė. Tos demokratinės struktūros materialiai parėmė įvairias JAV lietuvių bendruomenės organizacijas, sudarė sąlygas spausdinti straipsnius, aiškinti savo kovos tikslus Amerikos spaudoje.

Toliau skelbiamuose dokumentuose ištaisytos tik gramatinės klaidos, o kalba, stilius, rekvizitų išdėstymo tvarka palikta kaip originale. Dokumentams duotos redakcinės antraštės, po kiekvienu dokumentu nurodyta jo metrika (saugojimo vieta, fondas, aprašo ir bylos numeris). Publikacijos pabaigoje pateikti paaiškinimai ir literatūros sąrašas.

P. Žadeikio laiškas J. Budriui apie tremtinių šelpimo organizavimą

Nr. 1318

1941 m. gruodžio 8 d.

Skubu

*Lietuvos Generaliniam Konsulatui New Yorke**Dėl praktiško Lietuvos ir jos tremtinių šelpimo plano ir vykdymo centro*

Prie pirmiau iškeltų šelpimo srities reikalų dabar jau laikas suglausti turimas žinias ir įgytą patyrimą ir įstatyti šelpimą į praktiškas vėžes.

Lietuvos Generalinis Konsulatas New Yorke, Konsulato Čikagoje padedamas, prašomas tuo svarbiu reikalu pasirūpinti ir įvykdyti tokioje formoje, kokią aplinkybės pataria. Kalbamas darbas galėtų gi eiti šalia Konsulato ir jo priežiūroje.

Šiuomi siūlau p. Generaliniam Konsului imtis iniciatyvos sukviesti tam reikalui reikalingų ir prieinamų asmenų iš savo artimos apylinkės. Svarbu, kad pasitarime dalyvautų Koordinacijos Komisijos atstovas. Fondų atstovui dalyvavimas būtinas. Į tokį pasitarimą atvykčiau ir aš laikotarpy 13–20 gruodžio.

Praktiškiems šelpimo klausimams svarstyti Konsulatas pasirūpina sau patarėjų komitetą. Generalinis Konsulatas su Konsulatu Čikagoje renka visokeriopą medžiagą apie šelpimo praktiką. Jei Konsulatas turi dėl šio kokių pastabų – prašomas atsiliepti.

*P. Žadeikis**Įg. Ministras*

ISC, f. 1, ap. 1/7, b. 126/29. Mašinraštis, originalas. 1 lapas.

P. Žadeikio laiškas L. Simučiai apie Amerikos lietuvių Visuotinio seimo, Lietuvos piliečių tarybos ir Lietuvos vyriausybės svetur organizavimą*Nuorašas*

Nr. 1362

1941 m. gruodžio 20 d.

*p. L. Simutis
ALT Pirmininkas,
2334 So. Oakley Ave.,
Chicago, Ill.*

Didžiai gerbiamas Tamsta,

1. Tamstos š. m. lapkričio 30 d. laišką AL Visuotinio Seimo reikalu esu gavęs senokai, – ačiū už atsakymą, kuriame telpa ALT pažadas pasirūpinti Seimo idėjos realizavimu, kai jau Lietuvos Piliečių Taryba ir Lietuvos Vyriausybė Svetur bus susidariusios ir veikimo planus išsiryškinusios.

Numanydamas, kad Amerikos Lietuvių Visuotiniam Seimui šaukti yra reikalinga labai daug priruošiamojo darbo, kuris pareikalautų ilgo laiko, aš savo laiške iš š. m. lapkričio 24 d. teprašiau tik „principinio nutarimo“, kuris, jei būtų AL Tarybos plenumo padarytas, pasireikštų tik tam tikslui Komisijos sudarymu. Tamstos atsakymas dalinai lyg atstoja Komisijos sudarymą ir tokiu būdu aš tikiu, kad AL Visuotinio Seimo idėja augs ir stiprės, būdama Amerikos lietuvių visuomenės veikėjų ir spaudos nuolatinio galvojimo objektu; ir tas dalykas, man rodosi, tarnaus didesnei lietuvių vienybei ir studijų pagilinimui. Juk visai būtų tvarkoje ir tikslinga, kad jau dabar būtų numatyti įvairių klausimų referentai ir pakviesti ruošti. Kad Seimo idėja susidomėtų visa visuomenė, kai kas galėtų būti svarstoma Lietuviškame Forume svarbesniuose centruose (miestuose).

2. Kas dėl Lietuvos Piliečių Tarybos ir Vyriausybės, tai tie dalykai yra objektu Lietuvos pasiuntinybės rūpesčių ir pastangų. Jų realizavimas betgi priklauso ne vien nuo Pasiuntinybės ar Lietuvos piliečių noro. Pastangos ta kryptimi buvo daromos ir seniau. Pavyzdin, Lietuvos Piliečių Komitetas teoretiškai egzistavo ir pirmiau, bent spaudoje kartais pasirodydavo. Amerikai įstojus karan, visi reiškiniai ir veiksmai įgavo naujos prasmės ir impulso. Atėjo momentas, kada aiškumo dėlei apie Lietuvos reikalus kalbėti pasidarė privalu patiems Lietuvos piliečiams pirmoje eilėje. Toji pareiga buvo ir pirmiau, o betgi tik dabar karo apystovų dėlei ji taip ryškiai tepabrėžiama. Todėl Lietuvių Piliečių Tarybos formavimosi, rodos, eina pirmyn ir Pasiuntinybė tikisi, kad procesas netrukus turės užsibaigti priėjęs laimingo galo, – kitaip sakant, turėtų Amerikos Lietuvių Tarybos bei svarbesniųjų organizacijų brolišką pritarimą tam, kad talka ir kooperacija Lietuvos ir Amerikos reikaluose žydėtų ir taip sudarytų pagrindą, kad naujai gimusi LP Taryba, formaliai neatstovaudama visų šioje šalyje gyvenančių Lietuvos piliečių, taip veiktų tvarkingai ir taktingai, kad užsitarnautų jų (Lietuvos piliečių) pasitikėjimą ir be visuotinių rinkimų (kurie dėl karo apystovų ir technišku sumetimų neįmanomi), o taipgi susilauktų oficialių įstaigų pripažinimo.

Kas dėl Lietuvos Vyriausybės Svetur, tai šis klausimas aiškiai priguli nuo tarptautinės situacijos, bet jis anaip toli nėra užmirštas ar atidėliojamas, nors Pasiuntinybė šiuo tarpu neturi čia ko apčiuopiamo pranešti.

Su geriausiais linkėjimais ateičiai Kalėdų Švenčių ir Naujų Metų proga

P. Žadeikis

Lietuvos Atstovas

ICS, f. 1, ap. 1/7, b. 295/62. Mašinraštis, originalas. 2 lapai.

1942 m. gegužės 9 d. Pro memoria Nr. 1

Chicago, 1942 m.
gegužės 9 d.

Konfidencialiai

Pro memoria No. 1

Redakatoriaus M. Vaidylos iniciatyva buvo sušauktas bendras ALT ir LTT narių posėdis. Dalyvavo: Šimutis, Grigaitis, Vaidyla, Daužvardis, Barauskas, Pakštas ir Vileišis.

Vaidyla trumpai pareiškė, kad pietų tikslas yra sutaukinti visus dalyvius su Ponu Konsulu. Mes replikavome, kad niekuomet nebuvom susipykę, ir po pareikštų nuomonių radome, kad

visi nusiskundimai liko praeityje ir buvę nesusipratimai likę likviduoti. Konsulas Daužvardis nusiskundė, kad Ministeris Žadeikis negavo jokių informacijų iš Tarybos Sekretoriato. Pastebėjo, kad ir neturėdamas jų gynė LTT, kai State Department prašė pareikšti Poną Žadeikį savo nuomone. Konsulas neva stengėsi iškelti gerą P. Ministerio širdį, bet Grigaitis tame atrado tik eilinę pareigą. Atrodo, tiek Konsulas, tiek Ministeris Žadeikis krypta nejučiomis LTT link.

Pasikalbėjimų metu paaiškėjo nemaloni aplinkybė, kad jau visas mėnuo praėjo, o Sekretariatas neturi nei statuto, nei protokolų.

Lenkai paskyrė p. Januszą Stamirowski politiniu patarėju prie lenkų konsulato Čikagoje. Jam pavesta specialiai rūpintis ir paruošti Amerikos lenkų visuomenę prie palankesnio lenkų bendradarbiavimo su lietuviais ir čekais.

Tęsiant per dr. Januszą užmegztą kontaktą dėl tarpusavio abiejų tautų bendradarbiavimo, prof. Pakštas atstovavo lietuviams gegužės 3 d. lenkų suruoštose iškilmėse.

Gauna: Gabaliauskas, Grinius, Januškis, Kajeckas, Pakštas, Robinzonas, Vaičiulaitis, Vileišis. Gauna pasiskaityti: Prunskis, Deksnys, Barauskas.

Privatus laiškas kun. A. Deksnui

Privatus laiškas, rašytas kun. Dr. Deksnui. Čikaga. 1942.7.23

Mielieji Prieteliai,

Jau ketvirtas mėnuo baigias, kai mes turėjome LTT suvažiavimą ir kai padarėm skambius nutarimus. Tačiau visi prisipažinsim, kad darbas truputį per lėtai eina. Mes dirbam, bet lyg nedrąsiai.

Visi Jūs žinot lėšų svarbą... Turime įvykdyti tai, ką savo žodžiu pažadėjome pereitame suvažiavime. Tengi pažadėjome surinkti iki 1943.4.9 1500 dolerių. Mūsų kasa gi apytuštė... Aš siūlau padaryti pradžiai 6 kolektorius, kurie turėtų kas mėnesį iškolektuoti iš idealistų lietuvių patriotų tam tikrą mėnesinį mokestį Lietuvos Nepriklausomybės gelbėjimui. Pradžiai patiekiu sąrašą, iš kurio prašom pasirinkti 12 asmenų, kuriuos kas mėnesį tektų aplankyti ir iškolektuoti.

Pradžiai kolektoariais būtų: Barauskas, Deksnys, Samienė, Skyrius ir Vileišis. Turime surengti viešą pranešimą Čikagos žurnalistams ir pavaišinti juos. Tą pranešimą turėtų padaryti Ponia Bulotienė. Turime užmegzti ryšius su Lietuva ir atlikti daugelį darbų... Turėkim savigarbos jausmo ir nepalikim neįvykdę savo pažadų.

Dokumentai gauti 43.1.8

1942 m. gegužės 16 d. Pro memoria Nr. 2

Konfidencialiai

1942.5.16

Pro memoria No. 2

Dr. Junosza, lenkų informacinio biuro vedėjas, ir dr. Janusz Stamirowski aną dieną mane pakvietė vakarieniauti į žinomą Lake Shore Club. Vakarienės metu plačiai palietėme visus svar-

besnius politinius klausimus. Jie pažymėjo, kad tiek mūsų, tiek lenkų politinė padėtis yra labai sunki. Lenkai labai džiaugiasi, kad jiems pavyko išgelbėti keletą divizijų iš Rusijos. Tačiau Londone įvykusi lenkų generolų konferencija nutarė senų klaidų nebekartoti ir savo turimus kareivius „čėdyti“ geresniems laikams. Jie dabar nekantriai laukia didesnio tiek vokiečių, tiek rusų nusilpimo... Jie labai pageidautų matyti pusiau gyvus ir baisiai nukamuotus vokiečius ir rusus prie Uralo kalnų. Anot lenkų, tai jau pradeda suprasti ir čekai su anglais... Patarėjas Stamirowski pareiškė, kad jo uždavinys yra sekti ir plėsti lietuvių–lenkų ir lenkų–čekų santykius. Jis pareiškė, kad lenkai net sutiktų ir Vilniaus klausimą mums palankia prasme išspręsti, jei mes sutiktume įstoti į bendrą lenkų–čekų–lietuvių konfederaciją ir pasirašytumėm tuos pačius 14 punktų, kuriuos lenkai ir čekai pasirašė. Jis kelis kartus man kartojo skirtumą tarp federacijos ir konfederacijos, stengdamasis užakcentuoti, kad mes liktume visai laisvi ir savistovūs ir t. t. Be to, esą mūsų nutarimas galutinės galios neįgaus, kol išlaisvintų šalių parlamentai susitarimo nepatvirtins. Tai gi galės įvykti tik karui pasibaigus. Tačiau toks nutarimas tiek mums, tiek lenkams turėtų begalinės naudos. Jie abu labai pesimistiškai žiūri į latvius ir estus. Tuo tarpu jie nepageidautų nei vieno, nei antrą matyti Centro Europos konfederacijoje. Lenkai prašė mane informuoti savo kolegas Taryboje ir pareiškė noro dažniau pasimatyti ir pasikeisti nuomonėmis. Taip pat lenkai pareiškė, kad jie visur mus rems, kur tik galės, nieko iš mūsų nereikalaudami. Patarėjas Stamirowski žadėjo net susinešti su Lenkijos ambasada Maskvoje ir prašyti Lenkų Raudonąjį Kryžių perleisti dalį siuntinių mūsų tremtiniam. Lenkai nepageidautų triukšmo vedant pasikalbėjimus, nes tai tik pakenktų reikalo esmei. Jie pareiškė, kad jei mes Jums, lietuviams, purement et simplement Vilnių pripažintumėm, tai mus lenkai pakartų. Taip pat ir Jus lietuviai pakartų, jei jūs Vilniaus išsižadėtumėt. Taigi ieškokim bendrai išeities, kad visi liktume gyvi ir patenkinti. Tiesa, tai be galo sunkus klausimas, bet juk nėra nė vieno klausimo, kurio geru noru žmonės tarpusavyje negalėtų išrišti. Pasikeitę nuomonėmis, pažadėjome laiks nuo laiko pasimatyti ir pasikeisti nuomonėmis.

Norėčiau patirti Tarybos narių nuomones dėl J. Smetonos atakų. Manau, reikėtų smarkiau reaguoti. Nesukraukim ant Gabaliausko vieno tą advokato rolę. Priemonių ir būdų tiems plūdimams užkirsti turime pakankamai.

Gauna: Grigaitis, Kajeckas, Gabaliauskas, Januškis, Pakštas, Robinzonas, Vaičiulaitis ir Vileišis.

Dokumentas gautas 43.1.8

1942 m. liepos 1 d. Pro memoria Nr. 6

Konfidencialiai

Chicago, 1942.7.1

Pro memoria No. 6

Šiandien gavau p. Kajecko laiškėlį, kuriame jis pasižadėjo už poros dienų atsiųsti visų United Nations Pasiuntinybių ir Senato Užsienio Komisijos narių adresus.

Tai, manau, pamažu sudarysime visą sąrašą asmenų, kuriems teks ateity LTT pareiškimus siuntinėti.

Manau, kad prieš siunčiant pareiškimą Tarybos vardu visi Tarybos nariai turėtų būti supažindinti su jo turiniu. Tuo būdu galėtų atsirasti naujų minčių ir kartais būtų galima išvengti

mažesnių netikslumų. Todėl dabar iš kalno siunčiu LTT narių informacijai antro pareiškimo projektą. Tą projektą sudarė pulk. K. Grinius ir aš pateikiu jo anglišką tekstą su savo priedais. Jei kas turėtų pastabų, tai malonėkite atsiųsti. Taip pat prašysiu atsiųsti adresus žymesnių ir įtakingesnių savo apylinkės asmenų.

Pareiškimo No. 2 projektas.

„Rusiškos okupacijos metu, t. y. 1940.6.15–1941.6.22 laikotarpyje, visa eilė nuosavybinių kategorijų Lietuvoje liko nusavinta, suvalstybinta ar šiaip pertvarkyta... Vokiečiams Lietuvą 1941 m. vasarą okupavus, naujieji atėjūnai viešai paskelbė, esą jie Lietuvoje privačios nuosavybės visai neradę.

LTT laiko save kompetentinga pareikšti, kad Lietuvos žmonės nesutiks su jokiais..... Lietuviai TT mano, kad bet kokie nuosavybinių kategorijų padaryti pakeitimai turės būti savo laiku peržiūrėti specialiai tam reikalui įkurtos įstaigos.

Attorney General Francis Biddle š. m. birželio mėn. 25 d. paskelbė, kad visos draugijos ir atskiri asmenys turi persiregistruoti Department of Justice, jei jie dirba politinį darbą. Jie turi pateikti smulkiausių apyskaitą iš savo veikimo iki 42.7.9.

Tuo tarpu pas mus niekas nesutvarkyta ir niekas nieko neruošia. Įstatai dar nesuredaguoti, protokolai nesurašyti, nutarimai nepaskelbti etc. Aš bijau, kad neįvyktų skandalo. Taip negalima tvarkyti viso dalyko ir į pavojų statyti visos organizacijos. Reikia surasti būdų susitvarkyti. Norėčiau užgirsti, ar mūsų jau paruošta visa medžiaga ir raportas Department of Justice. Kas tai atlieka.

Gautas laiškelis iš dr. Šaulio Šveicarijoje. Jis prašo mus stiprinti veiklą ir stovėti budriai tėvynės reikalų sargyboje. Nusiskundžia, kad žinios iš Lietuvos ateina tik privačiu keliu.

Dokumentas gautas 43.1.8

1942 m. liepos 15 d. Pro memoria Nr. 7

Konfidencialiai

Chicago, 42.7.15

Pro memoria No. 7

Turim nors kokius ryšius sudaryti ar per USA įstaigas ar betarpiai susinešti su mūsų piliečiais Švedijoje.

Tai [tremtinių reikalai. – Red.] turėtų būti pirmos eilės reikalas.

Jei yra Lietuvos piliečiai, tai gali būti ir Lietuvos Raudonasis Kryžius. Lenkai, čekai ir kitos tautos turi savo Raudonojo Kryžiaus sekcijas ir jose dirba. Mes nė to neturim.

Šeštadienį, liepos 11 d., turėjom abiejų Tarybos narių posėdį. Dalyvavo: Barauskas, Daužvardis, Grigaitis, Pakštas, Prunskis, Šimutis, Vaidyla, Vileišis. Konsulas Daužvardis: Lietuvos klausimas atidėtas iki karo pabaigos ir nebus daugiau keliamas. Nurodo mums žinomą USA vyriausybės prielankumą ir iškelė Prezidento Rooseveltto nuopelnus. Prašė raginti lietuvius siųsti pasiteiravimus apie savo gimines Amerikos Raudonajam Kryžiui.

Nutarėm imtis griežtų kontrapriemonių prieš bolševikų vedamą akciją už Lietuvos prijungimą prie Sovietų Sąjungos. Daužvardis nurodė, kad nuolatinis bolševikų klebenimas pradedamas jausti Washingtone ir daro neblogą įspūdžio. Nutarėm daugiau rūpintis tremtiniais Sibire. Išrinkta komisija: Barauskas, Vaidyla, Vileišis.

Nutarėm nedalyvauti lenkų–čekų ruošiamame minėjime Žalgirio mūšiui, nutarėm suredaguoti statement, kuris nušviestų visą teisybę ir pasakytų, kad tai buvo Vytauto ir lietuvių minėjimas, o ne slavų. Statementui suredaguoti komisija išrinkta iš Grigaičio, Šimučio, Pakšto, tam tikslui panaudojant visą turimą istorinę medžiagą.

Labai gaila, kad mūsų vidaus susitvarkymas neina, kaip buvo numatyta. Jau ketvirtas mėnuo baigiasi, o pažanga labai nedidelė. Jei kas į laiškus neatsako, tai jo dalykas, bet dėl tos priežasties visas darbas negali sustoti. Sukruskim ir atlikim savo pareigas.

Linkėjimai visiems

Dr. P. V.

Gauna: Barauskas, Deksnys, Gabaliauskas, Januškis, Pakštas, Prunskis, Rabinavičius, Robinzonas, Starkus, Vaičiulaitis ir Vileišis.

Mano: Gabal. LTT protokolų ilgoką laiką negrąžino. Neturėjo laiko prisiųsti. Žinia nuo Deksnio.

Gauta 43.1.8

ISC, f. 1, ap. 1/7, b. 293/61. Mašinraštis, originalas. 4 lapai.

P. Žadeikio laiškas plk. K. Griniui apie Vilnijos krašto lietuvių ir lenkų santykius

Nr. 957

1942 m. spalio 12 d.

Pulk. K. Grinius,
71 Glenlawn Ave.,
Sea Cliff, L. I., N.Y.

Gerbiamas p. Pulkininke,

Ačiū už atsiuntimą „kurtuazijos sumetimais“ nuorašo laiško, rašyto dr. Grigaičiui.

Tamstos „independent“ tyrinėjimas indomus.

„Atsilygindamas“ jungiu nuorašą mano laiško p. SLA Pirmininkui.

Lietuva, kaip ir Lenkija, yra nacių prislėgta, ir lietuviai, kaip ir lenkai, laisvėje gyveną, negali būti atsakomingi už Kubiliūnų ir Kozłowskių darbus, kurie yra ne kas daugiau, kaip nacių okupacijos triksai. Lenkų propagandos kanuolės tyli dėl bolševikų darytų skriaudų iš baimės prieš sovietus, bet savo politikos išrokavimais randa sau naudinga nuodyti pasaulio opinį prieš lietuvių tautą, pakišdami mintį, kad „lietuviai žiauresni už nacius“.

Su nacių kolaborantais Lietuvoje čia niekas bendro neturi ir PAT'o minimas dr. J. Paukštis, darbo ir socialės tvarkos tarėjas, čia mums nežinomas kaip „generolas“. Sandarbininkavimas su okupantais, žinoma, yra smerktinas, bet ne mažiau kaip ir nedoras lenkų propagandos manevras. Tai tokie mūsų „kontrfaktai“.

Su pagarba

P. Žadeikis
Įg. Ministras

Priedų: 1.

Ištrauka iš pulk. K. Griniaus „Independent“ patyrinėjimo (1942 m. spalio 7 d.) seka:
„Pranešu, kad pirmadienį, spalio 5 PAT'o IX. 29 komunikato reikalu (Ponury Rejestr Zbrodni Siepaczy Litewskich) buvo kalbėjęs su d-ru Robinzonu ir su prof. Jedrzejewskiu.

A. Prof. Jedrzejewskio tezė (susiderinęs su Ambasadoriu Ciechanowskiiu):

Žinios apie lietuviškos administracijos žiaurumus Vilniuje esą jų valdžios sluoksnius Londone pasiekdavo nuo seniau. Nenorint kelti naujo politinio erzelio, lenkų valdžia tas žinias laikė „pro domo sua“. Tarp kitko, keliais atvejais lenkų valdžia buvo kreipusis ir Vatikano pagalbos. Ir iš tikrųjų keliais atvejais Vatikanas buvo švelninančiai intervenavęs via Lietuvos Episkopatas.

To nepaisant, sako Profesorius, pastaruoju metu buvo gautas pluoštas itin aliarmuojančių žinių. Esą tylėt nebebuvo galima. Tą reikalą IX. 22 svarstė lenkų Ministrų Kabinetas Londone“.

Nesileidžiant į diskusijas, ant kiek visi PAT'o kaltinimai yra pagrįsti, prof. J. ta proga buvo išsireikšta, esą lenkų valdžia neturi mažiausio noro tame kaltinti lietuvius en bloc. Kaltę jie meta išimtinai vadinamiems „kolaboracionistams“.

Kaip matote, PAT'o tonas vienas, prof. gi J. – kitas.

Pastaba: Lenkų Ministrų Kabineto IX. 22 posėdžio pasekoje, matomai, ir buvo išleistas mums žinomas PAT'o komunikatas. Be to, ta tema atitinkamą radio kalbą Europos lenkams IX. 23 pasakė jų Min. S. Stawronski (žr. Biuletyn Polski iš IX. 24 priede).

B. D-ro Robinzono nuomonė: Neturint galimybės sukontroliuoti PAT'o kaltinimų bien fonde, d-ras Rob. visgi laiko PAT'o toną tendencingu. Lietuvius apskritai čia kaltinti nedera. To nepaisant, lietuviškų „kolaboracionistų“ yra. Jie tai ir atlieka visą nešvarų darbą.

Nuo jų sveika lietuviškoji visuomenė turėtų atsirubežiuoti.

Su d-ru R. pasikalbėjimo metu, be to, dar paaiškėjo, kad:

- a) šį pavasarį pasklidę gandai dėl 60 000 žydų Vilniuje išskerdimo nepasitvirtino;
- b) iš 40 000 Vilniaus ghetto uždarytų abiejų lyčių žydų teliko 10 000. Žinios iš šios vasaros. Jų dalis liko išgabenta fronto darbams (traukiniai A), dalis išgabenta nežinia kur (traukiniai B);
- c) per 1940 m. Velykas naciai buvo inscenizavę žydų pogromą Varšuvoje. Pogromą vykdė lenkai. Nacių policija žydus „gynė“. Pogromas buvo vokiečių filmuojamas;
- d) apie Kauno ir Šiaulių ghetto d-ras R. žinių neturi;
- e) jo nuomone, lenkai turi labai gerą informaciją iš Europos.

ISC, f. 1, ap. 1/7, b. 134/31. Mašinraštis, originalas. 3 lapai.

V. Abraičio, K. Strumskio ir J. Sagio laiškas K. Karpiui apie Amerikos lietuvių centro steigimą

Mr. K. S. Karpius
Cleveland, Ohio

1943 m. balandžio 30 d.

Gerbiamasis,

Vakar gavome Jūsų laišką. Šiandien jį svarstome ir atsakome: jei iš vienos pusės Jums mūsų kvietimas konferencijon „gana keistokas“, tai, turime prisipažinti, kad iš antros pusės Jūsų laiškas mums labai labai sunkiai suprantamas. Tikslu išsiaiškinti atsakome:

1. Mes konferencijoje nemanome steigti jokios naujos organizacijos ar fondo. Iš kvietimo

aiškiai matyti, kad tik norime palaidas tautines organizacijas ir daugelį gerų pavienių tautininkų suburti draugėn.

2. Kvietime matyti, kad mes, „jei jėgos ir sąlygos leistų, norime matyti visos Amerikos vieną stiprų tautininkų centrą“. Jūsų kaltinimas, kad mes nekalbame apie bendrus tautininkų reikalus Amerikoje, o tik rytinius, kad centras būtų Brooklyne – yra aiškus prasilenkimas su tiesa, ir šiandien tik galima pakartoti, kad mūsų tikslas yra vienas: vieną kartą ant visados susitarti visiems tautininkams.

3. Jūs mūsų konferencijos prasmę ir tikslą kiekvienoje laiško dalyje, atrodo, esate supratę, kai rašote: „maži nesusipratimai arba tam tikri tikslai būtų galima išdiskutuoti konferencijoje ir, jei galima, sudaryti bendrą Amerikos lietuvių tautininkų centrą, kaip ir pas mus apie tai kalbama ir matoma tam reikalas. Suvažiavimas galėjo būti šaukiamas ir bendrai“.

Mes tik su šia Jūsų laiško vieta pilnai sutinkame ir sakome ir tikrai tuo tikslu kviečiame šių metų gegužės 30 dieną atvažiuoti padiskutuoti tai su mumis.

Pakartojame, kad nei vieno fondo, nei organizacijos, nei užsispyrimo, kad centras būtų Brooklyne, nei ką nors palikti už tvoros neturime mintyje; dėl to ponas Karpius turi būti tikras.

Pono Prezidento A. Smetonos nekviečiame tikslu surinkti savo nesteigiamam fondui pinigų, o žinodami visą padėtį pilną Poną Prezidentą kviečiame tautininkų konferencijon kaip Lietuvos Respublikos Prezidentą ir seniausią tautininką parodyti Amerikos lietuviškoje ir amerikoniškoje visuomenėje, kad yra labai daug žmonių, kurie pripažįsta Jį kaip Lietuvos simbolį ir kaip Lietuvos atstatymo darbo ašį, apie kurią šis darbas turėtų sukintis.

Kaip ir kitais atsitikimais jau yra parodęs, taip ir šį kartą senasis Brooklynas ir knygos „Timeless Lithuania“ reikale neatsiliks nuo kitų.

Su tikra pagarba

V. Abraitis
K. Strumskis
J. Sagys

ISC, f. 1, ap. 1/7, b. 292/60. Mašinraštis, originalas. 1 lapas.

P. Žadeikio laiškas L. Simučiui apie sumanymą išleisti trijų Baltijos tautų emigrantų organizacijų memorandumą

Lithuanian Legation
Washington, D. C.

Nr. 1875

1946 m. lapkričio 30 d.

Ne spaudai
p. L. Simutis,
ALT Pirmininkas,
2334 So. Oakley Ave.,
Chicago 8, Ill.

Gerbiamasai,

Norėčiau šiuomi pranešti, kad Londono lietuvių tarpe yra gimęs sumanymas, kad trijų Bal-

tijos tautų emigrantų organizacijos, kaip esančios Šiaurės ir Pietų Amerikoje, Anglijoje ir Europos kontinente, susitarusios tarp savęs parašytų trumpus memorandumus dėl įteikimo Taikos Konferencijai (kuri darys sutartį su Vokietija) organizuotai, tai reiškia vienkart ir padarant memorandumą-santrauką. Šis reikalas, be abejo, yra skubus, nors įteikimo to supermemorandumo nėra vieta ir nėra laikas dar tiksliai nežinoma. Pareiškimai gal turėtų būti 3-se originaluose; jų tekstai būtų neidentiški, tik pasisakytų dėl esmėje vienodų tikslų (ką sumanytojai turi omeny). Esą mintis remiama latvių ir estų visuom. sluoksnių.

Amerikos padangėje, kaip žinote, centralinių organizacijų yra daugiau negu viena: be ALT, LVS, yra dar juk KV, Baltic American Society, Estų Pasaulinė Sąjunga, Latvių centrinė draugija ir kitos. Atrodo, kad iniciatyva tokį sumanymą įvykdyti turėtų tekti bent dviem Amerikos lietuvių labiausiai pasižymėjusioms organizacijoms.

Kaip nusistatysite dėl reikalo ir dėl būdo, tikiuosi, man ar Londonan pranešite.

Su geriausiais linkėjimais

Jūsų P. Žadeikis
Lietuvos Atstovas

ISC, f. 1, ap. 1/7, b. 2726/373. Mašinraštis, originalas. 1 lapas.

VLIK'o 1949 m. pareiškimas lietuviams Vasario 16-osios proga

Lietuviai,

Jau penktą kartą minime Lietuvos Valstybės atstatymo – 16 Vasario – šventę, būdami atskirti geležine uždanga nuo savo Gimtosios Žemės ir net negalėdami susisiekti su Tėvynėje pasilikusiais broliais ir seserimis. Tėvynėje vyksta negailestingas persekiojimas, fizinis Lietuvių Tautos naikinimas ir trėmimas, kuris taip pat reiškia nors ir lėtą, bet tikrą mirtį tolimose Sibiro taigose. Tatai daroma XX amžiuje, kada tarptautinis teismas pasmerkė nusikaltimus prieš žmoniškumą, kada Jungtinių Tautų Organizacija savo paskutinėje sesijoje priėmė žmogaus teisių deklaraciją ir pasmerkė genocidą. 16 Vasario šventės proga mes siunčiame kovojantiems ir persekiojamiems tautiečiams Tėvynėje ir ištrėmimui savo gilią brolišką užuojautą, įsipareigodami nenuilstančia energija tęsti kovą ligi pergalės.

Pasaulinės politikos raida vystosi mūsų naudai, mūsų prietelių ir užtarėjų skaičius gausėja, papildydamas mūsų pačių kovotojų eiles. Ateitis mums teikia daugiau išsilaisvinimo vilčių, bet ir šiandien dar nežinome, kada laimėsime ir galėsime grįžti į savo išlaisvintą Tėvynę. Gyvenamasis momentas mums stato visą eilę naujų uždavinių, kuriuos sėkmingai spręsdami turime dalyvauti visi, neatsižvelgiant kur begyventume ir kokią pasaulėžiūrą išpažintume.

Sunki ir nelygi Lietuvos laisvinimo kova reikalauja iš mūsų sutelkti visas gyvąsias jėgas ir vieningai dirbti. Visi tą darbą trukdantieji kliuviniai turi būti iš mūsų tarpo pašalinti. Šiandien mes turime ieškoti ne to, kas mus skiria, bet to, kas mus jungia. Tik suburtomis jėgomis veikdami mes laimėsime.

Ieškodami pagalbos Lietuvos išlaisvinimui, mums visiems pažįstami, seni ir patyrę politikai yra išvykę į Jungtines Amerikos Valstybes. Vyriausiasis Išlaisvinimo Komitetas teikia tai misijai ypatingą reikšmę Lietuvos laisvinimo darbe. Tos misijos sėkmingumui reikia, kad mes visi ją remtume kuo kas galime. Ypač didelės paramos mūsų delegatams laukiame iš brolių amerikiečių, kurie visada sunkiomis Lietuvių Tautai valandomis pirmieji ateidavo pagalbon.

Lietuvių Tautos laisvės kova reikalauja nemažai ir materialinių išteklių. Atsirandant vis naujiems uždaviniams, Tautos Fondo išlaidos didėja, o pajamos dėl vykstančio tremtinių kilnojimosi mažėja. 16 Vasario šventės proga Vykdomoji Taryba skelbia tradicinę Lietuvos laisvinimui aukų vają. Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas kviečia visas Europoje ir kituose pasaulio kontinentuose esančias lietuviškas organizacijas ir paskirus asmenis aktingai prisidėti prie vajeaus organizavimo ir aukų rinkimo, o visus lietuvius – pagal išgales paremti Tautos Fondą.

Esantieji tremtyje lietuviai skirstosi po visą pasaulį ieškodami laikinos prieglaudos. Šia proga su dideliu dėkingumu minime tuos kraštus, kurių vyriausybės plačiau pravėrė tremtiniams duris ir teikia jiems darbą bei pastogę. Išbarstytą pasaulyje lietuvių jėgos be jungiančios organizacijos bus menkos. Šioms jėgoms stiprinti kuriama Pasaulio Lietuvių Bendruomenė, kuri jungs visus lietuvius. Tat kiekvieno lietuvio šventa pareiga dalyvauti bendruomenėje ir veikliai įsijungti į Lietuvių Tautos kovą prieš jos naikintojus kuo kas gali: gyvu žodžiu, spauda, organizaciniu darbu, materialine parama. Kurdamiesi svetimuose kraštuose, mes niekad neturime pamiršti kelio Tėvynėn ir tęsti Lietuvos laisvinimo darbą. Mes turime vengti kelių, kurie veda į nutautėjimą ir kliudo grįžti išlaisvinton Tėvynėn.

Trisdešimt pirmąją Lietuvos Nepriklausomybės atstatymo šventę mes sutinkame susirūpinimo, susikaupimo ir gedulo ženkle, šaukdamiesi Aukščiausiojo pagalbos ištesėti tą kovą ligi visiškos pergalės. Laimėjimą mums laiduoja mūsų bylos teisingumas. Iš šito kieto bandymo išeisime užgrūdinti ir neišsenkančiomis jėgomis išlaisvintoje demokratinėje Lietuvoje imsimės atstatymo ir kūrybos darbo.

Vardan tos Lietuvos vienybė težydi!

Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas

Tremtyje, 1949 m. vasario mėn. 16 d.

ISC, f. 1, ap. 1/7, b. 6152/1699. Mašinraštis, originalas. 2 lapai.

IŠVADOS

1. Paskelbti dokumentai rodo, kad labai aktyviai veikė oficialios Lietuvos įstaigos, kurias JAV pripažino kaip teisėtas. Tai Lietuvos pasiuntinybė, Lietuvos konsulatai Niujorke, Čikagoje. Jie stengėsi padėti DP stovyklose esantiems lietuviams. Buvo sudaromos įvairios komisijos, kurios tiesiogiai rūpintųsi šalpų finansais, šalpų perdavimo kanalais, zonuotų įmanomus būdus DP stovyklose esantiems lietuviams atvykti į JAV.

2. Buvo rūpinamasi paskelbti Vyriausybę svetur, tačiau tam reikėjo ne tik noro, asmenų, bet ir palankios politinės situacijos

Europoje bei palankaus JAV valstybinių institucijų požiūrio į šią Lietuvos problemą.

3. Lietuvos konsulatai savo veiklą derino su kitų tautų išeivijos organizacijomis, kiek tai buvo palanku lietuviams. Tam reikėjo diplomatinio jautrumo, subtilumo, kad tie tarpusavio ryšiai nepakenktų ir nenutrūktų.

4. Reikėjo derinti įvairių išeivijos organizacijų veiklos tikslus ir toleruojant skirtinius partinius siekius bei užmojus palaikyti darbingus tarpusavio santykius.

5. Iškilmingais šventiniais atsišaukimais konsulatai stengėsi konsoliduoti visus kovai dėl nepriklausomybės, bent morališkai paremti Lietuvos partizanus.

PAAIŠKINIMAI

Vytautas Abraitis – Amerikos lietuvių tarybos (ALT) atstovas Niujorke, Amerikos lietuvių tautinės sąjungos (ALTS) pirmininkas.

Kazimieras Barauskas – kunigas, laikraščio „Draugas“ redaktorius.

Fortunatas Bogočius – Susivienijimo lietuvių Amerikoje (SLA) pirmininkas.

Jonas Budrys – Lietuvos generalinis konsulas Niujorke.

Kotryna Bulotienė – atcitininkė.

Petras Povilas Daužvardis – Lietuvos konsulas Čikagoje.

Antanas Deksnys – kunigas, atcitininkas.

Stasys Gabaliauskas – „Lietuvių žinių“ redaktorius, Amerikos lietuvių krikščionių demokratų sąjungos (ALKDS) centro komiteto narys.

Pijus Grigaitis – ALT sekretorius.

Plk. Kazys Grinius – Amerikos lietuvių informacinio centro Niujorke steigėjas, „Amerikos balso“ Lietuvių skyriaus darbuotojas.

Jonas Januškis – žurnalistas, savaitraščių „Kelciavis“ ir „Naujoji gadynė“ redaktorius.

Jedrzejewskis – vienas iš lenkų emigrantų bendruomenės veikėjų.

Juozas Kajeckas – Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone patarėjas, neoficialus pasiuntinybės stebėtojas Jungtinių Tautų (JT) posėdžiuose Niujorke.

Kazys Karpis – SLA narys, Lietuvai vaduoti sąjungos (LVS) valdybos sekretorius.

Prof. Kazys Pakštas – Lietuvių kultūros instituto įkūrėjas (1941 m.) ir vadovas, ALKDS centro komiteto narys.

Jonas Paukštis – darbo ir socialinės apsaugos tarnėjas nacių okupuotoje Lietuvoje.

Juozas Prunskis – kunigas, Amerikos lietuvių Romos katalikų federacijos (ALRKF) narys, laikraščio „Draugas“ redaktorius.

Jokūbas Robinzonas – advokatas, JAV teisinis patarėjas Niurnbergo procese.

Juozas Sagys – SLA Amerikos lietuvių tautininkų klubo pirmininkas, laikraščio „Vienybė“ redaktorius.

Elžbieta Samienė – ALRKF narė, ALT narė.

Antanas Skirius (Skyrius) – ALRKF narys.

Julius Smetona – Lietuvių tautinės sąjungos (LTS) skyriaus vadovas.

Antanas Starkus – Bendro Amerikos lietuvių fondo (BALF) įgaliotas asmuo.

Ksaveras Strumskis – ALRKF generalinis sekretorius.

Dr. Jurgis Šaulys – Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotas ministras Šveicarijoje.

Leonardas Šimutis – ALT pirmininkas; Lietuvos piliečių taryba oficialiai nebuvo įkurta.

Antanas Vaičiulaitis – „Amerikos balso“ Lietuvių skyriaus darbuotojas, mėnraščio „Aidai“ redaktorius.

Mykolas Vaidyla – ALT išdininkas, „Sandaros“ redaktorius.

Petras Vileišis – ALT rėmėjas.

Povilas Žadeikis – Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotas ministras JAV.

KV – kunigų vienybė.

LITERATŪRA

1. A. Simutis, *Pasaulio lietuvių žinynas*, New York, 1953.

2. V. Širvydas, A. Diržys, A. M. Budreckis, *Susivienijimas Lietuvių Amerikoje. 90-ties metų istorija*, New York, 1976.

3. *Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviai. Biografijų žinynas*, Vilnius, 1998, t. 1.

4. *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1954, t. 2–4; 1955, t. 6; 1956, t. 7, t. 9; 1957, t. 10–11; 1958, t. 13, t. 16; 1960, t. 21, t. 25–26; 1962, t. 28–29, t. 32; 1965, t. 34–35.

Juozapas Romualdas Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, 447 p.

Turtingoje šiame pasirodžiusių Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidinių lentynoje matome istoriko J. R. Bagušausko monografiją „Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas“. Tai viena iš Naujaušųjų laikų Lietuvos istorijos temų, kuri iki šiol nebuvo specialiai tyrinėta. Sovietų okupuotame krašte tokie tyrimai dėl neparanikimo režimui buvo nereikalingi. Išsamių istorinių veikalų apie Lietuvos jaunimo pasipriešinimą sovietizavimui nerandame ir tarp laisvosios lietuvių istorikų leidinių. V. Vardys, V. Alantas, J. Brazaitis, K. K. Grinius, A. Gerutis, T. Remeikis ir kiti savo darbuose pateikia tik atskirus lietuvių jaunimo pasipriešinimo sovietų režimui epizodus. Mūsų Atgimimo metais ir vėliau pasirodžiusiose P. Kedžio, L. Mockūno, V. Alanto, A. Dargio, N. Gaškaitės, K. A. Lakicko, A. Gražiūno, V. Gurskio ir kitų knygose taip pat tik fragmentiškai, vienu ar kitu aspektu paliečiama Lietuvos jaunimo judėjimo problema.

Todėl, suprantama, autorius, būdamas pirmieju ir suvokdamas, jog imasi mažai ištyrinėtos, plačios problemos, koncentruojasi į du pagrindinius objektus, kurie, jo manymu, „ryškiausiai atspindi jaunimo sovietizavimo ir jo pasipriešinimo sovietizavimui, kovos dėl laisvės“ dalyką (p. 21). Konkrečiau, tai dvi okupuotos Lietuvos jaunimo sudedamosios pusės – pirma, komjaunimas, tarnavęs jaunimo sovietizavimui, reiškėsis kaip „komunistų partijos organizacinis ir ideologinis įrankis“, antra, patriotiškai nusiteikęs jaunimas, skleidęs Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės idėjas, atkakliai kūręs pagrindines, priešiškas sovietams organizacijas. J. Bagušauskas, siekdamas likti objektyviu, ilgus metus studijavęs neišžvalgytą Lietuvos ypatingojo archyvo ir

mažai taisytinėtą Lietuvos centrinio valstybės archyvo bei Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo medžiagą, monografijoje užsibrėžia aiškius tikslus: ištirti jaunimo pasyviojo pasipriešinimo organizacinės ir dvasinės veiklos formas, parodyti komunistų partijos ir komjaunimo „pastangas patraukti jaunimą į savo pusę ir panaudoti režimo politiniams interesams, slopinti jaunimo pasipriešinimą“ (p. 21). Nagrinėjamos temos chronologinės ribos apima visą sovietų režimo laikotarpį, pradedant pirmąja sovietų okupacija 1940–1941 m., toliau tęsiant ilgu antrosios sovietų okupacijos laikotarpiu nuo 1944 m. ir baigiant 1988–1990 m., kai Lietuva atkūrė savo valstybingumą. Autorius, vadovaudamasis sociologų samprata, jaunimo kategorijai priskiria visus jaunos žmones iki 30 metų. Tai moksleiviai, studentai, darbininkai ir kolūkiečiai, jaunoji inteligentija.

Knygą sudaro trys skyriai: „Pirmoji sovietinė okupacija“, „Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui“ ir „Lietuvos jaunimo pasipriešinimo režimui slopinimas 1944–1990 m.“ Veikalo pradžioje įdėtame įvade aptariami tyrimo šaltiniai ir pasirinkto tyrimo problematikos chronologija, o pabaigoje dėstomos išvados ir pateikiami priedai, santrauka anglų k., literatūros ir šaltinių sąrašas, pavardžių ir geografinės rodyklės.

Pirmasis skyrius, kuriame gvildenamas trumpas, bet skausmingas pirmosios sovietų okupacijos laikotarpis, palyginus su kitais skyriais yra nedidelės apimties. Jame autorius išsamiai parodo beatodairišką Lietuvos jaunimo sovietizavimą plečiant vietinių komjaunimo organizacijų tinklą ir atskleidžia faktus, žyminčius antisovietines jaunimo nuotaikas.

Didžiausiam apimtimi antrame skyriuje rašoma apie Lietuvos laisvės ir valstybin-

gumo idėjų, partizaninio sąjūdžio įtaką formuojantis jaunimo pasipriešinimo organizacijoms, aptariami jaunimo pasipriešinimo organizaciniai pagrindai, analizuojamos šių jaunimo organizacijų veiklos formos ir metodai. Kalbėdamas apie jaunimą laisvės kovoje, autorius kruopščiai išnagrinėja tos kovos apraiškas. Tai laisvės idėjų skleidimas per spaudą, atsišaukimus, užrašus, laiškus, atkaklus jaunimo pasipriešinimas sovietinei mobilizacijai, ištikimybė Vasario 16-osios ir kartu Nepriklausomybės idėjoms, Vėlinių įprasminimas minint žuvusiuosius dėl laisvės ir nepriklausomybės, Romo Kalantos pasiaukojimas Lietuvos laisvei ir jo poveikis tolesniam jaunimo judėjimui. Autorius pažymi, kad „jaunimas jautriai reagavo į tautos gyvenimo įvykius, niekada nebuvo abejingas Lietuvos valstybingumo atkūrimui“ (p. 111).

Trečias knygos skyrius parengtas kiek abstraktokai, jame aprašomos sovietų režimo pastangos slopinti Lietuvos jaunimo pasipriešinimo judėjimą. Tasai slopinimas pasireiškęs tiek tiesioginio, tiek netiesioginio poveikio priemonėmis. Pirmosios jų buvo grindžiamos KGB represijomis ir teroru. Remdamasis konkrečiais faktais ir pateikdamas sovietų saugumo nusikalstamos veiklos suvestines, autorius parodo represijų bei teroro mastą, kurio nemažą dalį patyrė ir Lietuvos jaunimas. Kitos poveikio priemonės buvusios jaunimo prievartinis įtraukimas į komunistinės organizacijos – komjaunimo kūrimą ir plėtimą, socialinė jaunimo prievarta, pasireiškusi primestos sovietų ūkio sistemos ydomis, dvasinė jaunimo prievarta, paremta komunizmo dogmomis.

Išvadose autorius pažymi, kad vienas svarbiausių jaunimo pasipriešinimo veiklos uždavinių buvęs „ugdyti tautinį sąmoningumą“ (p. 294). Pabrėžiama, jog jaunimo pasipriešinimą sovietizavimui, keičiantis istorinėms aplinkybėms, sovietų režimas vertino skirtingai. Okupacijos pradžioje tai traktuota tiesiog kaip nusikalstama veikla, o įsivy-

ravus politiniam „atšilimui“ ir siekiant išvengti „buržuazinio nacionalizmo“ vaidmens pervertinimo, šis reiškinys pradėtas laikyti chuliganišku ar kriminaliniu nusikaltimu. Būtina akcentuoti jaunimo judėjimo įvykių per visą sovietmetį svarbą, kuri, autoriaus žodžiais tariant, parodo, „kad nei dešimtmečiais trukusios represijos, nei įkyriai brukama komunistinė ideologija nepajėgė palaužti jaunimo laisvės siekių, pasipriešinimo šalies sovietizavimui“ (p. 210).

Leidinio pabaigoje įdėti iškalbingi priedai, kuriuose pateikiami 1954–1960 m. pagrindinių jaunimo organizacijų kiekybiniai ir socialiniai duomenys, taip pat išsamus 1940–1988 m. KGB atskleistų jaunimo organizacijų sąrašas. Knygos viršelių vidinėje pusėje matome iliustratyvius žemėlapius-schemas, parodančius jaunimo pasipriešinimo organizacijų išsidėstymą per visą nagrinėjamą laikotarpį. Apskritai monografija išvaizdžiai išleista, gausiai iliustruota autentiškų archyvinių dokumentų, užrašų, atsišaukimų kopijomis, faksimilėmis, organizacijų ženklų ir dokumentinėmis nuotraukomis. Tai sustiprina knygos įspūdį.

Pabaigai norėtusi pabrėžti, jog J. R. Bagušausko darbas „Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas“ yra originalus, autoriui pavyko pasiekti užsibrėžtų tikslų ir parašyti ne vienadienės vertės knygą. Monografija neabejotinai turėtų susidomėti ne tik istorikai ar istorija besidominti visuomenė. Knyga, tikėsimės, ras dėramą vietą mokyklų bibliotekose, kurių skaitytojai – moksleiviai turės galimybę susipažinti su netolimos praeities bendraamžiais, dalyvavusiais kilnioje kovoje dėl Tėvynės laisvės ir nepriklausomybės. Tatai leis kiekvienam skaitytojui pajauti Naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos tėkmę, o jauniems skaitytojams ugdyti ir stiprinti tautinę savimonę, pilietinę poziciją.

Juozas Banionis

Radijo cenzūra Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje 1948–1988 m.

Radijo, iš dalies ir televizijos trukdymų Lietuvoje ir visame pasaulyje istorija bei technologija plačiai aprašyta Rimanto Pleikio knygoje anglų kalba „Jamming“ (Vilnius, 1998, 163 p.). Ją galima rasti didžiosiose Vilniaus bibliotekose. Knygoje pateikiame kelis trukdymo epochą liudijančius dokumentus išsaugojo Ryšių ir informatikos ministerijos darbuotojas Anicetas Stelingis.

Daugelis Vakarų demokratinių šalių radiofoninių stočių transliacijas į okupuotas Baltijos šalis ir Sovietų Sąjungą pradėjo 1948–1953 m. Tarp jų didžiausios laidų apimtimi bei techniniais pajėgumais buvo JAV stotys „Laisvė“, „Laisvoji Europa“ ir „Amerikos balsas“, Didžiosios Britanijos BBC (British Broadcasting Corporation), Vokietijos „Vokiečių banga“. Jų programa trukdavo nuo 4 iki 24 val. per parą, o laidos būdavo transliuojamos maždaug 20-čia SSRS ir jos okupuotų tautų kalbomis. Užsienio radijo stotys atspindėdavo įvairiausias oficialias ir neoficialias nuomones, dažnai kritiškas sovietų režimo atžvilgiu, pateikdavo daug faktų apie komunistų valdžios nusikaltimus, todėl nuo pat atsiradimo tapo intensyvios cenzūros objektu.

SSRS valdžia negalėjo neaprupinti gyventojų radijo imtuvais (taip pat ir trumpųjų bangų diapazono), nes tai buvo vienintelė pakankamai pigi ir techniškai gana nesudėtinga priemonė skleisti sovietinę propagandą į tolimus, retai gyvenamus imperijos rajonus – Sibirą, Vidurinę Aziją, Toliąją Šiaurę bei Tolimuosius Rytus. Kita vertus, režimas nepajėgė kontroliuoti kiekvieno buto, kiekvienos šeimos, kurioje galėjo būti „priešiškų ardomųjų“ radijo stočių klausytojų. Todėl dar apie 1947–1948 m. stalininis politinis biuras priėmė strateginį politinį sprendimą organizuoti totalią radijo trukdymo sistemą (sovietų literatūro-

je vadintą „radio zaščita“ – „radijo gynība“). Ji tapo juolab reikalinga Maskvai, nes buvo gana universali: prireikus trukdyklės galėjo transliuoti sovietų radijo programą, o kilus karui masiškai blokuoti priešo karinės komunikacijas.

Radijo trukdymo sistema buvo pavaldi SSRS sąjunginės ryšių ministerijos 2-ajai valdybai, kuriai net 25 metus vadovavo Natalija Krestjaninova. Atitinkamai periferijoje trukdymo stotys buvo pavaldžios respublikų ryšių ministerijoms ir tiesiogiai priklausė respublikiniams radijo ir televizijos perdavimo centrams, kaip įmonės. Maskavimo sumetimais jos buvo vadinamos „objektais“, „radijo ryšių stotimis“.

Vakarų ekspertų skaičiavimais, septintajame dešimtmetyje ir vėliau Sovietų Sąjungoje veikė apie 200 radijo trukdymo stočių, iš viso – apie 3500 įvairaus galingumo siųstuvų (nuo 5 iki 1000 kilovatų galios). Trukdyklės buvo dviejų tipų: vietinės, galinčios blokuoti eterį didžiuosiuose miestuose ir jų apylinkėse, ir tolimojo veikimo, skirtos blokuoti „priešiškus“ radijo signalus didelėse teritorijose. Vietinių trukdyklių siųstuvų galia buvo nuo 5 iki 20 kW, „toliašaudžių“ – nuo 50 iki 1000 kW. Lietuvoje veikė 5 trukdyklės: Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje. Jos dirbo visą parą. Kiekviena trukdyklė buvo sudaryta iš dviejų funkcinių dalių: kontrolės ir koregavimo punkto (KKP) bei siųstuvų cecho.

Operatorės beveik išimtinai būdavo moterys (dažniausiai rusės, karininkų žmonos); siųstuvų cechuose dirbo daugiausia vyrai. Trukdytinių stočių sąrašas, dažniai ir tvarkaraščiai būdavo gaunami iš Maskvos, tačiau operatyvinius sprendimus, ką ir kokiais dažniais reikia slopinti, tarkime, Vilniuje, priimdavo KKP operatorės. Vietinių trukdyklių užduotis buvo slopinti nepagei-

daujamus radijo balsus tais dažniais, kurių tuo metu dėl radijo bangų sklaidimo sąlygų negalėjo patikimai užblokuoti galingi tolimojo veikimo trukdymo radijo centrai. Kiekviena trukdyklė turėjo savo radijo šaukinį (Vilniuje 1985–1988 m. jis buvo „LM“, anksčiau – „BL“ ir kt.) bei numerį (objektas 603 ir pan.). Penkiose stotyse Lietuvoje eterį teršė apie 100 žmonių, veikė apie 60 siųstuvų. Vilniaus trukdyklės adresas buvo Algirdo g. 27 (dabar čia – Valstybinė radijo dažnių tarnyba); Kaune – Vaižganto g. 11, Žaliakalnyje (dabar – Lietuvos RTV centro Kauno stotis).

Ir Lietuvoje, ir visoje SSRS buvo intensyviai slopinamos šios radijo stotys: „Laisvė“, „Laisvoji Europa“, „Vokiečių banga“, BBC, „Izraelio balsas“, Pekino (Kinija) radijas, Tiranos (Albanija) radijas. Iki aštuntojo dešimtmečio slopinta ir daugiau stočių. Buvo trukdomos šių radijo stočių laidos lietuvių kalba: „Laisvosios Europos“, „Amerikos balso“, Ispanijos tarptautinio radijo bei Vatikano radijo (pastarojo programos nuo aštuntojo dešimtmečio jau nebeslopintos).

Sovietų ideologai užsienio radijo stotis pagal jų laidų turinį skirstė į tris kategorijas: 1) „juodosios propagandos“ (pvz., „Laisvė“, „Izraelio balsas“, Tiranos radijas; jas slopino elektroniniu triukšmu); 2) „pilkosios propagandos“ (pvz., „Amerikos balsas“, BBC, Pekino radijas; jas blokavo iškraipytu „Majako“ radijo programos garsu); 3) „nekenksmingos“ (pvz., Švedijos radijas, ORTF iš Paryžiaus ir pan.; pastarųjų visai neslopino). Pažymėtina, jog SSRS iš savo teritorijos padėjo slopinti nepageidaujamus kanalus ir „broliškosios socialistinėms“ valstybėms – Lenkijai, Čekoslovakijai, Bulgarijai, o iki 1956–1960 m. – Vengrijai, Rumunijai, Jugoslavijai ir VDR.

Trukdžių efektyvumas labai įvairavo: nuo nemalonaus urzgimo laidos fone iki visiško kriokimo, pro kurį neprasimušdavo joks balsas. Tai priklausė nuo transliuotojų ir truk-

dyklių siųstuvų suminės galios santykio, antenų krypties bei efektyvumo, turimų laisvų trukdymo siųstuvų skaičiaus, darbuotojų kvalifikacijos, o daugiausia – nuo trumpųjų radijo bangų sklaidimo sąlygų, kurias lemia bangas atspindinčios Žemės jonosferos būklė, priklausanti nuo metų, paros laiko, dažnio, saulės dėmių skaičiaus. Trukdyklėse būdavo naudojami SSRS gamybos radijo ryšių siųstuvai (pvz., KV-5, Viaz-M2) arba galinigi radiofoniniai siųstuvai. Prireikus būdavo trukdomos ir užsienio laidos vidurinėmis bangomis. Nakties metu kartais būdavo blokuojamas net imtuvų tarpinis dažnis (465 kHz), taigi būdavo trukdomas imtuvų darbas visais diapazonais. Trukdyklių bokštai maždaug iki 1975 m. būdavo dažomi maskuojančiomis geltona–juoda spalvomis, vėliau – raudona–balta. Naktį bokštus žymėdavo nemirksinčios raudonos spalvos lempos.

Penktajame ir šeštajame dešimtmečiais būdavo praktikuojamas vadinamasis „selektyvusis trukdymas“, t. y. konkreti stotis būdavo pradedama slopinti tuo metu, kai ji imdavo transliuoti ką nors itin nepalankaus sovietinio režimo atžvilgiu. Vėliau šio metodo atsisakyta, ir jei tam tikra radijo stotis būdavo slopinama – tai visais dažniais ir visą jos darbo eteryje laiką. Trukdymo masiškumas šiek tiek priklausė nuo Vakarų–Rytų politinių santykių atmosferos. Antai 1963–1968 ir 1976–1980 m. SSRS neslopino „mažiau priešišku“ balsų – „Amerikos balso“, BBC, „Vokiečių bangos“. Tačiau po Čekoslovakijos 1968 m. įvykių ir 1980 m. krizės sovietai vėl ėmė slopinti jas visu pajėgumu. Oficialiai niekada nebūdavo skelbiama, kiek kainuoja trukdyti užsienio radiją. Ekspertų skaičiavimais, tai galėjo kaštuoti iki milijardo JAV dolerių per metus. Nenuostabu, juk norint efektyviai užblokuoti tam tikrą stotį tam tikroje teritorijoje reikia turėti bent 2–3 kartus galingesnius siųstuvus.

Sprendimai, kokias užsienio stotis reikia slopinti, o kokias – ne, matyt, būdavo priimami aukščiausiose SSRS valdžios institucijose, ko gero, komunistų partijos politiniame biure. Iki Michailo Gorbačiovo „perestroikos“ (1985–1989 m.) sovietai iš viso nepripažino, kad cenzūruoja tarptautinį eterį. Vėliau oficialiai prisipažinta, tačiau imta ieškoti visokiausių motyvacijų – neva tai esanti tik gynyba nuo „Vakarų ideologinių diversijų“, šalies „kultūrinio identiteto saugojimas“ ir pan.

Tarptautinė elektros ryšių sąjunga ne kartą darė plataus masto sovietų trukdymo monitoringus: trukdyklės buvo pelenguojamos, nustatomi jų šaukiniai, dislokacija. Vakarų šalių telekomunikacijų vadovybė ne tik politiniais, bet ir pragmatiniais sumetimais spaudė Maskvą, kad ši liautųsi slopinusi užsienio radijo stotis: mat nuo trukdymo nukentėdavo ir niekuo dėtų, gretimais dažniais veikiančių radijo stočių transliacijos.

Trukdymai gana netikėtai baigėsi 1988 m. lapkričio 29 d. vėly vakarą (24 val. Maskvos ir Vilniaus laiku). Tą dieną Vilniuje buvo gauta atitinkama telegrama iš Maskvos. Netrukus pareigūnai visą trukdyklių dokumentaciją išvežė į Grigiškių popieriaus fabriką. Įdomu, jog oficialus SSRS ryšių ministro įsakymas dėl radijo trukdymų nutraukimo pasirašytas tik 1988 m. gruodžio 19 d. Galima spėti, jog pirmiausia nutarimas priimtas aukščiausiu politiniu lygiu, o jau po to viskas „apiforminta“ ministro įsakymu. Tai rodo, jog viena iš politinės cenzūros formų – radijo trukdymas buvo atliekamas SSRS partinės vadovybės valia. Kiek vėliau – 1989 m. – užsienio radijo stočių transliacijas trukdyti liovėsi satelitinės Bulgarijos ir Čekoslovakijos vyriausybės.

Iki šiol (1999 m.) trukdymus, kaip eterio cenzūros formą, tebepraktikuoja Irakas, Iranas, Kinija, Kuba, Mianmaras (Birma), Šiaurės Korėja, Vietnamas, gal dar kai ku-

rios Artimųjų Rytų šalys. Anksčiau užsienio radiją priešokiais yra slopinusios Čilė, Didžioji Britanija, Egiptas, Graikija, Ispanija, Italija, Izraelis, Kipras, Prancūzija, nacių Vokietija, Turkija ir kt. šalys (dažniausiai kilus tarptautinėms krizėms ar kariams konfliktams). Žinoma, lyginant su sovietiniu radijo trukdyklių archipelagu, tai buvo vaikų žaidimai.

Lietuvoje apie 1975 m. vietinė partinė vadovybė svarstė galimybę Alytuje, Druskininkuose, Marijampolėje, gal ir Kaune slopinti Lenkijos televizijos I programą, kuri buvo gerai matoma Pietvakarių Lietuvoje iš naujojo Suvalkų retransliatoriaus. Lenkai jau tuomet parodydavo sovietų cenzoriams kažkuo neįtinkančių filmų, kartais leisdavo sau liberaliau kalbėti, o tai ypač nepatiko nomenklatūrai. Galiausiai slopinti Lenkijos programą taip ir nebuvo pasiryžta („vis dėlto broliška socialistinė Lenkija“), tačiau penktadienį ir šeštadienį iki 1–2 val. nakties pailgėjo respublikinės televizijos programa; šitaip tikėtasi atitraukti žiūrovus nuo Lenkijos televizijos. Prailginta programa iš pradžių buvo rodoma tik Pietų ir Pietvakarių Lietuvoje, tačiau, ėmus skūstis „darbo žmonėms“, suskubta rodyti visur. Galiausiai pristigus lėšų prailgintos programos atsisakyta.

Nutraukus trukdymus, Sovietų Sąjungoje dalis tam skirtų radijo centrų „persikvalifikavo“ – ėmė transliuoti įprastas radiofonines laidas. Kai kurie siųstuvai Rusijoje, Sibire buvo išnuomotai „Amerikos balsui“ ir „Vokiečių bangai“ – toms pačioms stotims, kurias jie anksčiau slopino. Taigi daugelis trukdyklių, ypač galingųjų, tolumo veikimo, tebėra užkonservuotos, išsaugotos. Pasikeitus politiniams vėjams Kremliuje, radijo slopinimai gali būti bet kada atnaujinti per 24 val.

Lietuvoje 1989 m. pavasarį ryšių ministro Kosto Birulio įsakymu buvo visiškai demontuotos Klaipėdos ir Šiaulių trukdyklės.

Kaune, Žaliakalny, liko du bokštai ir techninis pastatas, kurie dabar naudojami „taikiems tikslams“; Panevėžyje (Pažagieniuose) veikia radiofoniniai ir televizijos siųstuvai, o Vilniuje, Algirdo g. 27, kaip minėta, yra Susisiekimo ministerijos Ryšių departamentui pavaldi įstaiga. Nepatikrintomis žiniomis, Klaipėdoje radijo slopintuvas dirbo nuniokotose žydų kapinėse. Išjungus trukdyklę Šiauliuose, jos pastate įsikūrė kavinė. Vilniuje vienas perdarytas trukdymo siųstu-

vas kurį laiką transliavo komercinės radijo stoties „Radiocentras“ laidas.

1990 m. rugpjūčio pučo Maskvoje metu sovietai iš savo karinio dalinio Šilėnuose, šiauriau Vilniaus, kelias dienas vidurinėmis bangomis 1557 kHz dažniu slopino Lietuvos radiją – transliavo Alos Pugačiovos ir kt. artistų atliekamus sovietijos šlagerius. Tai vienintelis atvejis, kai slopintas Lietuvos radijas.

Rimantas Pleikys

PARTIZANŲ DIENOS RENGINIAI VILNIUJE 1999 M. GEGUŽĖS 22 D.

Gegužės 22 d. Vilniuje buvo paminėta Partizanų diena. Kaip žinia, šie metai oficialiai paskelbti Laisvės kovų minėjimo metais, todėl šis renginys šiame įgavo ypatingą reikšmę.

Iškilmingi renginiai prasidėjo LR Prezidentūroje, kur Jo Ekscelencija Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus įteikė aukštus valstybės apdovanojimus – Vyčio kryžius itin pasižymėjusiems partizanams, jų ryšininkams ir rėmėjams, Norilsko sukilimo dalyviams. Deja, daugeliui – po mirties.

Legendinio partizanų vado Jono Misiūno-Žalio Velnio apdovanojimą priėmė jo sūnus Jonas Misiūnas, LLKS Deklaracijos signataro Broniaus Liesio-Nakties – sesuo Danutė Liesytė. Apdovanotųjų žuvusių apygardų vadų ir kitų pasižymėjusių partizanų apdovanojimus priėmė jų žmonos, seserys, vaikai ir anūkai.

Vėliau vyko iškilminga ceremonija prie partizanų generolo Jono Žemaičio-Vytauto paminklo, esančio prie Krašto apsaugos ministerijos. Tylos minute pagerbus žuvusius laisvės kovotojus, iškilmingas kalbas sakė ša-

lies Prezidentas V. Adamkus, krašto apsaugos ministras Č. Stankevičius, kariuomenės vadas J. Andriškevičius, LGGRT centro generalinė direktorė D. Kuodytė, pirmasis Vilniaus mero pavaduotojas J. Imbrasas. Vėliau partizanų ir jaunų Lietuvos karių rikiuotė nužygiavo į Vilniaus arkikatedrą baziliką, kur arkivyskupas J. Tunaitis aukojo Šv. Mišias už žuvusius partizanus. Po Mišių įvyko iškilminga ceremonija prie politinių kalinių, tremtinių ir partizanų paminklų Lukiškių aikštėje. Čia kalbas sakė Seimo pirmininkas V. Landsbergis, krašto apsaugos viceministras E. Simanaitis, LLKS vadas J. Čeponis ir kt.

Pasibaigus minėjimui Seimo pirmininkas apsilankė Genocido aukų muziejuje, kur apžiūrėjo specialią partizanų kovoms skirtą ekspoziciją. Kiti iškilmingos laisvės kovotojų minėjimo ceremonijos dalyviai susirinko Sereikiškių parke, kur įvyko šventinis koncertas, skirtas Partizanų dienai.

Vėliau šventė tęsėsi Valakupiuose prie Tremtinių namų, o Partizanų dienai skirti renginiai baigėsi iškilmingu koncertu Vilniaus filharmonijoje.

Dalius Žygelis

Buvę partizanai (iš kairės): Jonas Čeponis, Kazimieras Savičius, Jonas Kadžionis

Iškilminga rikiuotė prie partizanų generolo Jono Žemaičio-Vytauto paminklo

ATMINIMO ŽENKLAI PARTIZANŲ KOVŲ VIETOSE

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras vykdo „Valstybinę atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, programą 1996–2005 metais“. Jau pastatyti paminklai Algimanto ir Didžiosios Kovos apygardos partizanų, jų rėmėjų bei ryšininkų atminimui. Šiais metais pagal šią programą pradėta gaminti ir statyti tipinius atminimo ženklus (aut. dizaineris R. Navickas) rezistentų kovų, bunkerių, žuvimo, išniekinimo ir užkasimo vietose. Taip pat pradėtos kabinti tipinės atminimo lentos (aut. skulptorius J. Jagėla) ant buvusių NKVD pastatų, primenančios, kad juose 1944–1954 m. buvo kalinami ir kankinami kovotojai dėl Lietuvos laisvės.

Šiomet numatyta pastatyti 70 atminimo ženklų visoje Lietuvoje ir pakabinti tiek pat atminimo lentų Panevėžio ir Šiaulių apskrityse.

Pirmasis ženklas buvo pastatytas Telšių rajono Ryškėnų seniūnijos Dievo Krėslo miške. Šis ženklas skirtas 1949 m. gegužės 21 d. miške žuvusių septynių Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės Žarėnų kuopos partizanų atminimui. 1999 m. birželio 12 d. prie atminimo ženklo buvo aukojamos Šv. Mišios už žuvusius partizanus. Pamaldas laikė J. E. Telšių vyskupas Antanas Vaičius. Po Mišių Jo Ekscelencija pašventino atminimo ženklą.

Atminimo ženklai pastatyti:

Alytaus apskrityje

1. Alytaus r. Alovės sen. Karkliniškių k. 1951 03 22 žuvusių Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės partizanų V. Remeikos-Bijūno ir J. Pratusėvičiaus-Kardo atminimui.

2. Alytaus r. Kalesnykų girininkija ir miškas. 1949 03 07 žuvusio Dainavos apygardos Šarūno rinktinės vado B. Labensko-Labėno-Kariūno atminimui.

3. Alytaus r. Žuvinto rezervatas. 1948 m. žuvusio Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės Kęstučio grupės būrio vado V. Petraškos-Žižmaro atminimui.

4. Alytaus r. Raitininkų sen. Ryliškių k. Čia gimusio LR kariuomenės gen. lttn. Juliaus Čapliko, sušaudyto 1941 07 03 Maskvoje, atminimui.

5. Lazdijų r. Leipalingio sen. Janavo k. Pirmojo Pietų Lietuvos partizanų srities vado J. Vitkaus-Kazimieraičio bunkerio vieta.

6. Varėnos r. Matuizų sen. Pabaronės k. Buvusi A. Stankevičiaus sodyba. 1946 04 03 žuvusių Dainavos apygardos Geležinio Vilko rinktinės štabo narių atminimui.

7. Varėnos r. Merkinės sen. Kasčiūnų k. J. Jakavonio sodyba. Dainavos apygardos vadavietė.

Kauno apskrityje

1. Kauno r. Raudondvario sen. Didvyrių k. Gojaus vienkiemis. Čia gimusių brolių partizanų Bagdonavičių atminimui.

Telšių r. Ryškėnų seniūnija. Dievo Krėslo miškas. Tipinis atminimo ženklas 1949 05 21 šiame miške žuvusių Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės Žarėnų kuopos partizanų atminimui. Aut. dizaineris Romas Navickas

2. Kaišiadorių r. Kietaviškių sen. Žikaronių k. kapinės. 1945 m. žuvusio rezistento A. Radzevičiaus atminimui.

Klaipėdos apskrityje

1. Skuodo r. Aleksandrijos sen. Jedžiočių k. 1951 12 02 žuvusio Žemaičių apygardos Sakalo partizanų grupės vado L. Mockaus-Vėtros atminimui.

2. Klaipėdos r. Veiviržėnų sen. Sausių k. miškas. 1949 05 23 žuvusių Žemaičių apygardos Rambyno rinktinės Lendrės būrio 11 partizanų atminimui.

Marijampolės apskrityje

1. Marijampolės r. Liudvinavo sen. Narvertavo k. 1949 06 16 žuvusio Tauro apygardos partizano V. Šikarsko-Sakalo atminimui.

2. Marijampolės r. Liudvinavo sen. Buktos miškas. 1949 06 16 Tauros apygardos Ažuolo kuopos žuvusių partizanų atminimui.

3. Šakių r. Šakių miškų urėdija, Žalgirio miškas, 35 kvartalas. 1953 01 02 žuvusių Tauro apygardos Žalgirio rinktinės partizanų J. ir A. Aštrauskų atminimui.

4. Šakių r. Kidulių sen. ir k. 1945 07 20 žuvusio LLA partizano V. Mickaičio atminimui.

Šiaulių apskrityje

1. Pakruojo r. Rozalimo sen. Litkūnų k. Buvusi J. Rymo sodyba. 1946 02 14 žuvusių partizanų atminimui.

2. Pakruojo r. Lygumų sen. Kutaičių k. Buvusi Krištopaičio sodyba. 1949 m. žuvusių Prisikėlimo apygardos Žaliosios rinktinės partizanų atminimui.

3. Radviliškio r. Sidabravo sen. Vadakėlių k. 1947 09 14 žuvusių Žaliosios rinktinės partizanų atminimui.

4. Radviliškio r. Baisogalos sen. Mažuolių k. Mumšelių miškas. 1948 03 29 žuvusių Prisikėlimo apygardos partizanų atminimui.

5. Radviliškio r. Baisogalos sen. Užpelkių miškas. 1949 08 13 žuvusių Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio vadų P. Bartkaus-Žadgaišos, B. Liesio-Nakties ir V. Šniuolio-Vytenio atminimui.

6. Radviliškio r. Baisogalos, Šiaulėnų ir Raudėnų miesteliuose buvusių NKVD pastatų (nugriautų) vietoje.

7. Kelmės r. Vaiguvo miestelis. Buvusio NKVD pastato (nugriauto) vietoje.

Tauragės apskrityje

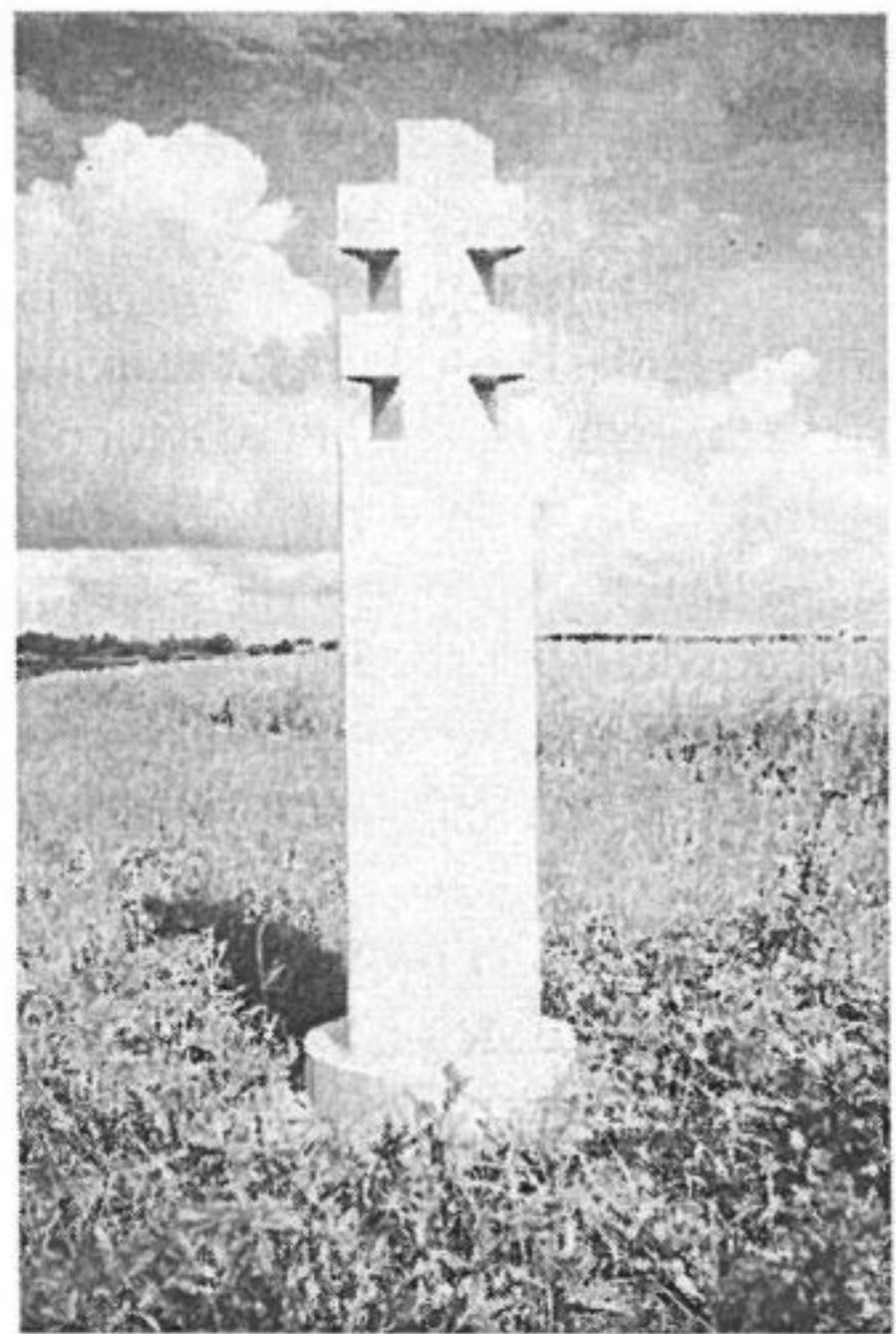
1. Jurbarko r. Eržvilko sen. Mosteikių k. 1950 02 04 žuvusių J. Milkinto būrio partizanų atminimui.

2. Šilalės r. Šilalės kaimiškosios sen. Lentinės k. 1949 10 21 žuvusių Žemaičių apygardos Rūtenio-Lūkšto būrio partizanų atminimui.

3. Šilalės r. Laukuvos sen. Getautiškių k. Čia gimusio Žemaičių apygardos vado V. Montvydo-Žemaičio atminimui.

4. Šilalės r. Upynos sen. Kiaukų k. 1947 10 26 žuvusių Žemaičių apygardos Dobilo-Perkūno būrio partizanų atminimui.

5. Šilalės r. Laukuvos sen. Gulbių k. Čia gimusios Žemaičių apygardos štabo darbuotojos I. Petkutės-Neringos atminimui.

Šilalės r. Kaltinėnų seniūnija. Karoblio k. Buvusi Margevičienės sodybos vieta. Tipinis atminimo ženklas Vakarų Lietuvos partizanų srities vado A. Milaševičiaus-Ruonio atminimui. Aut. dizaineris R. Navickas

6. Šilalės r. Kaltinėnų sen. Karoblio k. 1949 09 09 žuvusio Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities vado A. Milaševičiaus-Ruonio atminimui.

7. Tauragės r. Skaudvilės sen. Kavado- nių k. 1949 06 11 žuvusio Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities vado pavaduotojo V. Gužo atminimui.

8. Tauragės r. Kaziškės miškas. 1949 06 07 sunaikinto Jungtinės Kęstučio apygardos štabo bunkeryje žuvusių JKA vado A. Mi- liulio-Neptūno, vado pav. S. Venckaičio-Bi- liūno, štabo ryšininko A. Norkaus-Starkaus atminimui.

Telšių apskrityje

1. Telšių r. Žarėnų sen. Kentrakalnio k. Buvusi D. Baltrimo sodyba. 1949 10 11 žu- vusių Žarėnų kuopos vado E. Rekašiaus-La- kūno ir partizano A. Kniūkštos-Audros at- minimui.

Utenos apskrityje

1. Molėtų r. Alantos sen. Vaikšniūnų k. 1945 07 15 žuvusių partizanų atminimui.

2. Molėtų r. Alantos sen. Zapijuvkos k. J. Žalalio sodyba. 1945 05 28 žuvusio ltn. J. Dačinsko atminimui.

3. Molėtų r. Suginčių sen. Kaniūkų k. Šia- me kaime gyvenusios partizanų Kraujelių šeimos atminimui buvusioje jų sodyboje.

4. Molėtų r. Luokesos sen. Kijelių k., L. Barausko sodyba. Brolių rezistentų Po- viliūnų kapas.

5. Ignalinos r. Mielagėnų sen. Jaciūnų k. 1945 02 15 sudeginto Jaciūnų k. ir sušaudy- tų jo gyventojų atminimui.

Vilniaus apskrityje

1. Ukmergės r. Taujėnų sen. Aukštuo- lių k. Šiame kaime gyvenusios partizanų Katliorių šeimos atminimui jų buvusioje so- dyboje.

2. Trakų r. Grendavės sen. Grendavės k. 1946 09 02 žuvusių Blažonių sodyboje par- tizanų ir jų rėmėjų atminimui.

3. Ukmergės r. Šešuolių sen. Beržalotos k. 1947 02 07 žuvusių partizanų atminimui.

Atminimo ženklai bus pastatyti **Panevė- žio apskrityje:**

1. Panevėžys, Pelkių g. 45. 1953 m. žuvu- sio partizano A. Liukpetrio-Žiogo atmini- mui.

2. Panevėžys, Pelkių g. 18. 1953 m. žuvu- sio V. Kairio-Gegučio atminimui.

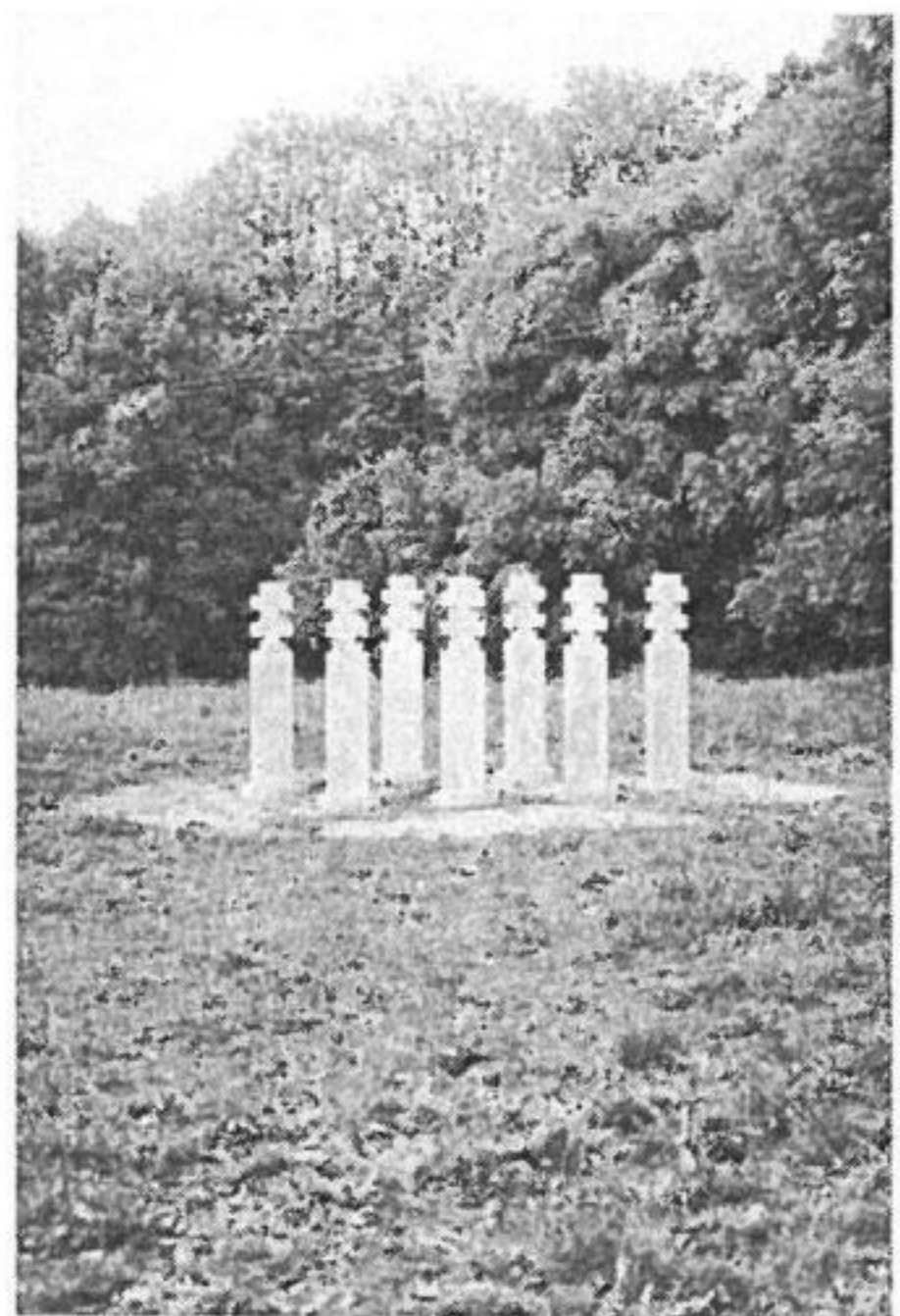
3. Panevėžys, Ramygalos g. Katedros ka- pinės. Politinio kalinio Br. Pronckūno atmi- nimui.

4. Ramygala, S. Dariaus ir S. Girėno g. 1952 02 žuvusių partizanų atminimui.

5. Panevėžio r. Panevėžio sen. Dragonių k. kapinaitės. 1945 03 27 Ažagų miške žu- vusių partizanų atminimui.

6. Kupiškio r. Šimonių girios pakraštys, prie Slėpsiškio. 1949 11 02 Kęstučio bunke- ryje žuvusių Algimanto apygardos 5 parti- zanų atminimui.

7. Kupiškio r. Šimonių giria. Barčio kal- nas. 1949 11 02 žuvusio Algimanto apygar- dos partizano S. Šukio atminimui.

Ignalinos r. Mielagėnų sen. Jaciūnų k. Tipinių atminimo ženklų kompozicija. 1945 02 15 sudeginto Jaciūnų k. ir sušaudytų šešių šio kaimo ūkininkų atminimui

8. Kupiškio r. Šimonių giria. Prie Iženos upelio. 1949 11 02 Žaibo bunkeryje žuvusių Algimanto apygardos 6 partizanų atminimui.

9. Kupiškio r. Šimonių giria. Prie Denionių ežero. 1949 11 01 Tarzano bunkeryje žuvusių Algimanto apygardos 4 partizanų atminimui.

10. Kupiškio r. Šimonių giria. Drobčiūnų miškas. 1949 11 02 Viesulo bunkeryje žuvusių Algimanto apygardos 6 partizanų atminimui.

12. Kupiškio r. Šimonių giria. Prie Priepodo ežero. 1949 11 01 Montės bunkeryje žuvusių Algimanto apygardos štabo 7 partizanų atminimui.

14. Kupiškio r. Šimonių giria. 1949 11 01 žuvusių partizanų atminimui.

15. Panevėžio r. Naujamiesčio seniūnija. Viktariškio miškas, 63 kvartalas. 1948 05 15 žuvusių 3 partizanų atminimui.

Programa finansuojama valstybės lėšomis. Ji bus vykdoma ir toliau.

Rūta Trimonienė

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ BIBLIOGRAFIJA
1997–1999
NR. 1–6

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Arvydas Anušauskas

Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė, 1997, 2, p. 14–18.

Comparative Analysis of Armed Resistance for Independence in the Baltic Countries and Ukraine, p. 18.

Arvydas Anušauskas

Du KGB slaptosios veiklos aspektai, 1998, 1(3), p. 20–36.

Two Objects of the KGB Secret Activities, p. 35.

Juozas Banionis

Devintojo dešimtmečio Lenkijos lietuvių politinio gyvenimo bruožai KGB bylos „Tramplinas“ puslapiuose, 1998, 1(3), p. 7–19.

An Outline of the Political Life of Lithuanian Ethnic Minority in Poland as Reported in the KGB File „Pass-Bridge“, p. 19.

Juozas Banionis

Helsinkio susitarimų įtaka Lietuvos laisvės bylai, 1999, 1(5), p. 66–76.

The Effect of Helsinki Agreements to the Issue of Freedom for Lithuania, p. 76.

Arūnas Bubnys

Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944), 1997, 1, p. 160–175.

German and Lithuanian Security Police (1941–1944), p. 175.

Arūnas Bubnys

Lietuvių viešojoji policija ir policijos batalionai (1941–1944), 1998, 1(3), p. 81–104.

Lithuanian Public Police and Police Battalions in 1941–1944, p. 104.

Arūnas Bubnys

253-iasis lietuvių policijos batalionas (1943–1944), 1998, 2(4), p. 104–120.

The Operation of the 253rd Lithuanian Police Battalion in 1943–1944, p. 120.

Arūnas Bubnys

NKGB–NKVD prieš lenkų pogrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje–1945 m. pirmoje pusėje, 1999, 2(6), p. 47–165.

The NKGB–NKVD Actions against Polish Underground in Lithuania in 1944–1945, p. 65.

Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija, 1999, 1(5), p. 24–40.

The Strategies of the Movement for the Liberation of Lithuania, p. 40.

Joachim Gauck

Apie sudėtingą suvokimo procesą, 1999, 1(5), p. 17–23.

Vidas Grigoraitis

Lengvųjų automobilių nacionalizavimas Lietuvoje, 1999, 1(5), p. 105–120.

Nationalisation of Motorcars in Lithuania after Soviet Occupation, p. 120.

Saulius Grybkauskas

Lietuvos vyriausybės reakcija į nacistinės Vokietijos politiką Klaipėdos krašto lietuvių atžvilgiu (1939 03 23–1940 06 15), 1998, 1(3), p. 72–80.

The Policy of the Government of the Republic of Lithuania with Respect to Lithuanian Population in the Nazi Germany Occupied Klaipėda Region, p. 80.

Aleksandras Gurjanovas

Gyventojų trėmimo į SSRS gilumą mastas (1941 m. gegužės–birželio mėn.), 1997, 2, p. 56–65.

Exiles to the far Regions of the USSR in May–June, 1941, p. 65.

Audronė Janavičienė

Sovietiniai diversantai Lietuvoje (1941–1944), 1997, 1, p. 98–121.

Soviet Saboteurs in Lithuania (1941–1944), p. 121.

Ritvars Jansons

Latvijos SSR MGB specialiosios grupės ir specialieji agentai kovoje su tautinėmis ginkluotomis formuotėmis (1946–1953), 1997, 2, p. 81–88.

Latvian SSR MGB Special Troops and Special Agents against National Armed Units in 1946–1953, p. 88.

Laurynas Jonušauskas

Stasio Lozoraičio ir VLIK'o santykiai (1947–1948), 1998, 2(4), p. 70–80.

The Relationships between Stasys Lozoraitis and the Chief Committee for Lithuania's Liberation in 1947–1948, p. 80.

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinė tarnyba 1940–1941 m., 1999, 2(6), p. 7–19.

The Activities of Diplomatic Corps of Lithuania between 1940–1941, p. 19.

Kęstutis Kasparas

Okupantų veiksmai siekiant demoralizuoti ir dezorganizuoti pasipriešinimą 1945 m. vasarą, 1998, 1(3), p. 59–71.

Soviet Occupation Actions to Demoralise and Break up Lithuanian Resistance in the Summer of 1945, p. 71.

Aleksandras Kokurinas

SSRS NKGB–MGB struktūra, 1997, 2, p. 46–51.

USSR NKGB–MGB Structure, p. 51.

Dalia Kuodytė

Lietuvos rezistencijos ryšiai su Vakarais, 1997, 2, p. 38–45.

The Resistance of Lithuania and the West, p. 45.

Jurgita Kuprytė

Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą, 1999, 2(6), p. 81–90.

Investigation Prospects of Social Mobility of Deportees and Political Prisoners, p. 90.

Nijolė Maslauskienė

Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje–1940 m. rugsėjo mėn., 1999, 1(5), p. 77–104.

Social and National Composition of the Communists of Lithuania from the End of 1939 to September 1940, p. 104.

Nijolė Maslauskienė

Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn., 1999, 2(6), p. 20–46.

The Composition of the Communist Party of Lithuania between October 1940 and June 1941, p. 46.

Viktor Niitsoo

Pasipriešinimo sąjūdis Estijoje (1955–1985), 1997, 2, p. 106–109.

Resistance Movement in Estonia in 1955–1985, p. 109.

Tiit Noormets

Ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis ir partizaninis karas Estijoje 1941 m., 1997, 2, p. 52–55.

Armed Resistance Movement and Guerrilla War in Estonia in 1941, p. 55.

Inga Petravičiūtė

Sovietinio saugumo struktūra ir funkcijos Lietuvoje (1941–1954), 1997, 1, p. 66–81.

The Structure and Functions of Soviet Security in Lithuania (1941–1954), p. 81.

Jan Pięta

Lenkijos karinės archyvinės komisijos veikla renkanti ir tirianti dokumentus apie totalitarinių režimų aukas, 1997, 2, p. 122–127.

The Activities of War Archives Committee in Collecting Documents about the Victims of Totalitarian Regimes, p. 127.

Mindaugas Pocius

MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959), 1997, 1, p. 7–42.

Special MVD–MGB Troops in Lithuania (1945–1959), p. 42.

Živilė Račkauskaitė

Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje, 1998, 2(4), p. 52–69.

The Youth Anti-Soviet Resistance Movement in Lithuania in the Seventies and Eighties, p. 69.

Živilė Račkauskaitė

Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje aštuntajame dešimtmetyje, 1999, 2(6), p. 91–106.

Resistance Against the Soviet Regime in the Seventies and Eighties in Lithuania, p. 105.

Wanda Krystyna Roman

Centrinio karo archyvo fondų dokumentai apie Lenkijos kariuomenės karininkų politines represijas (1944–1956), 1997, 2, p. 77–80.

Central War Archive Documents about the Repression against Military Officers of Polish Army in 1944–1956, p. 80.

Viktorija Sakaitė

Žydų gelbėjimas, 1998, 2(4), p. 81–103.

Rescue of Jews, p. 103.

Juozas Starkauskas

Frontų užnugario apsaugos NKVD kariuomenės veikla Lietuvoje (1944–1945), 1997, 1, p. 43–65.

The Activities of NKVD Forces of Rear Defence Fronts in Lithuania (1944–1945), p. 65.

Juozas Starkauskas

Sovietinė vidaus kariuomenė. Jos taktika ir veiklos metodai (1944–1953), 1997, 2, p. 19–31.

Soviet Home Army, Its Strategy and Tactics in 1944–1953, p. 31.

Juozas Starkauskas

Čekistai pasieniečiai Lietuvoje pokario metais, 1998, 1(3), p. 37–58.

KGB Frontier-Guards in Lithuania after the War, p. 58.

Juozas Starkauskas

MVD vidaus kariuomenės 4-osios divizijos antrasis veiklos periodas. 1946 m., 1998, 2(4), p. 7–26.

The MVD 4th Division Operation in Lithuania in 1946, p. 26.

Juozas Starkauskas

Ginkluotas sovietinis partinis aktyvas ir kiti sukarinti dariniai, 1999, 1(5), p. 41–65.

Armed Soviet and Party Activists and Other Paramilitary Units, p. 65.

Arūnas Streikus

Sovietų valdžios antibažnytinė politika (1953–1967), 1997, 1, p. 122–159.

Soviet Anti-Catholic Church Activities (1953–1967), p. 159.

Arūnas Streikus

Lietuvos Katalikų Bažnyčia ir ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis Lietuvoje, 1997, 2, p. 32–37.

The Church and the Armed Resistance Movement, p. 37.

Arūnas Streikus

SSRS–Vatikano santykiai ir sovietų valdžios politika Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje 1945–1978 m., 1999, 2(6), p. 66–80.

The Relations between the USSR and Vatican and the Soviet Policy towards the Church in Lithuania between 1945–1978, p. 80.

Heinrihs Strods

Visiškai slapta SSRS MGB Baltijos šalių gyventojų trėmimo operacija (1949 m. vasario 25 d.–rugsėjo 23 d.), 1997, 2, p. 66–76.

Top Secret Deportation Operation of the Population of the Baltic Countries in February 25–August 23, 1949, p. 76.

Vidmantas Tūtis

Tragiškų įvykių sukuryje parašytų memuarų savitumai, 1997, 1, p. 82–97.

The Peculiarities of Memoirs Written in the Vortex of Tragic Events, p. 97.

Rimvydas Valentukevičius

Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemos, 1999, 1(5), p. 7–16.

Problems of Investigation of Crimes Committed against Humanity, p. 16.

Janis Vasilevskis

Ginkluoti tautinio pasipriešinimo junginiai – SSRS (Latvijos SSR) ir Didžiosios Britanijos specialiųjų tarnybų operatyvinių žaidimų terpė (1945–1956), 1997, 2, p. 89–96.

Armed National Resistance Units – the Medium of the Games of the SSSR/Latvian SSR and Great Britain Special Operative Services in 1945–1956, p. 96.

Oleksandr Vovk

Paskutinis karinis ir politinis sąjūdis dėl Ukrainos nepriklausomybės, 1997, 2, p. 7–13.

The Latest Armed and Political Movement for the Independence of Ukraine, p. 13.

Indulis Zalīte

Pagrindinės neprievarstinio pasipriešinimo formos ir slaptasis nacionalizmas – vidinis nepaklusimas sovietiniam režimui Latvijoje (aštuntasis–devintasis dešimtmečiai), 1997, 2, p. 110–121.

The Basic Non-Violence Resistance Forms and Hidden Nationalism as Inner Insubordination to the Soviet Regime in Latvia in Seventies and Eighties, p. 121.

Nijolė Žemaitienė

MGB–KGB agentūra okupuotoje Lietuvoje, 1997, 2, p. 97–105.

MGB–KGB Agencies in Occupied Lithuania, p. 105.

Nijolė Žemaitienė

Generolo Jono Žemaičio vaidmuo partizaniniame kare, 1998, 2(4), p. 27–51.

General Jonas Žemaitis's Contribution to the Partisan War in Lithuania, p. 51.

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Arvydas Anušauskas

NKVD kariuomenės dokumentai Rusijos valstybiniame karo archyve, 1997, 1, p. 176–182.

Arvydas Anušauskas

KGB planai Lietuvos nepriklausomybės 70-mečio išvakarėse (1988 m. vasario 16-oji), 1998, 2(4), p. 121–133.

Generolui majorui draugui Gorškovui, 1997, 2, p. 137–144.

Giedrė Kilikevičienė

Lietuvos valstybės veikėjai Kraslago 1941–1954 m. (A. Stulginskis, J. Stanišauskis, S. Šilingas, J. Tonkūnas), 1999, 1(5), p. 121–150.

Mindaugas Pocius

SSRS NKVD–MVD Sekretoriato 1944–1959 m. „Ypatingieji aplankai“ – vienas iš naujausių laikų istorijos šaltinių, 1998, 1(3), p. 105–106.

Mindaugas Pocius

Vieningas lietuvių tautos atsakas J. Stalinui, 1998, 1(3), p. 115–120.

Mindaugas Pocius

„Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija, 1998, 2(4), p. 134–138.

Alisa Rupšienė

Išsivijęs organizacijų vaduojamoji veikla. Šaltinių publikacijos, 1999, 2(6), p. 120–133.

Algirdas Šerėnas

Beteisių statusas, 1997, 2, p. 128–136.

Liudas Truska

Lietuvos komunistų partijos pastangos likviduoti partizanų sąjūdį, 1998, 1(3), p. 107–114.

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Helmut Müller-Enbergs

Valstybės saugumo ministerijos slaptojo darbo teorija ir praktika, 1999, 2(6), p. 107–119.

RECENZIJOS, ANOTACIJOS – REVIEWS, SUMMARYS

Arvydas Anušauskas

(Heinrihs Strods, Latvijas nacionālo partizanu karš, 1944–1956, Rīga: a/s „Preses nams”, 1996, 576 lpp.), 1997, 1, p. 183–186.

Arvydas Anušauskas

(Knut Stang, Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden, Frankfurt am Main, 1996, 286 S.), 1998, 1(3), p. 121–128.

Juozas Banionis

(Juozapas Romualdas Bagušauskas, Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas, Vilnius, 1999, 447 p.), 1999, 2(6), p. 134–125.

Stanislovas Buchaveckas

(Arūnas Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944), Vilnius, 1998, 608 p.), 1998, 2(4), p. 139–145.

Kęstutis Girnius

Pavargęs, bet ne herojus (Liūtas Mockūnas, Pavargęs herojus, Vilnius: Baltos lankos, 1997, 567 p.), 1999, 1(5), p. 151–164.

Dalia Kuodytė

(Nijolė Gaškaitė, Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai, Vilnius: Aidai, 1997, 318 p.), 1997, 1, p. 186–187.

Rimantas Pleikys

Radijo cenzūra Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje 1948–1988 m., 1999, 2(6), p. 136–139.

KRONIKA – CRONICALS**Arvydas Anušauskas**

Karo nusikaltimai. Tyrimo perspektyvos, 1999, 1(5), p. 165–166.

Petras Girdzijauskas

Paminklinis kryžius žuvusiems Lydžio rinktinės Saturno būrio partizanams atminti, 1998, 2(4), p. 153–157.

Aldona Juodvalkytė

Renkami atsiminimai apie tremties ir kalinimo vietas, laisvės kovų dalyvius, 1999, 1(5), p. 167–168.

Dalia Kuodytė

[Dainavos apygardos partizanų susitikimas-minėjimas], 1997, 1, p. 190.

Rita Mosiejienė

Dainavos apygardos štabo žuvimo metinės, 1997, 2, p. 145.

Rita Mosiejienė

[Kęstučio apygardos Lapino būrio partizanų metinių minėjimas], 1997, 2, p. 146.

Rita Mosiejienė

Pagerbtas partizanų vado atminimas, 1998, 1(3), p. 130–131.

Rita Mosiejienė

Paminklo K. Pypliui-Mažyčiui, Audroniui šventinimas, 1998, 1(3), p. 131–132.

Eugenijus Peikštenis

Atminties dienų renginiai Lietuvos genocido aukų muziejuje (lapkričio 7–30 d.), 1997, 2, p. 148.

Inga Petravičiūtė

Žiupsnelis įspūdžių iš kelionės į Červenę, 1998, 2(4), p. 152.

Rūta Trimonienė

Vienos iš daugelio stribynių istorija, 1997, 1, p. 188–189.

Rūta Trimonienė

Paminklas partizanų atminimui Perlojoje, 1997, 2, p. 145–146.

Rūta Trimonienė

Paminklas žuvusiems Žaliosios rinktinės partizanams, 1997, 2, p. 147.

Rūta Trimonienė

Didžiosios Kovos partizanų apygarda, 1998, 1(3), p. 129–130; 2(4), p. 146–150.

Rūta Trimonienė

Atminimo ženklai partizanų kovų vietose, 1999, 2(6), p. 141–144.

Dalius Žygelis

Turistinio maršruto „Partizanų kovų keliais“ atidarymo renginiai], 1997, 2, p. 145.

Dalius Žygelis

[Renginiai Seinuose], 1997, 2, p. 147–148.

Dalius Žygelis

Paminklas Didžiosios Kovos apygardos partizanams, 1998, 2(4), p. 151.

Dalius Žygelis

Vytauto apygardos vado Vinco Kaulinio-Miškinio žūties 50-osios metinės, 1999, 1(5), p. 168.

Dalius Žygelis

Partizanų dienos renginiai Vilniuje 1999 m. gegužės 22 d., 1999, 2(6), p. 140.

M Ū S Ų A U T O R I A I

ARŪNAS BUBNYS

humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis

LAURYNAS JONUŠAUSKAS

istorijos mokslų magistras

JURGITA KUPRYTĖ

sociologijos mokslų magistrė

NIJOLĖ MASLAUSKIENĖ

Lietuvos visuomenės organizacijų vyriausioji archyvistė

ŽIVILĖ RAČKAUSKAITĖ

LGGRTC darbuotoja, istorijos mokslų magistrė

ARŪNAS STREIKUS

Vilniaus universiteto doktorantas

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Šaltinių nuorodos rašomos žurnalo 1998 m. Nr. 2(4) straipsnių (p. 49–51, 78–80) pavyzdžiu.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,

LT-2001 Vilnius

Lietuva

Adresas internete: www.tdd.lt/genocid/

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-2) 791 033

Telefonai: (370-2) 791 036, (370-2) 791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
1999, 2(6)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkiniene*
Tekstą rinko *Rūta Rutkauskaitė*
Maketavo *Edvardas Dumčius ir Mykolas Žvilius*

SL 2015. 1999 10 11. 10 sp. l. Užsakymo Nr. 144

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino BĮ UAB „Litimo“ spaustuvė, Liepkalnio g. 97, Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Laurynas Jonušauskas.

LIETUVOS DIPLOMATINĖ
TARNYBA 1940–1941 M.

Nijolė Maslauskienė.

LIETUVOS KOMUNISTŲ
SUDĖTIS 1940 M. SPALIO–
1941 M. BIRŽELIO MĖN.

Arūnas Bubnys.

NKGB–NKVD PRIEŠ LENKŲ
POGRINDĮ LIETUVOJE
1944 M. ANTROJE PUSĖJE–
1945 M. PIRMOJE PUSĖJE

Arūnas Streikus.

SSRS–VATIKANO SANTYKIAI
IR SOVIETŲ VALDŽIOS POLI-
TIKA BAŽNYČIOS ATŽVILGIU
LIETUVOJE 1945–1978 M.

Jurgita Kuprytė.

GALIMYBĖS TIRTI TREMTI-
NIŲ IR POLITINIŲ KALINIŲ
SOCIALINĮ MOBILUMĄ

Živilė Račkauskaitė.

PASIPRIEŠINIMAS
SOVIETINIAM REŽIMUI
LIETUVOJE AŠTUNTAJAME
DEŠIMTMETYJE
